

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

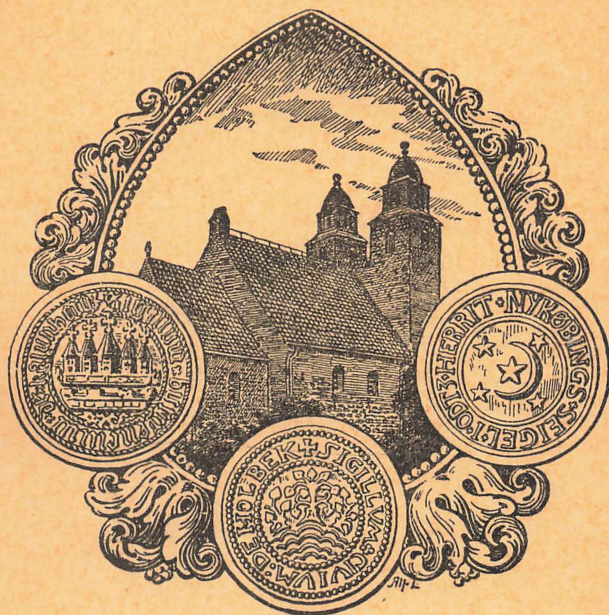
Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

FRA HOLBÆK AMT

HISTORISKE AARBØGER

UDGIVET AF

HISTORISK SAMFUND FOR HOLBÆK AMT

XII BINDS 2. AARGANG

1946

I KOMMISSION HOS P. HAASE & SØN • KØBENHAVN

HOLBÆK AMTSTIDENDES BOGTRYKKERI

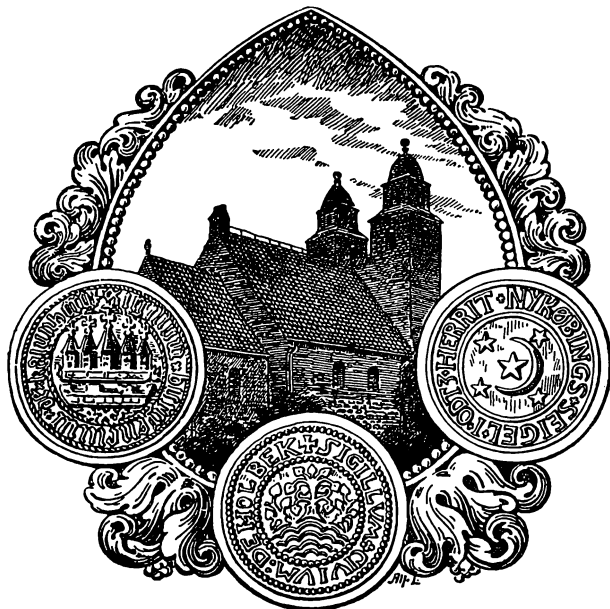
1946

FRA HOLBÆK AMT

HISTORISKE AARBØGER

UDGIVET AF

HISTORISK SAMFUND FOR HOLBÆK AMT

XII BINDS 2. AARGANG

1946

I KOMMISSION HOS P. HAASE & SØN • KØBENHAVN

HOLBÆK AMTSTIDENDES BOGTRYKKERI

1946

INDHOLD

	Side
Grosserer Wolmer Olsen , København: BONDECIRKULÆRET AF 8. NOVEMBER 1845 . Nogle Træk fra dets Udstedelse og dets Følger for Holbæk Amts Bønder	5
Museumsass. Povl Simonsen , Nationalmuseet: STENALDER-BOPLADSEN I GISLINGE LAMMEFJORD	38
Anders Gommesen, Bertel Madsen og Bent Rasmussen : DEN AANDELIGE VÆKKELSE PAA SAMSØ i det 19. Aarh.	62
Efterskrift. Kilder	89
Tillæg: Anders Gommesen	91
Bertel Madsen	92
Stenografilærer Holger Madsen , København: MARIE VIL-LADS , en Almuekvinde, som var en Digternatur	100
Højskoleforstander Salomon Nielsen, Støvring : GAARDEJER NIELS NIELSEN, ØRSLEV , i Hundredaaret for hans Fødsel	115
Museumsinspektør, Dr. phil. Therkel Mathiasen , Nationalmuseet: HOLBÆK AMTS HERREGAARDE gennem de sidste halvthundrede Aar	139
Grosserer Hans Fyhn , København: KIRKERNE I NØRRE JÆRNLØSE OG KVANLØSE : III Adam Winds Beskrivelse af Kirkens Restaurering 1895 og 1900	147
Pastor Adam Boserup Winds Biografi	173
Redaktør Jørg. Antonsen , Holbæk: » DEN STORE GLÆDESFEST « i Ulkestrup 1845	181
Kredslæge I. S. Møller , København: HISTORISK SAMFUND VED EN MILEPÆL	189
Albert Thomsen : SIGNE WIGGERS HANSEN †	192
Litteraturoversigt (A. T.)	193
Historisk Samfund 1945 (A. T.)	195
Historisk Samfunds Regnskab 1945	197

HISTORISK SAMFUNDS STYRELSE

Forp. **F. Lunn**, Strentebjerg, Knabstrup, Formand; Højskolelærer **Jens Peter Jensen**, Høng, Næstformand; Kommunelærer **Albert Thomsen**, Holbæk, Sekretær og Kasserer; Postmester **Paludan-Müller**, Nykøbing; Maleren **Troels Trier**, Vallekilde; Tandlæge **Thor-kil Sestoft**, Kalundborg; Skolebestyrer **Eskild Nylev**, Uby.

Redaktionsudvalg: **J. P. Jensen**, **Troels Trier** og **Albert Thomsen** (Fmd.).

Foredragsudvalg: **Nylev**, **Sestoft** og **Lunn** (Fmd.).

TILLIDSMÆND

som godhedsfuldt har lovet hver i sin Kreds at varetage Historisk Samfunds Interesser:

Jyderup: Postpakm. **N. Jensen**.

Gislinge: Gartner **Grodal**.

Kundby: Gaardejer **Jacob Madsen**.

Føllenslev: Gaardejer **Vilh. Larsen**.

Vørslev: Murermester **Thorvald Jacobsen**.

Eskebjerg: Proprietær **Thorning**.

Tømmerup: Tømrermester **Hans Olsen**.

Aarby: Lærer **J. Nielsen**.

Gudmindrup: Gaardejer **Jacob Jacobsen**.

Tølløse: Sognefoged **N. P. Nielsen**.

Sæby: Købmand **Justesen**.

Gørlev: Førstelærer **Hegelund**, **Ulstrup**.

Reerslev: Lærer **Hansen**.

Kallerup: Frk. **Bodil M. Jørgensen**.

Tranebjerg: Lærer, Red. **Bent Rasmussen**.

Asnæs: Skomagermester **Karl Madsen**, **Høve**.

Buerup: Lærer **Hilarius Nielsen**.

Faarevejle: Plantør **Aasklint**.

Ruds Vedby: Førstelærer, Amtsskolekons. **Ch. Lauritzen**.

Forsinge: Gdr. **L. Andersen**.

Rørby: Gdr. **Jens Pedersen**, **Uggerløse**.

Svebølle: Stationsforst. **Kramhøft**.

BONDECIRKULÆRET AF 8. NOVEMBER 1845

**Nogle Træk fra dets Udstedelse og dets Følger for
Holbæk Amts Bønder.**

Af Grosserer **Wolmer Olsen**, København.

Det er nu hundrede Aar siden, at det kongelige danske Kancelli udstedte det famøse »Bondecirkulære«, der i alle historiske Beretninger fra Tiden umiddelbart før den første frie Grundlov har faaet en fremtrædende Plads, og som »Fædrelandet«¹⁾ karakteriserede som »det vigtigste Skridt, der hidtil er sket under Chr. VIII's Regering«. — Den 8. November 1845 blev Bondestanden erklæret i Undtagelsestilstand, og den Dato kom til at betyde nogenlunde det samme i den danske Bondes Frihedskamp, som den 29. August 1943 nu er kommet til at betyde i hele Danmarks Frihedskamp.

Og da Holbæk Amt var Arnestedet for den voksende Bevægelse for Bondens sociale Rejsning, og Cirkulæret i første Række var foraarsaget af visse Begivenheder, der havde fundet Sted i Holbæk Amt, vil det være naturligt her at fortælle nogle Træk fra dets Fremkomst og om de Følger, det fik for Holbæk Amts Bønder.

Baggrunden.

Det vil her føre for vidt udførligt at komme ind paa Aarsagerne til Cirkulærets Udstedelse; men nogle Hovedpunkter er nødvendige for at kunne forstaa dets Betydning.

1) Her og i det følgende naturligvis Datidens liberale Dagblad.

En Bevægelse for social Bedring af Bøndernes og Husmændenes Kaar var fra Begyndelsen af Fyrrerne vokset frem, og den traadte i sidste Halvdel af 1845 frem i Begivenhedernes Forgrund. Ivrige og energiske Fortalere havde den i fhv. Lærer Rasmus Sørensen, København, og Husmand Peder Hansen, Lundby, der til Fods rejste fra Sogn til Sogn og manede Bønderne til Enighed i Kampen for Frihed. Især fængede deres Ord i Holbæk Amt, hvor Lærer A s m u n d G l e e r u p, Udby, hurtigt blev Bevægelsens Førstemand. Paa Grund af sin aktive Stilling i denne Frihedskamp blev han om Foraaret 1845 tvunget bort fra sit Embede, ligesom der den 20. Februar blev udstedt Forfølgelsesordre mod Rs. Sørensen og Peder Hansen, hvori de anklagedes for at »ophidse og forlede Landalmuen til at indgive falske Klagemaal«.

I denne sidste Anledning paalagde Holbæks Amtmand, Grev M. W. Moltke, Byfogeden og Birkedommeren i Nykøbing Sj., Kancelliraad Bang, at iværksætte en Undersøgelse; men denne svarede den 6. Marts, at han ikke kendte noget til, at Rs. Sørensen havde været i hans Jurisdiktion, og med Hensyn til Peder Hansen var der »aldeles ingen Anledning til at antage, at han har eller vil møde nogen synderlig Sympati eller Opmærksomhed her i Jurisdiktionen«. — Om selve Undersøgelsen meddelte han, at han vilde »tage saa lempeligt som muligt ved Sagen, at ikke Almuen skal faa Lyst til at indlade sig i noget, som de nu aldeles ikke bryder sig om«. Forhørene i Sagen afholdtes fra den 14. Marts til den 27. Juni i Dragsholm Birk; de gav Birkedommeren et noget andet Syn paa Sagen, og da han den 24. Juli sendte Forhørsakterne til Amtmanden, skrev han, at »ved de afholdte Forhør eller mere ved Samtaler med indkaldte uden for Retten har jeg tydeligere sporet en mærkelig Forandring hos Bønderne og tiltagende Oppositionslyst«.

I Roskilde Stænderforsamling f o r k a s t e d e s i Efteraaret 1844 et af Overretsprokurator Balthazar Chri-

stensen og nedennævnte Drewsen fremsat Forslag om Nedsættelse af en Kommission til Undersøgelse af, om Bondestanden kunde »fuldstændig emanciperes²⁾ til virkelig Frihed og Lighed for Person, Ejendom og Virksomhed med Statens øvrige Borgere«, hvorimod en Drøftelse af to Andragender fra »Indvaanere i Holbæk Amt« — gaaende ud paa, at man ønskede Fæsteforholdets og Hoveriets Ophævelse, lige Beskatning af privilegeret og uprilegeret Hartkorn og Afløsning af Tiende — satte Lidenskaberne i meget stærk Bevægelse og førte til voldsomme Opgør mellem Herremændenes og Bøndernes Interesser.

Kgl. Kommissarius A. S. Ø r s t e d — der ellers var blevet betegnet som »Kongens og Folkets Ven« — talte i m o d »de fule Folkeførere, der iblandt Bondestanden søge at udbrede Forestillinger, der ere vel skikkede til at udbrede Misfornøjelse«, medens bl . a. den meget dygtige Talsmand for Bondens Myndiggørelse, J. C. D r e w s e n, med ypperlige Indlæg deltog i Debatten. — Et Udsnit af et af hans Indlæg vil belyse Bondens Stilling:

»Man paastaar, at disse Forslag gaar ud paa at gøre et forskrækkeligt Indgreb i Ejendomsretten. Maa jeg spørge: Er Sæden paa Bondens Mark da ikke Bondens Ejendom? Og lader Godsejeren den ikke nedtræde og afsæde? Er ikke Bondens Flid og Arbejdskraft hans Ejendom? Og burde man ikke derfor lade Hoveriet falde bort? Er Klappernes Kroppe ikke deres Ejendom, og dog har Godsejerne forbeholdt sig Prioritet i deres Rygge? Lad os derfor gribe i vor egen Barm, inden vi for-dømmer andre.

En Greve fra Lolland har sagt om disse Bevægelser i Bondestanden, at de ikke har saa grumme meget at betyde, og at om nogen gjorde Optøjer, havde man Karle med stærke Arme, der let kunde standse saadanne Optøjer. Ja, dette erkender jeg, men hvem er disse Karle med stærke Arme? Dog vel Bondens Sønner? Og skulde man skikke Bud efter Militæret, er da ikke ogsaa alle Soldater Bondens Sønner³⁾? Og Sønnen vil næppe skyde paa Faderen. Disse Optøjer kunde altsaa blive farligere,

2) frigøres.

3) Værnepligten hvilede udelukkende paa Bondestanden.

end man mener. Det forekommer mig, at just heri, just for at saadanne Optøjer kunde afværges, ligger et Motiv for Herremandten til at stræbe efter, at faa Bondestandens Fordringer opfyldte.

En tilsyneladende, thi jeg kender ham ikke, sindig Bonde⁴⁾, svarede mig, da jeg overfor ham ytrede, at der nok ikke i Aar var stort at vente i denne Henseende, med de Ord: »Ja, Hr. Kammerraad, gøres der ikke noget for Bondestanden, saa frygter jeg for, at Postelinet vil blive slaaet itu«. Jeg ved ikke, om Forsamlingen opfatter disse Ord som jeg; men det forekommer mig, at naar man først har slaaet »Postelinet« itu, da vil man danse Karmagnole⁵⁾ omkring Stumperne og synges ça ira⁶⁾ til en dansk Melodi, og dette er da vist en Tilstand, som ingen af os nogensinde ønsker frembragt«.

Efterretningerne om Stænderdebatten fløj Landet rundt og gav Bondebevægelsen Vind i Sejlene.

Ogsaa det mægtige Folkemøde i Ulkestrup den 30. Juni 1845 med omkring 8000 begejstrede Deltagere⁷⁾ »stemte Bøndernes Mod op og kaldte de søvnige frem af Krogene« og var medvirkende til, at mange friere sluttede op i Modstanden mod Undertrykkelse og Mishandling.

Jo, der var blevet socialt Røre i Bondestanden. Som Gaardmand Niels Hansen Nielsen, Udby, karakteristisk sagde:

»Det vilde kun lidet nytte at sige, at der ikke er andet Røre i Bondebevægelsen end det, der er bag Plougen, i Marken, i Lo og Lade. Dengang jeg blev Bonde, da talte vi, naar vi kom sammen, om vore Heste og Køer, om vore Jorder, om vor Driftsmaade — videre gik vor Tanke ikke. Vi tale om de Ting endnu, og det var ikke godt andet, men jeg kommer *nu* sjældent eller

4) Jens Gregersen, Kundby; se J. P. Jensens Artikel »Kundby-Bønder« i »Fra Holbæk Amt« 1913.

5) Sydfransk Folkedans under Revolutionen.

6) En i 1799 i Frankrig uden Held forbudt Revolutionsviser.

7) I »Almuevennen« 1846 — Side 97 blev Tallet endog anslaaet til 10.000—. Se i øvrigt Artikler i »Holbæk Amts Venstreblad« 21./6. 1945, »Holbæk Amtstidende« 27./6. 1945, »Sorø Amtstidende« 17./7. 1945 samt J. P. Jensen: »De første store Folketester i Holbæk Amt« i »Fra Holbæk Amt« 1925. — Endvidere Referater af »Historisk Samfund for Holbæk Amt«s Mindefest den 30./6. 1945 i Holbækbladene for 2./7. 1945.

aldrig sammen med andre Bønder, uden at der tillige tales om Selvejendoms eller Arvefæstets Erholdelse, Hartkornets lige Beskatning, uden at der spørges om, hvad der kan gøres for Bondestandens Fremgang, og hvordan det skal gaa vore Børn«.

Paa Aggersvold tillod 24 Husmænd sig i Tiden 1. —14. August at holde op med deres Arbejde Kl. 7 Aften, idet de troede at være i Overensstemmelse med en kgl. Anordning, der fastsatte 10 Timers Arbejdsdag som det normale ved Hoveri.

Og paa Godserne i øvrigt fandt Bønderne og Husmændene sammen, og de erfarede, at naar de enigt fremførte deres Ønsker for Herremændene, stod de stærkt. Paa Aggersvold, Frydendal, Kongsdal, Bjergbygaard og Knabstrup mødte man samlet op for at fremføre Ønskerne. Meddelelser herom blev ganske vist slaaet stort op i Bladene; men Peder Hansen havde paa Ulkestrupmødet opfordret til at optræde »paa en lovlig, billig og retfærdig Maade«, og Bønderne har sikkert ikke paa dette Tidspunkt indtaget nogen truende Holdning.

Men Kampen for den sociale Frihed og Tryghed førtes med den Energi og Sejghed, som de lovlige Midler tillod. Og man havde ikke andre Muligheder for lovligt at kæmpe for Ophævelsen af det knugende Tryk end at samles, raadslaa, udveksle Tanker og Meninger og indsende Andragen-der.

Men Herremandsinteresserne følte sig truet heraf.

Og saa udstedtes »Bondecirkulæret« — hvorved det blev Kancelliet selv, der slog »Postelinet« itu — og Bønderne fratoges disse eneste lovlige Midler i Kampen. — De stempledes faktisk som en Underklasse, hvem man uden videre kunde fratage Forhandlingsret og Forsamlingsfrihed.

Det var derfor ganske naturligt, at Cirkulæret i Stedet for at dæmpe Bevægelsen yderligere ophidsede den og bragte den i endnu skarpere Modsætning til Modstanderne.

Forhandlingerne om Udstedelsen.

Det var egentlig en Indberetning om Rs. Sørensens Agitation i Øster Hanherred, der af Herredsfoged Lillien-skjold den 11. August gennem Amtmanden i Hjørring blev sendt til Kancelliet, som gav det første Stød til et »Bonde-cirkulære«, saaledes at der allerede den 23. September i Kancelliet forelaa et Udkast til et saadant Cirkulære. — Det havde udelukkende sit Udgangspunkt og sin Begrunding i Rs. Sørensens Agitation i Hjørring Amt.

I Bemærkninger til dette Udkast gav den Deputerede M. L a n g e den 6. Oktober Udtryk for Ængstelse for, at det vilde bevirke opæggende Bladkritikker, og for at det vilde være vanskeligt at administrere, og han fraraadede, at det foreløbig blev udsendt. Ø r s t e d fandt det betænkeligt, om Kancelliet paa egen Haand udstedte et saadant Cirkulære uden at »foredrage Kongen Sagen, hvilket ikke vilde udelukke, at Cirkulæret med Allerhøjeste Tilladelse kunde udstedes i Cancelliets Navn«. — Heri erklærede Kancellipræsidenten, S t e m a n n, sig enig.

Man saa derfor Tiden lidt an nogle Dage, idet man, som Bemærkningerne giver Udtryk for, sikkert har ment, at den forventede Kritik af et saadant Cirkulære vilde skabe Kancelliet Ubehageligheder, der var større end selve Bondeagitationens Fare.

Men saa kom der til at foreligge et opsigtsvækkende Brev skrevet af Birkedommer B a n g, Nykøbing Sj., til hans Slægtning, den Deputerede i Rentekammeret, P. G. B a n g, der var tidligere Nationalbankdirektør og i 1846 afløste Ørsted som kgl. Kommissarius, og som var en meget indflydelsesrig Mand. Det er et helt privat Brev, men det er overgivet til Kancelliet og er sikkert blevet meget indgaaende drøftet der. Desværre er det udateret; men alt taler for, at Kancelliet har faaet det efter at have drøftet Cirkulæreudkastet af 23. September, og at det har været medvirkende til at give det følgende Udkast den Ordlyd, som det fik.

Birkedommer Bangs Brev, der findes bilagt Sagens Akter i Rigsarkivet, lyder saaledes:

Kære Ven!

Da Knudsen i Morgen rejser med til København, kan jeg ikke andet end benytte Lejligheden til at sende et Par Ord med ham. Jeg føler nemlig Trang til at meddele en, som jeg anser for at have Interesse for Landets og Landboernes Vel, Underretning om, hvad der grasserer herude, og som vel ikke kan andet end vække Bekymring, da det synes at true med Uroligheder. Vel er her endnu roligt, men *det lader til, at Holbæk Amt, som før har været saa fredeligt, vil blive det første, der stiller sig i Marken, hvis et Oprør skulde udbrøde.* Paa det kongelige Gods er det vel roligt; men der ytrer sig dog allerede Symptomer paa, at Agitationen ogsaa har virket noget her, idet man allerede begynder at forene sig om at modsætte sig, hvor man ønsker at have det anderledes, end Forholdene fører det med sig. — Saaledes har der allerede vist sig en Oppositionsaand i Grevinge Sogn mod Forstanderskabet; men det sørgelige derved er alene, at de slettere faar de bedre med sig, og at disse uagtet deres bedre Overbevisning lader sig lede af de slettere. Et lille Eksempel havde jeg forleden Dag i Retten. En Del Bønder var indstævnedes for at have solgt Tørv til Nykøbing, de erkendte alle deres Forseelser, men naar de blev spurgte, om de vilde indgaa Forlig, svarede de nej uden at angive nogen Grund. Imidlertid var dog tvende unge Mennesker fornuftige nok til at indlade sig paa Forlig, og nu fulgte alle de efterfølgende efter. Da alle havde været for, indstillede 3, som ikke havde villet forlige sig, og besværede sig over, at de af en af de andre var forledt — jeg vil endog antage truede — til ikke at indgaa Forlig, uagtet de var kommet i Retten i den modsatte Mening. Men som bemærket er paa det kongelige Gods Stemningen endnu ret god, og det er kun i enkelte Sogne, at de omrejsende Agitatorer har vundet nogle Tilhørere.

Men værre er det paa Adelsborg Gods, hvor man hvert Øjeblik kan vente, at lignende Optøjer vil finde Sted som paa Aggersvold eller Frydendahl. Der er nemlig af Husmændene holdt Forsamlinger, hvorved de har vedtaget at udeblive fra Ugedagsarbejde, ja endog en Masse at gaa op til Baronon for at fordre Fritagelse for dette Arbejde eller højere Dagløn, end der er betinget i deres Fæstebreve. Dagen til dette Foretagende skal have været bestemt, men er af ukendte Grunde blevet udsat.

Imidlertid er de i Hobetal udeblevet fra Arbejdet i den travle Høst, og Baronen har, saavidt jeg ved, endnu Hø udestaaende, som paa Grund af disse Udeblivelser ikke er blevet bjerget. For to Uger siden var derfor nogle og tyve Husmænd indkaldt for forsømt Ugedagsarbejde, og omendskønt alle erkendte deres Forpligtelse til at forrette Arbejdet, var der dog ikke en, der vilde afgøre Sagen i Mindelighed, men alle forlangte Dom uden dog at anføre noget, som skulde begrunde deres Fritagelse. Senere har der været flere indkaldt, da de vedblivende udeblev fra Arbejdet. Baronen har gjort Indberetning til Amtet om denne Overhørighed, og der er nu beordret Forhør optaget angaaende den ovenomhandlede Forsamling; men endnu har jeg ikke paabegyndt det, da jeg ikke tror at have Oplysninger nok for at begynde det med nogen Nytte.

At Amtet ogsaa finder Betænkelighed ved disse Samlinger, maa jeg slutte deraf, at han har forlangt nøje Underretning om Forholdene her, *da han har isinde at indgive Forestilling til Kancelliet om alvorlige Forholdsregler*. Jeg har endog i den Anledning modtaget et Brev fra Kammerraad Løschou (Godsforvalteren paa Adellersborg), og jeg vil deraf meddele dig noget, som vistnok tyder paa, at Almuen er i meget stærk Gæring. Det er saaledes et Princip, at endog den fredelige Mand, som ej vil deltage i Møderne baade sognevis og hos Godsejerne, skal trues og tvinges dertil. Det er fortalt, at hvis Bønderne ikke under Samlingen paa Aggersvold var traadt mæglende imellem, da havde Husmændene begaaet Excesser. En Mand i Kundby, som ikke delte Anskuelse med Agitatorerne, og som endog kom ind, hvor nogle af disse var samlede, blev af dem krævet til Regnskab for, at han ej var mødt ved en Landboforening, og truet med Prygl, fordi han var udebleven.

I det fredelige Sogn Holmstrup paa Benzonslund, der hører til Adellersborg, ytrer Gaardmændene, naar man har dem under fire Øjne, som deres Overbevisning, at her bliver Oprør, da Almuen i høj Maade er forbitret uden dog egentlig at vide hvorfor. Landboforeningen i Holbæk skal have udsendt Emissærer i alle Retninger i Amtet, men hvad de skal undersøge, er nok endnu ikke blevet bekendt; at denne Landboforening, hvis Formand Skolelærer Glerup er, agiterer, hvor den kan, er uden for al Tvivl; men intet gør større Skade end det infame Blad *Almuevennen*, som er særdeles meget udbredt. At dette Blad ikke bliver beslaglagt som saa mange andre Blade, mener Almuen er Tegn paa, at Regeringen bifalder de Grundsætninger,

som deri udtales; det skal gaa saa vidt, at man i Nærheden af Holbæk skal ytre, at hvad der kunde gaa i Frankrig, vel ogsaa kan lade sig gøre her, og at man kommer til at gaa fra Dør til Dør og nedhugge dem, der ej holder Trop.

Her i Egnen udgaar Agitationen egentlig fra en Gaardmand, Skræder Hans Jensen i Faarevejle, og en Snedker sammesteds, Ejlertsen. De skal være engagerede af Landboforeningen og erholde 9 Mark daglig i Diæter. Det skulde være mig en sand Fornøjelse at faa fat paa disse Karle; men de er for snu til, at man let skal komme efter dem. Den første har et godt Øje til mig og skal flere Gange have gjort Bemærkninger om mig i Almuevennen; men da jeg ikke holder Bladet og ellers aldrig ser det, ved jeg ikke rigtig, hvad Beskyldningerne gaar ud paa. Efter hvad andre derom har fortalt mig, har jeg ikke fundet mig foranlediget til at røre ved det Snavs, uagtet dets løgnagtige Foredrag.

Jeg kan iøvrigt ikke begribe, hvorfor Kancelliet ikke forbyder disse Forsamlinger og giver Ordre til at arrestere disse omflakkende Agitatorer, som kun vil fiske i oprørte Vande. Man har forøvrigt fortalt herude, at de, som har foranlediget Optøjerne paa Frydendahl og Aggersvold, skal have konsuleret Balthazar Christensen, og at han har fundet, at det var godt, hvad de havde gjort.

Hermed har du vel nok af den Slags! Tænk I slet ikke i København paa disse Uroligheder, eller kender I dem ikke, eller betragter I dem som Smaating, der ikke engang er Opmærksomhed værd? Det er vel muligt, at vi herude betragter dem med mere Ængstelighed eller Alvor, end de egentlig er værd, men at de slet intet har at betyde, det tror jeg ikke.

Mange Hilsener bringes dig og dine fra det hele Hus.

Din stedse hengivne
Bang.

Hr. Etatsraad, Deputeret i Rentekammeret, Bang,
Ridder af Dannebrog og Dannebrogsmænd.

Dette Brev giver jo tydeligt Udtryk for, at Bang har faaet en ganske anden Opfattelse af Situationen, end han som foran nævnt havde haft den 6. Februar.

Almindeligvis mente man, at Amtmand Moltke, Holbæk, var »Bondecirkulæret«s egentlige Ophavsmand, og Bangs Bemærkninger i Brevet, »at han (Amtmanden) har

forlangt nøjagtig Underretning om Forholdene her, da han har i Sinde at indgive Forestilling til Kancelliet om alvorligere Forholdsregler«, kunde ogsaa tyde paa, at han har haft en Finger med i Spillet. — Men det foreliggende Privatbrev giver dog Anledning til at antage, at Birkedommer Bang derved har givet det egentlige Stød til, at Ud-kastet begyndte at antage den Form, der blev Cirkulærets endelige. Han giver her direkte Udtryk for sin Forundring over, at Kancelliet ikke forbyder Bøndernes Forsamlinger og arresterer deres omrejsende Agitatorer.

Og det er paa Grundlag af Bangs Oplysninger i Brevet, at man maa formode, at Kancelliet udarbejder det nye Cirkulæreudkast, der er holdt i mere almene Vendinger, skal gælde for hele Landet og ikke specielt er rettet mod Rs. Sørensen.

Medens Kancelliet overvejer, hvad det skal gribe til, fortsætter »Almuevennen« og »Fædrelandet« sine Beretninger, dels om de Vilkaarligheder, som Bønderne og Husmændene er ude for fra Godsejernes Side, og dels om deres begyndende Rejsning fra den sociale Undertrykkelse. Den 13. Oktober indeholdt »Fædrelandet« en længere Artikel om det tidligere nævnte Optrin paa Frydendal, da samtlige Bønder og Husmænd indfandt sig for, som de i deres »egen i sin Enfold og Simpelhed meget karakteristiske Fremstilling af denne Sag«, selv skrev, »hos vort naadige Herskab, Hr. Kammerherre v. Deurs, at bede om Selvejendom«.

Aarsagen var, at van Deurs havde opsagt to Enker med deres »uopdragede« Børn samt en Husmand til Fraflytning af deres Lejehuse, skønt Godsets Bønder tilbød at ville betale Afgifterne for dem, hvis de ikke selv kunde udrede dem. Og »i den Anledning var vore Tanker stegne saa højt om Selvejendoms store Fortrin for Fæste, at vi ikke kunde undlade at henvende os til vort Herskab med vor underdanigste Bøn herom«.

Og van Deurs fremkom virkelig med Tilbud om at lade Fæstegaardene overgaa til Selveje, samt at give Lejehusmændene Fæste og fritage dem for Pligtarbejde mod en aarlig Erstatning af 10 Rd. for hver Ugedag. — Men »Fædrelandet« betegnede Forslagene som fabelagtige og uantagelige.

Kongen, Christian VIII, havde ogsaa set det paagældende Nummer af Bladet og sendte dette Reskript til Cancelliet:

I Anledning af tvende Inserater i Bladet »Fædrelandet« No 2015 for Mandagen den 13. d. M. og adskillige dermed i Forbindelse staaende Rygter angaaende den Maade, hvorpaa flere Huusmænd og Fæstebønder i Holbeks Amt skulle have søgt at tiltvinge sig respective Fæste eller Selveiendom m. v. ville Vi allernaadigst have Vort Cancellie paalagt til Os allerunderdanigst at indberette, om Collegiet herom har modtaget nogen officiel Efterretning og eventualiteter, hvad der er foranstaltet eller endnu hensigtsmæssigen maatte være at foranstalte for at sikre Samfundet mod de betænkelige Følger som slige Demonstrationer kunne lede til.

Befalende Eder Gud!

Givet i Vor Residensstad Kjøbenhavn d. 17.
Oktober 1845.

Christian R.

Til
Vort Danske Cancellie.

Saa maatte Cancelliet til at tage rigtig fat. Man forhandlede om, hvordan Sagen nu skulde gribes an, efter at Kongen selv havde grebet ind, og Stemann tiltraadte Bangs Forslag om at lade Amtmanden over Holbæk Amt foretage en nøjagtig Undersøgelse af, hvad der virkelig var sket paa Frydendal og Aggersvold. — Men da det

vilde tage nogen Tid, mente Stemann, at man straks burde meddele Kongen, hvad der hidtil var foretaget, samt forelægge det allerede udarbejdede Udkast til et Cirkulære. Ørsted mente derimod, at man hellere skulde vente, til man havde Indberetningerne fra Holbæk, men bøjede sig dog og gik i Gang med efter de foreliggende Oplysninger at udarbejde et Svar til Kongen samt et nyt Cirkulæreudkast, samtidig med at man den 21. Oktober sendte en Forespørgsel til Holbæks Amtmand om de virkelige Forhold.

Og som Svar paa Reskriptet afgav Kancelliet den 29. Oktober en Forestilling til Kongen bilagt et nyt Cirkulæreudkast. Det var som nævnt udarbejdet af Ørsted, der lige til det sidste holdt paa, at en Forordning af saa indgribende Natur kun burde udstedes i Kongens eget Navn og kun være af foreløbig Karakter, indtil den kunde forelægges Stænderne i Overensstemmelse med Forfatningen, medens Stemann ikke var betænkelig ved de dybe Indgreb, da »man bør støtte Øvrigheden og ikke lade Agitatorerne fri Mark«, som han bemærkede. — Men Stemann var ogsaa paa det Tidspunkt over 80 Aar gammel og levede sikkert i en svunden Tids Aand.

Hvad Kongen har svaret paa denne Forestilling, ved man ikke nøjagtigt, men det fremgaar af Kancelliets Forhandling i de første Dage af November om en ny Forestilling og et nyt Cirkulæreudkast, at Kongen har henstillet, at der foretages visse Ændringer. Om denne Forestilling nogen Sinde er blevet afgivet, ved man heller ikke. Hidtil har man kun kendt selve Udkastet. I 1944 er der imidlertid i afdøde Kontorchef Cordt Traps efterladte Papirer fundet en den 5. November 1845 renskrevet og af alle Kancelliherrer behørigt underskrevet Forestilling til Kongen samt et Cirkulæreudkast, der bortset fra ganske enkelte uvæsentlige Ord paa det nøjeste svarer til selve det udstedte Cirkulære. — Kontorchef Trap har jo sikkert faaet overladt disse interessante Papirer fra sin Fader, J. P. Trap, Kabinetssekretær 1857—84, der i 1845 var Fuld-

mægtig i Kabinetssekretariatet og ofte i sine unge Aar ledsagede Christian VIII og Dronning Caroline Amalie paa deres Rejser, og som derfor stod Kongen nær.

Dette kunde tyde paa, at Kongen har faaet Kancelliets Forestilling forelagt og har godkendt Cirkulæreudkastet og derefter selv givet Ordre til Cirkulærets Udstedelse i den foreliggende Form. — Men desværre foreligger der ikke noget skriftligt herom, saa det kan kun blive en Hypotese.

Den 6. November sendte Amtmand Moltke, Holbæk, en foreløbig Redegørelse som Svar paa Kancelliets Forespørgsel af 21. Oktober. Den bestod i Erklæringer fra hans Herredsfogeder og Birkedommere, der imidlertid ikke ser ens paa Faren ved Bondebevægelsen.

Herredsfoged Gude er noget opskræmt over den agitatoriske Paavirkning fra Folkemødet paa Ulkestrup Mark og ønsker den Slags Møder forbudt; Birkedommer Bangs Erklæring svarer i det væsentlige til det foran citerede Privatbrev og er præget af stærk Harme over det skete, medens Justitsraad Lynges i Holbæk ser saa lyst paa den fremtidige Udvikling, at man ikke kan forstaa, at det er den samme Mand, der efter Cirkulærets Udstedelse blev en af dets mest energiske Haandhævere. Andre Erklæringer ser ogsaa ret lyst paa Forholdene, medens Amtmanden i sin Følgeskrivelse meddeler, at han ikke helt kan tiltræde Lynges Formening om Ubetydeligheden af Bondebevægelsen, idet han dog indrømmer, at den har »navnlig kun ytret sig paa saadanne Godser, hvor en mindre liberal Administration fra Ejerens Side maaske gav nogen Anledning dertil«.

Om denne Indberetning, der er sendt fra Holbæk den 6., kan være naaet København saa tidligt, at den har indvirket paa, at Cirkulæret blev udstedt den 8., er vel tvivlsomt. Selve Ordlyden kan den ikke have haft nogen Indflydelse paa, da det endelige Udkast forelaa klart affattet allerede den 5. —

Men den 8. November 1845 udstedtes altsaa

»**Bondecirkulæret**«

CIRCULAIRE

Cancelliet har bragt i Erfaring, hvorledes nogle Personer allerede i længere Tid have været virksomme for ad mange forskjellige Veie at bibringe Bondestanden saadanne aabenbart vrangte Forestillinger om dens Retsforhold, som kunne føre til Utilfredshed og fremkalde Ønsker og Fordringer, der ikke kunne tilfredsstilles uden Krænkelser af uomtvistelige Eiendomsrettigheder og lovgyldige Contracter, altsaa ikke uden at ryste Grundvolden for enhver Borgers Velfærd og Sikkerhed. Man har hidtil overladt sig til det Haab, at disse Bestræbelser overalt vilde strande paa Bondestandens sunde Sans, dens Agtelse for lovlige Rettigheder, og dens Følelse af den glædelige Fremgang, som den, under retfærdige og for dens Vel omhyggelige Loves Medvirken, der har gjort i Velstand, Oplysning og borgerlig Selvstændighed, og som den yderligere kunde haabe under en rolig Udvikling af Forholdene, hvilken Lovgivningen og Regeringen ikke vil undlade fremdeles, som hidtil, at fremme. Det har imidlertid paa sine Steder viist sig, at flere Medlemmer af Bondestanden havde ladet sig skuffe af falske Forestillinger, og derved forlede til at tage Deel i de uretfærdige Fordringer, som støtte sig til samme. *Der haves saaledes Exemp-
ler paa, at Bønderne paa nogle Godser have, efter foregaaende Aftale, der endog lagde Baand paa den Enkeltes Frihed, indfundet sig hos vedkommende Godseier i Masse, for derved at give deres Begjeringer om Forandringer i deres Retsforhold større Eftertryk; ligesom og paa enkelte Godser samtlige Huusmænd af slette Raadgivere have ladet sig forføre til at udeblive fra det dem paaliggende Arbejde.*

Cancelliet paatvivler ikke, at forstandige og veltænkende Mænd ville ved passende Lejlighed oplyse Bondestanden om det Grundløse i hine Forestillinger, og det Fordærlige i at lade sig lede af dem, der søge at bearbejde den i en dertil svarende Retning. I Særdeleshed gjør Man Regning paa, at Sogneforstanderne ville benytte deres Indflydelse paa deres Medborgere af Bondestanden i dette Øiemed. Men Collegiet finder sig tillige forpligtet til herved at opfordre Øvrigheden til i fornødent Tilfælde at benytte Lovene og den Samme betroede Myndighed til at hemme foranførte Uvæsen. I Særdeleshed bør den holde et vaagent Øie med de Personer, der reise omkring for ved

forvanskede Forestillinger af Bondestandens Retsforhold at opøgge denne Stand til Begjeringer, der gaae ud paa Indgreb i velerhvervede Rettigheder, og *underkaste saadanne Personers Adfærd i dennes hele Sammenhæng en nøiagtig Undersøgelse, samt lade dem anholde og tiltale, saaledes som deres Forholds Beskaffenhed i Overensstemmelse med Lov og Anordninger hjemler.* Og da det har viist sig, at saadanne Bestræbelser fornemmelig have været virksomme gjennem talrige Forsamlinger, hvilke i Almindelighed have været forberørte omreisende Personer, *saa bør herefter ingen Forsamling, der gaaer ud paa at forhandle de tidtommeldte Forhold, finde Sted, med mindre den forhen betimelig er anmeldt for Politimesteren, og dennes Tilladelse dertil erhvervet.* Denne Tilladelse bør ikkun meddeles, hvor det efter det opgivne Formaals Beskaffenhed og med Hensyn til de Personer, som skulle tage Del i Forsamlingen, kan ventes, at den vil gaa ud paa en rolig og sindig Overveielse af fælles Anliggender. *Men i intet Tilfælde bør Nogen, der ikke hører til samme Sognedistrikt, stedes til at tage Deel i Forsamlingen.* Naar en saadan tillades, haver Politimesteren at vaage over, at Ingen, der som meldt dertil er uberettiget, indfinder sig i Samme, og at der iøvrigt intet forhandles, der er i Strid med den ovennævnte Forudsætning, hvorunder Tilladelsen er givet. Saafremt der forefalder noget Saadant, har han at forhindre Fortsættelsen heraf, *eller i fornødent Fald aldeles opløse Forsamlingen.* Saafremt nogen Forsamling af forbeholdte Slags holdes uden Politimesterens Tilladelse, eller til anden Tid end af denne Embedsmand tilstedt, eller der iøvrigt maatte vises Ulydighed mod Politimesterens i foranførte Henseender givne Befalinger, eller noget andet Lovstridigt eller Utilbørligt maatte begaaes, blive de Skyldige at drage til Ansvar.

Idet Cancelliet tilstiller Hr.
 trykte Exemplarer af nærværende Circulaire-Skrivelse, maa Man tjenligst have Dem anmodet om at tilstille hver Politimester, hver Sognepræst og ethvert Sogneforstanderskab i det Dem betroede Amt eet Exemplar, ligesom Circulairet og ved Læsning til Sognestævne bør bringes til almindelig Kundskab. Saa bliver der og endvidere gjennem Politimesteren at meddele hver Sognefoged et Exemplar, ved hvis Overlevering denne bliver at tilholde at føre fornødent Tilsyn med, at Intet derimod foretages, og hvormed Politimesteren haver at forbinde den

yderligere Veiledning for Sognefogeden, som han maatte agte fornøden.

Da der, som Følge af det Foranførte, ikke kan finde nogen Forsamling af den omhandlede Slags Sted i Kjøbstæderne, saa vil dette blive at paasee af Politimesteren i Kjøbstæderne ligesom og de have at bringe Corkulairret til almindelig Kundskab sammesteds.

Cancelliet tvivler ikke paa, at Hr. vil lade det være Dem magtpaaliggende, at det Foreskrevne med Alvor og Kraft bliver overholdt i det Dem betroede Amt, og skulde noget derimod stridende Foretagende vise sig, udbeder Man sig, at De derom, saavelsom de i den Anledning truffne Foranstaltninger uden Ophold meddeler Cancelliet oplysende Underretning.

Det Kongelige Danske Cancellie, den 8.de November 1845.

S T E M A N N.

Ø R S T E D.

Lange. Bentzen. Holm.

Cirkulæret f o r b ø d saaledes hele den danske Bondestand

at afholde nogen Forsamling paa Landet for at drøfte dens egne Retsforhold uden Politimesterens særlige Tilladelse i hvert enkelt Tilfælde, en Tilladelse, der udelukkende beroede paa hans eget Skøn om det opgivne Formaaals og de deltagende Personers Berettigelse, og uden Politimesterens personlige Tilstedeværelse og Tilsyn

at deltage i nogen saadan Forsamling uden for Hjemsoget og

at afholde nogen Forsamling i Købstæderne.

Det var drastiske Forholdsregler, som Bønderne ikke havde ventet. Man harmedes over de dybe Indgreb i de faa personlige Rettigheder og følte, at de var uretfærdige, da man altid samvittighedsfuldt havde søgt at holde sig inden for Lovlighedens Grænser, medens tjenstivrige Embedsmænd forgæves havde spejdet efter en eller anden lille

Ulovlighed. — Amtmand Neergaard havde saaledes selv fortalt i Stænderforsamlingen, hvorledes han havde gjort sig al Flid for at udfinde nogen juridisk Grund til at anlægge Sag imod Bevægelsens første Agitator, Peder Hansen, men forgæves.

»Almuevennen« skrev i sin ledende Artikel for 19./11. 1845 i Anledning af Cirkulæret bl. a.:

»Den Paastand, at det ikke var Bondestandens egne Ønsker og Meninger, der udtaltes i dens Andragender, er en Usandhed, men hvorledes skulde Bondestanden godtgøre for Regeringen, at den er det? Ved nye Andragender? Vilde man ikke have sagt det samme om dem som om de forrige?

Da var det, at Bønderne besluttede paa enkelte Steder at gaa personlig til Godsernes Ejere og der mundtlig gentage de samme Ønsker og Anskuelse, som de skriftligt havde udtalt i Andragenderne.

Men nu paastod Herremændene, at ogsaa dette var bevirket ved et Par omrejsende Mænds Forførelser; de tog ikke i Betænkning at udtale den urimelige Beskyldning mod vor Bondestand, at et Par fattige og uanselige Mænd skulde kunne lede og styre den og formaa den til uretfærdige og lovstridige Handlinger; og Kancelliet tog ikke i Betænkning at tro dette og paa Grund deraf at krænke hele den danske Bondestand ved for denne at indskrænke en af Statsborgernes vigtigste, helligste og uundværligste Rettigheder ved det meddelte Cirkulære.

De blodige Borgerkampe som alle andre Landes Historie kan opvise saa mange af, er i Aarhundreder ukendte paa Danmarks Sletter, og selv saa store og indgribende Omvæltninger som Reformationens Indførelse 1536, Suverænitetsens Indførelse 1660 og Stavnsbaandets Løsning 1788 gik jo igennem uden at koste een Draabe Blod; hvorfor skulde Regeringen da nu mistvivle om en fredelig Løsning af den opstaaede Kamp med Aandens Vaaben?

Hvorfors skulde Kancelliet gøre den store Ulighed mellem de kæmpendes Evner og Dygtighed større ved at vriste et Væрге af Haanden paa Bondestanden, som den endnu ikke har misbrugt?»

Var Cirkulæret ulovligt?

Det er vel mest sandsynligt, at Cirkulæret ifølge Forfatningen formelt var ganske ulovligt. De dybe Indgreb i

Bondestandens personlige Rettigheder, som det havde til Hensigt at bevirke, maatte forudsætte, at det for at være lovligt skulde udstedes i Overensstemmelse med »Kgl. Anordning af 28./5. 1831 ang. Provincial Stænders Indførelse«, hvor der under Pkt. 4 udtrykkelig staar:

»Forinden Kongen udgiver nogen Lov, der har Forandring i Undersaatternes personlige Rettigheder til Genstand, vil han lade Udkastet til en saadan Lov forelægge for begge Stænders Forsamlinger«.

Og saadanne vidtgaaende »Forandringer i Undersaatternes personlige Rettigheder«, som Fratagelsen af Bøndernes naturlige Tale- og Forsamlingsfrihed var, maatte man efter Pkt. 4 selvfølgelig forudsætte kun skete efter en virkelig Lov og ikke efter et almindeligt Kancelli-Cirkulære. Udstedelsen burde have været en Lovgivningsakt, og det laa uden for Kancelliets Kompetence. Lovgivningen tilkom alene Kongen, der tilmed ifølge Forfatningen først skulde modtage Stændernes Betænkning.

I hvert Fald maatte det — da det ikke var tidsbestemt eller paa anden Maade angav at være provisorisk — være en klar Overtrædelse af »Kgl. Forordning af 11./1. 1791«, hvor det under 4 f hedder:

I øvrigt, ligesom Kongen aldeles ikke mistænker Hans Undersaatter af Bondestanden for at være tilbøjelige til Uroeligheder, saa vil Han ei heller, at det skal ansees som Opløb eller *nogen lovstridig Handling*, at Byernes eller Sognets Beboere sammentræde for sindigen og fredeligen at overlægge og tage Beslutninger om Ting som høre til at befordre *fælles Tare*.

Og det var jo netop dette, man havde gjort.

Ørsted, vel den mest fremragende Jurist, Danmark har fostret, viste da ogsaa ved sine Betæneligheder ved at gaa med til at lade Cirkulæret udstede i Kancelliets Navn, at han ikke fandt det formelt rigtigt at gøre det, og

han ønskede, at Kongen udstedte en foreløbig Lov, der kunde være gældende, indtil Stænderne kunde træde sammen og afgive deres Betænkning i Overensstemmelse med Forfatningen.

Men da Kongen imidlertid i sit Reskript af 17./10. giver Udtryk for Ønsket om, at der foretages noget imod Bondebevægelsen, og da meget taler for, at han selv har givet direkte Ordre til Cirkulærets Udstedelse, maa man antage, at det reelt var lovligt. Kongens Enevælde eksisterede stadig, selv om de raadgivende Stænderforsamlinger var indført, og naar han gav Ordre til Udstedelsen og derved udtrykte sin Vilje med Hensyn til de Forholdsregler, der skulde træffes, saa maa man huske, at Kongens Vilje var Landets Lov.

Formelt var Cirkulæret sikkert ulovligt, men da det gav Udtryk for Kongens Vilje, var det utvivlsomt reelt lovligt.

Om det saa var klogt at udstede det, ja, det er en anden Sag.

Kritikken.

Der bølgede straks en Storm af Harme gennem de fleste af Landets Blade — kun et Par privilegerede københavnske var ikke med. — »Frederiksborg Amts Tidende« kunde ikke dy sig for at skrive:

»Hvad i og for sig er ulovligt bliver ikke lovligt, fordi flere forener sig om at øve det — det vide vi alle — men at det, som i sig selv er lovligt, bliver ulovligt, fordi en Forening gør det — det vide vi ikke alle!«

Og den 21./11. bragte »Dansk Folkeblad« en stor Artikel under Overskriften »Kan en Regering overtræde Lovene?«, hvori det udvikledes, at det vilde føre til Revolution, naar Regeringen selv overtraadte Lovene, medens »Fædrelandet« bl. a. skrev om, hvorledes der ikke var konstateret Lovovertrædelser af nogen Art, der kunde begrundes Cirkulærets Fremkomst, og fortsatte:

»Men sæt nu endog at alle de virkelige Forudsætninger havde været ganske anderledes, end de virkelig er, sæt f. Eks. at det i Holbæk Amt, hvortil Bevægelsen egentlig indskrænker sig, ikke var blevet ved mulig urigtige Formeninge, men at der var begaaet Lovovertrædelse paa Lovovertrædelse, saa at Fængslerne bugnede under de arresteredes Mængde, og Domstolene sukkede under Retssagernes Overmaal — sæt altsaa at virkelig alt dette var til Stede i faretruende Skikkelse, sæt altsaa at her var indtraadt et af disse sørgelige, altid sjældne, i Danmark næsten uohørte »Nødtilfælde«, hvori overordentlige Omstændigheder krævede overordentlige Forholdsregler; saa vilde vist nok Nødvendigheden af særlige Politiforanstaltninger være given, men dog aldrig berettigede til andet end til virkelig Politiforanstaltninger; det er efter alle Tiders og alle Landes Retsteori og Retspraksis, efter sund Fornuft og skreven Lov, efter Samfundsordenens Medfør og det almene Vels Krav, Forskrifter, hvis Gyldighed var indskrænket til Tid og Sted.

Havde det danske Kancelli's Cirkulære altsaa indeholdt en Standsning i de almindelige borgerlige Rettigheder f. Eks. for Holbæk Amt og for et Tidsrum af f. Eks. 3 Mdr., da vilde der blandt alle fornuftige Mennesker sikkert ikke have været delte Meninger om, at Kancelliet havde set Farer, hvor der ingen var, at det havde betragtet som Nødtilfælde, hvad der kun var den lovlige Ytring af den naturlige Trang, at det havde forvekslet Livets Bevægelser med truende Ufred — ja, da maatte det staa til Ansvar for Stænderne og Pressen, for Kongen og Folket, og fremfor alt for *Historiens Domstol* — men da vilde Cirkulærets Bestemmelser dog endnu staa indenfor dets lovlige Grænser«.

Bønderne følte, at de ikke rigtig kunde have Tillid til Ørsteds Ord i Stænderforsamlingen:

Jeg tør forsikre, at der paa Tronen findes
den største Omhu for Bondens Ret,
den største Interesse for at befordre
dens Udvikling.

Man syntes tværtimod, at Retten brutalt var blevet knægtet.

Og Ørsted selv foretog da ogsaa det højst usædvanlige Skridt i »Ny Kollegialtidende« for 22./11. 1845 at

rykke ud med et længere (16 Sider) Forsvar for Cirkulæret, som han betegnede som et Forsøg paa »at hemme de fordærvelige Bevægelser i Bondestanden«.

Dette Nummer af »Ny Kollegialtidende« blev for øvrigt ved et Marked i Holbæk af Herredsfogeden uddelt som Modgift mod Grønnebjerggaard-Kaptajnen, cand. theol. N. F. Jespersens Uddeling af »Fædrelandet«s Kritik af Cirkulæret⁸⁾. Senere sendte Amtmanden Eksemplarer af det paagældende Nummer af »Ny Kollegialtidende« til Sogneforstanderskabene til gratis Uddeling, medens det blev helt forbudt at læse »Fædrelandet«s Kritik. Forsvaret var for øvrigt en Polemik mod denne Kritik.

Om Kritikken af, at Cirkulæret ikke var stedsbegrænset til Holbæk Amt, skrev Ørsted:

Det er af tilfældige Aarsager, at disse Bevægelser har haft særlig Fremgang i et enkelt Amt, der efter de naturlige Forhold aldeles ikke frembyder bedre Jordbund for slig Agitation end andre Dele af Riget.

Men Agitationen har ogsaa i den senere Tid fundet Vej til andre Amter, og det kan ikke være tvivlsomt, at den, hvis den blot trængtes tilbage i et enkelt Amt, vilde vise sig desto virksommere andetsteds, ligesom ogsaa hint Amts Bønder vilde strømme til de Steder, hvor den Frihed herskede, som de ikke kunde finde hjemme hos sig selv.« Videre skriver Ørsted om, »at Bønderne jo har søgt at give deres Fordringer Vægt ved at antyde den fysiske Magt, hvoraf de var i Besiddelse.«

I et Par Artikler gaar »Dansk Folkeblad« meget udførligt ind paa Ørsteds Forsvar og skriver om det sidste Spørgsmaal:

I 1844 gaar Bondebevægelsen ud paa, at Fæstebesiddelserne ved en Lovbestemmelse skulde gaa over til Selvejendom, og det er naturligt, at den, efter at være blevet afvist af saavel Regering som Stænderne, i 1845 begynder at tage en anden Retning, idet den da gaar ud paa dels at stifte Foreninger til at købe og udstykke Herregaarde og dels at faa Fæsteforholdene forandret ved frivillige Overenskomster.

8) Se Brevveksling herom i J. P. Jensens Artikel »Fra Bøndernes første Kampaar« i »Fra Holbæk Amt« 1912 Side 70—71.

Bønderne i Holbæk Amt har anerkendt, at de, saaledes som Forholdene nu er, bedst kunde blive fra Fæstere til Selvejere ved private Overenskomster med Herremændene, og har henvendt sig til disse, forespurgt, hvilke Fordringer de gjorde, og har indledet Forhandlinger med dem — som Regeringen selv har opfordret til.

Og naar Ørsted henviser til gennem Stænderne at klage over Cirkulæret, skriver »Dansk Folkeblad«:

Det forekommer os ikke, at en Krænkelse af en Persons Rettigheder ophører at være en Krænkelse, fordi Personen har det i sin Magt at klage over Krænkelsen.

Ørsted slutter sit Forsvar saaledes:

Saaftremt Associationsfriheden her i Landet skulde blive underkastet varige og for Folkets Udvikling hæmmende Indskrænkninger, saa ligger *Skylden* ene og alene hos dem, som har fremkaldt de grove Misbrug af denne Frihed, som det er blevet Regeringens Pligt at standse.

Hertil svarede »Københavneposten«, at Forbudet kun vilde føre til, at de, imod hvem det blev rettet, fik en klarere Bevidsthed om deres Stilling, fremskyndedes til en mere afgørende Modstand og til Anvendelsen af skarpere og bestemtere Midler, uden Hensyn til, om de var lovlige eller ikke, og Skylden herfor blev altsaa deres, der betog dem det lovlige Mittel.

Men Cirkulæret var altsaa udfærdiget — nu kom det an paa, hvor strengt Myndighederne vilde fortolke det.

Af Retfærdighedshensyn over for disse Autoriteter maa det her bemærkes, at Beretningerne om, hvorledes det blev haandhævet, har man hovedsagelig i de Dag- og Ugeblade, der var fyldt af Harme over dets Udstedelse, og derfor kan de have faaet et tendentiøst Præg; en lille Fjer kan jo i en Avis tegnes, saa den kommer til at ligne fem Høns.

Paa den anden Side maa det ogsaa siges, at netop Oppositionspressen i den Tid under Censurens og Beslaglæggelsens knugende Tvang var nødt til at være forholdsvis forsigtig, saaledes at dens Beretninger og Kommenta-

rer maaske fortjener mere Opmærksomhed, end de vilde have gjort under friere Forhold.

Haandhævelsen⁹⁾.

I Cirkulæret blev det paalagt Amtmændene med Alvor og Kraft at sørge for, at det blev nøje overholdt. — Og Justitsraad Lynge i Holbæk videresendte Cirkulæret til sine Sognefogeder bilagt en Skrivelse fra ham selv¹⁰⁾, hvori han gav dem strengt Paalæg om at paase, at det virkelig blev overholdt i alle Forhold, og meddelte, at de i fornødent Fald skulde skride til Anholdelser.

Det blev en Trængselstid, der nu kom for Holbæk Amts Bønder, selv om de ikke hidtil var for godt vant. — Som »Almuevennen« bemærkede:

I Holbæk Amt er Bønderne i lang Tid vant til at komme i Forhør ved den mindste Anledning, saa der er man ikke længere saa ømskindet i saa Henseende; ja, man bliver der ej engang synderlig bange for en Dommers mindre velvalgte Titulaturer (Fæ, Kvæg, Klods) eller hans mindre vel motiverede Trusler med Vand og Brød; men imidlertid er det vistnok meget besværligt for mange Husmænd at jage 2—3 Mil i Forhør uden at have foretaget sig det mindste ulovligt.

Forhør og Bøder kom nu til at høre til Dagens Orden. Fra Odsherred klagedes der over, at Herredsfogeden i Nykøbing bestandig holdt sit Herred paa Rejser, idet den ene Halvdel af Fæstebønderne stadig maatte til Nykøbing for at forklare, om den anden havde holdt Forsamlinger, og omvendt. — Men Bønderne holdt her deres Forsamlinger nogenlunde som hidtil, uden at det nogen Sinde lykkedes Herredsfogeden at gribe dem paa fersk Gerning. En medvirkende Aarsag hertil var vel ogsaa, at Sognefogederne, som lokalt skulde haandhæve Cirkulæret, selv var Bønder; enkelte ihærdige Sognefogeder fandtes dog ogsaa.

9) Se ogsaa herom i J. P. Jensens Artikel »Kundby Bønder« i »Fra Holbæk Amt« 1913 Side 46—52.

10) Citeret i »Fra Holbæk Amt« 1913 Side 47.

Vilkaarligheder fandt ogsaa Sted. Saaledes indfandt Justitsraad Lyngé sig paa et Møde, der afholdtes i Svinninge for Stiftelse af en Brandassuranceforening, og forbød drastisk dets Afholdelse, medens Amtmanden nogen Tid efter gav Tilladelse til at afholde et nyt Møde med samme Formaal.

Justitsraad Lyngé var for øvrigt overordentlig ihærdig. En Gang indkaldte han nogle Bønder og forbød dem »baade for sig selv og andre« at læse de Eksemplarer af »Fædrelandet«, der indeholdt Kritik af Cirkulæret, et Forbud, der laa ganske uden for baade Cirkulærets og specielt hans egen Kompetence, saa meget mere som Artiklerne havde passeret den strenge københavnske Censur.

Forbudet bevirkede naturligvis, at »Fædrelandet« nu blev læst mere end nogen Sinde før i Merløse-Tuse Herreder, og Bladet selv udtrykte Ønsket om, at alle Landets Politimestre vilde følge Lyngés Eksempel, »idet det med Hensyn til Bladets og Læsekredsens Udbredelse ikke kunde ønske noget mere hensigtsmæssigt Skridt foretaget«.

I Haandhævelsen af »Bondecirkulæret« gik man ogsaa saa vidt, at man forbød Gleerup at holde Foredrag i »Den borgerlige Læseforening« i København over Emnet »Bondebevægelserne, deres Grunde og Betydning«, selv om der ikke fandtes en eneste Bonde som Medlem af Foreningen.

Andre Forsamlinger var man imidlertid ikke saa meget ude efter. — Husmand Ole Larsen, Ondløse, skriver herom ironisk i en Oplysning til Politimynderne:

Kancelli-Cirkulæret forbyder jo baade Gaardmænd og Husmænd at samles for at tale om Retsforholdene imellem Godsejerne og Bønderne, og derfor beder jeg om Tilladelse til at give mine Oplysninger om, at der holdes mange og store Forsamlinger hver Dag — fra hvilke jeg tror, Talen og Forhandlingerne om disse Forhold har deres største og væsentligste Udspring, og dog har jeg ikke hørt, at disse Forsamlinger forbydes hverken af Cirkulæret eller Politiet.

Jeg mener Hoveriforsamlingerne. Det Gods, hvor jeg er,

kaldes Kongsdal, og vi er der 7—8 hver Dag til Hove, foruden Daglejerne; paa de større Godser kan der være fra 12—16 om Dagen, ja, undertiden en hel Snes, og hen i Sommeren, naar de kommer med, der skal høste Lodder, og de, der skal gøre Høstdage, saa kan der vel blive 50 i en Hob, og det er jo dog en stor Forsamling. — Og at der da mange Gange tales frem og tilbage i disse Forsamlinger om Retsforholdene imellem Godsejer og Bonde, det er fuldkommen vist og sandt; og vi har jo et stort Bevis derpaa fra forrige Høst, da man paa Aggersvold og Frydendal Godser blev enige om at gaa til Herskaberne for at bede om Selvejendom.

Disse Forsamlinger er store og hverdags Forsamlinger; de begynder om Mandagen og vedvarer Ugen igennem, de begynder ved Aarets Begyndelse og vedvarer til dets Ende, Aar ud og Aar ind, uafladelig.

Jeg mener derfor, at der er god Grund for Politiet til at forbyde Forsamlingerne; thi er der nogen Grund for Politiet til at forbyde Bondestanden at samles om det, den helst taler om, da er Hoveriforsamlingerne dem, der først bør forbydes.

For øvrigt advaredes der imod at indgive Anmodninger om Tilladelse til Afholdelse af Møder, der ikke skulde omhandle Bøndernes Retsforhold til Godsejerne, og man opfordredes til, saafremt saadanne Møder skulde blive opløst, da kraftigt at protestere paa rette Sted; men — skrev »Almuevennen« — »man opgiver ligefrem sin Ret til at klage, naar man først selv beder om Tilladelse; thi ved at bede erkender man jo, at den, man beder, har Ret til at nægte, hvad man beder om«.

Det samme mente Lærer Gleerup, hvilket bevirkede, at der om Foraaret 1846 fandt en dramatisk Begivenhed Sted i Holbæk¹¹). Den 25. Marts indbød Gleerup Landkommunalforeningens Medlemmer til et Møde den 14. April. — Paa Mødet skulde der ikke — ifølge den til Politimesteren, Borgmester Petersen, forskriftsmæssigt indgivne Anmeldelse (ikke Anmodning) forhandles noget, der ifølge Kancelli-Cirkulæret ikke var tilladt.

11) Om »Borgerkrigen i Holbæk« se i øvrigt Alb. Thomsen: »Holbæk Købstads Historie« II Side 611—12.

Politimesteren nedlagde imidlertid Forbud mod Mødets Afholdelse, et Forbud som Gleerup nægtede at respektere; han bestemte sig for at lade det komme dertil, at Politimesteren opløste Forsamlingen med Magt.

Da Gleerup paa Mødedagen ankom til Holbæk, saa han, at Byens Borgerkorps var kaldt under Vaaben, og selv blev han straks kaldt til Forhør, hvor han opfordredes til at aflyse Mødet, hvad han imidlertid ikke vilde. Sammen med Gleerup begav Politimesteren sig derefter til Mødet, hvor han nedlagde Forbud mod dets Afholdelse, og hvor Gleerup derefter opfordrede til under Protest at vige for Magten.

I Protesten til Kongen hed det bl. a.: »Vi skriver denne Klage, omgivet af Byens bevæbnede Borgere — som er kaldt under Vaaben for det paatænkte Mødes Skyld — det er Krigstilstand i Fredstid, ja, det er efter vor Formening en lovløs Tilstand«. Et Møde samme Dag i Brandforsikringsforeningen blev dog tilladt, og om Aftenen afholdtes der en Fællesspisning, men herunder blev det endog forbudt at omtale selve Cirkulæret. — Holbæks samlede Politivagt¹²⁾ med Borgmesteren i Spidsen overværede Spisningen — men blev ikke indbudt til at tage Del i Maaltidet.

Politimesteren skrev senere en Indberetning til Kancelliet om Dagens Begivenheder, hvori han bl. a. gav følgende Skildring af en Tale af Gleerup:

»Mine Herrer! Jeg vil endnu i Slutningen udbringe en Skaal, naar I ville love mig iforvejen, at I ville raabe Hurra« (hvilke sidste Ord fremførtes med dæmpet Stemme) »en Skaal for Holbæks Politimester for den Humanitet han har vist i Dag, idet han paa en rørende Maade har lagt sine Følelser for Udøvelsen af sin Embedspligt for Dagen og af soleklar Naade tilladt vor Brandforsikringsforening at samles« (en tilstedeværende raabte ivrigt op under Latter: jeg vil nok raabe Hurra;

¹²⁾ »Fædrelandet« angav d. 21./4. 1846 Antallet til 19½ Mand; i Politimesterens Indberetning oplyses, at den foruden Politimesteren selv bestod af hans Fuldmægtig og 4 Politibetjente.

Andre: jeg vil ikke) »ja, nu hører jeg, at I ikke vil raabe Hurra, ja, saa vil jeg ikke udbringe Skaalen« (herefter Latter og mange Raab: nej, jeg vil ikke) »ja, saa vil jeg lade være«; hvilken Tale af Gleerup blev fremført paa en ironisk Maade, som aldeles tydelig havde til Hensigt at gøre Politimesteren latterlig for de tilstedeværende.«

Men det forklarede i Indberetningen, »at det ikke var muligt i Erindringen at opbevare det bogstavelige Indhold af den Mængde Taler, som bleve holdte«, saa det kunde godt være, at Ordene var faldet noget anderledes. Aarsagen til, at der ikke blev grebet ind over for Gleerup, var at »undgaa den Anledning, Gleerups Arrestation efter Bøndernes Stemning mulig vilde have givet dem til at begaa Excesser«.

Senere maatte Gleerup aflevere en Fortegnelse over Landkommunalforeningens Medlemmer til Amtmanden.

En Følge af Cirkulæret var det ogsaa, at Bønderne begyndte en økonomisk Sanktionspolitik mod Godsejerne. Det gik især ud over Holbæk Amts Sparekasse, i Spidsen for hvilken flere af Egnens største Godsejere stod.

Bønderne var af den Opfattelse, at det var ved Hjælp af de Penge, de indsatte i Sparekassen og som igen blev udlaant til Godsejerne, at disse kunde købe det ene Gods efter det andet. Og derfor begyndte de at trække deres Penge ud.

Ved et Komitémøde maatte Bestyrelsen som Følge heraf udbetale over 25.000 Rbd., medens der kun blev indsat 400 Rbd., og ved et andet Møde var der opsagt 30.000 Rbd. — Det generede naturligvis Sparekassen i høj Grad, da det derved blev nødvendigt for den selv at opsig sine udestaaende Penge. Det var endog en Overgang paa Tale helt at ophæve Sparekassen, hvis ikke den oprørske Bevægelse blandt Bønderne standsede; men dette animerede selvfølgelig kun Bønderne til i endnu højere Grad at opsig deres Penge.

Mødet paa Skydebanen.

Mange Andragender om Cirkulærets Ophævelse blev naturligvis indsendt.

En Deputation til Kongen med en med 9324 Underskrifter forsynet Adresse, der gik ud paa Ønsket om Indførelsen af almindelig Værnepligt, ensartet Hartkornsbeskatning, Selvejendoms Fremme m. v., ønskede ogsaa at anmode om Ophævelse af Cirkulæret.

Den 24./11. 1845 blev Deputationen imidlertid nægtet Audiens hos Kongen og henvist til Kabinetssekretæren, Tillisch, med hvem man i to Timer indgaaende diskuterede Spørgsmaalene. Tillisch fraraadede indstændigt Bønderne at gaa ind i Politik og opfordrede dem til stille og roligt at gaa hjem og hver passe sin landlige Bedrift.

Men naar Kongen ikke vilde modtage Deputationen, saa vilde Københavnerne. Den var blevet indbudt til et Festmaaltid paa Skydebanen i København den 25. November.

Og det blev Byens Møde med Landet.

Kongens Afslag gjorde Mødet betydningsfuldt, og Politidirektør Brædstrups ihærdige Anstrengelser for at forhindre det gjorde dets Betydning indlysende for alle.

Ved Bordet blev der talt af bl. a. Etatsraad Povelsen, Prokurator Balth. Christensen, Fæstegaardsmand Ole Jensen, Stifts Bjergby, Højesteretsadvokat Orla Lehmann, Kaptajn Tscherning, Sønderjyden Laurids Skau og den afskedigede Lærer A. Gleerup, Udby.

Gleerups Tale var meget ildfuld og greb Tilhørerne ved sin aandelige Kraft. Det er blevet skildret¹³⁾, hvorledes der blev Ro, da den lille spinke Mand rejste sig, denne ukendte Mand med de fine aandrige Træk, med den beskedne, men rolige og faste Holdning. Og hvorledes der blev lydløs Ro, saa man kunde høre en Fjer falde til Gulvet, da han hævede sin forunderlige baade vindende og

13) »Ill. Tidende« 1865 — Nr. 302.

og indtrængende sølvklare Stemme. — Det var, som vilde man læse Ordene af Læberne:

»Dersom Begivenhederne gaar i Kredsløb«, sagde han bl. a., »da har Bondestanden gennemløbet den ene Halvdel af Cirklen fra oven og nedad, fra den højeste borgerlige Anseelse til den dybeste borgerlige Fornedrelse; nu staar det tilbage for Bonden at gennemløbe den anden Halvdel, fra nedenu og opad, at genvinde og generobre sit Navn i dets oprindelige Betydning. Og han vil det, mine Herrer, thi her begynder at ytre sig betydelige Tegn paa, at — *nu kommer Bonden*, at vi igen vil faa Bondesproget at høre og Bondevillien at fornemme. Ikke, som om jeg vilde prædike, eller blot ønske et Bondevælde — nej — ligesaa lidt et Bondevælde som et Adelsvælde, ligesaa lidt et Bureaukrati som et Hierarki, — *ingen Stand under den anden, ingen Stand over den anden*, alle ved Siden af hinanden og *Loven over alle*¹⁴⁾. Men for at dette kan ske, er det godt at Bonden kommer.

Bondebevægelserne og det vaagnende Liv i Bondestanden er en Strøm, dyb i sin Grund, og derfor kraftig i sin Bevægelse og i sit Løb, men med en uendelig Rigdom i sit Skød; en Strøm, som vel undertiden bruser, naar den støder paa alt for store Sten, men som aldrig vil bryde ind oversvømmende og ødelæggende, naar man kun ikke unaturlig vil inddæmme den, men i Tusinde Retninger vil sno sig igennem alle Fædrelandets Egne, vandende, frugtbargørende og velsignelsesrig. Lad derfor kun Bonden komme rustet til Kamp og Strid. Men hans Sværd skal være hans gode, retfærdige og uafviselige Fordringer paa borgerlig Lighed; hans Skjold skal være Lovmæssigheden af hans Kamp og den Maade, hvorpaa Kampen føres, og hans Fodfæste og Kampplads skal være Lovens Enemærker og Lovens Grænser, og ikke en Tomme derud over. Og naar jeg ser os forsamlede her i dette Øjeblik og i denne Anledning, da staar det klart for mig, at Bonden kommer, og at han ikke kommer forgæves; thi naar jeg ser Bønder fra alle Landets Provinser, samlede i eet Ærinde, til een Gerning, fremføre eet Ønske, udtale endelig een Villie, da staar de gamle Dage for mig, da danske Bønder endrægtigt samlede sig for at bygge Danmark et Dannevirke; og da forvisses jeg om, at Bonden

14) Det fremhævede er Indskriften paa en Mindesten, der den 6./10. 1909 paa Hundredaarsdagen for Gleerups Fødsel blev rejst i Høng.

endnu en Gang vil komme og bygge et Dannevirke midt iblandt os, et Dannevirke med indre og ydre Vold.

Og naar jeg dernæst her ved dette festlige Møde ser Bonden ved Siden af, Arm til Arm med Mænd af alle Stænder, da forvisses jeg om, at Bonden ikke kommer forgæves, men at han vil blive modtaget med Haandsrækning og Velkommen«. Glerup sluttede: »Mine Herrer! jeg anmoder Dem om at byde den unge, den nyfødte Bondestand et Velkommen; jeg indbyder Dem til at tømme et Glas for, at det, til Held for Bondestanden og til Velsignelse for Fædrelandet, bestandig tydeligere maa mærkes og fornemmes: Nu kommer Bonden!«

I denne kraftfulde Tale angav Glerup den Retningslinie, som han ønskede skulde være den store Linie i Bondens Indsats i dansk Politik — at alle Samfundsklasser maatte stilles lige — , og den blev hans egen egentlige Indtræden i Politik. —

Dagen efter Mødet modtog Kongen et af Deputationens Medlemmer, Mads Lund fra Vejle, og samme Dag udsendtes en Redegørelse for Forhandlingerne, hvis Konklusion var, at Kongen gerne vilde gøre alt for Bondestandens Bedste — men i øvrigt ikke gav noget Haab for Opfyldelsen af det ansøgte.

Ophævelsen.

Som yderligere Svar paa Kancelliets Forespørgsel af 21./10. 1845 om de Begivenheder i Holbæk Amt, der gav Anledning til Kongens Reskript, sendte Amtmand Moltke den 29./1. 1846 et meget udførligt Forhørsmateriale til Belysning af, hvad der virkelig havde fundet Sted i Merløse-Tudse Herreder. — Det fremgaar af Forhørsprotokollen, at der ikke var foregaaet noget, der var direkte faretruende, selv om der var forefaldet uheldige Episoder, som de skyldige nu vilde blive draget til Ansvar for.

Og den 6. April sendte Amtmanden sin endelige Indberetning med Forhørsudskrift fra Birkedommer Bang om, hvad der var foregaaet i Odsherred. Bangs Tone i denne Indberetning er, efter at han har erfaret de virke-

lige Omstændigheder ved Begivenhederne, stemt ganske betydeligt ned i Forhold til hans foran citerede Privatbrev til P. G. Bang. Det var kun paa Adelpersborg, der havde fundet »Gjæring« Sted og her endda kun i ulige Grad, saaledes at egentlig kun Faarevejle Sogn i hele hans Jurisdiktion havde været særligt berørt af Agitationen. Og Bang hævdede, at han havde haandhævet 8. November-Cirkulæret saa lempeligt som muligt for ikke at støde de misfornøjede.

Endvidere forklarede Bang, at den Uro, der havde været paa Adelpersborg, var ophørt, da Baronon havde paa-begyndt Forhandlinger om Afskaffelse af Husmændenes Ugedagsarbejde og om Bøndergaardenes Overgang til Selveje eller Arvefæste; og Amtmanden kunde naturligvis fuldstændig tiltræde denne Indberetning, der var i Overensstemmelse med hans Synspunkt fra den 6. November om, at paa de liberalt styrede Godser gik det bedst¹⁵⁾.

Kancelliet blev efter disse beroligende Indberetninger klar over, at der maaske ikke var indtruffet saa farlige Begivenheder, at det havde været nødvendigt og berettiget at tage de indgribende Forholdsregler, og da det havde været udsat for mange Angreb i Anledning af Cirkulæret, fandt det her en kærkommen Lejlighed til at søge det ændret.

Ørsted gik straks i Gang med at udarbejde et Udkast til et nyt Cirkulære, der betydeligt skulde modificere det oprindelige og især forklare, at det ikke havde været Hensigten »at lægge Hindringer i Vejen for saadanne Forsamlinger af Bondestanden, der gaae ud paa rolig og sindig Overvejelse af dens Tarv«, som Ørsted skrev i Udkastet (sammenlign førnævnte Forordning af 11./11. 1791).

Den 7. Maj anmodede Kongen derefter om Indberetning om Cirkulærets Virkninger og udbad sig Kancelliets Betænkning om, hvorvidt det kunde hæves.

15) Om selve Forhørene se J. P. Jensens Artikel »Kundby Bønder« i »Fra Holbæk Amt« 1913 — Side 42—45.

Som Svar herpaa afgav Kancelliet næste Dag den allerede affattede Beretning og Udkastet til et nyt Cirkulære. Og Kancelliet havde vel ventet, at Kongen havde fulgt dets Indstilling. Men den 12. Maj afgav Kongen en selvstændig Resolution, hvorefter »Bondecirkulæret« skulde fuldstændig ophæves. Som Begrundelse anførtes, at Formaalet i det væsentlige var opnaaet, saaledes at Bondestanden var kommet til Erkendelse af, at Bondebevægelsen hverken sigtede til dens egen eller til Statens Bedste. Kongen omtalte i Resolutionen sin landsfaderlige Omhu for Bondestandens Bedste, men indskærpede dog for en Sikkerheds Skyld Politivrvighederne nøje at overveje, at den ikke blev vildledt af de omrejsende Agitatorer.

I Holbæk Amt passede Myndighederne stadig paa, og det blev bl. a. forbudt at afholde et nyt Ulkestrupmøde. Det gav Bønderne »den krænkende og smertelige Overbevisning, at vor allernaadigste Konge ikke ser paa dette Amts Beboere med den Naade og Tillid som paa sine øvrige Undersaattere«.

Fra Kongens Side har der vel nok været en Del Politik i at lade Kancelliet udstede det famøse Cirkulære og saaledes lade dette faa Ubehagelighederne derfor, medens han selv gerne vilde ophæve det og derved faa Æren for at standse Kancelliets Overgreb.

I Roskilde Stænderforsamling fik Sagen senere et Efterspil. — Fra Bønder i Holbæk Amt indbragtes et Andragende om, at Stænderforsamlingen vilde forelægge Kongen Spørgsmaalet om Kancelliets Kompetence til at udstede et saadant Cirkulære. Der nedsattes et Udvalg; men det eneste, man kunde blive enige om, var, at Foranstaltningerne kun burde have været midlertidige; da Cirkulæret imidlertid paa det Tidspunkt var ophævet, var dette Spørgsmaal ikke aktuelt mere, saa det eneste, der blev ud af det, var en interessant Forhandling.

— — —

Man mente nu, at Bondestanden var kommet til bedre Erkendelse, eller hævdede det i hvert Fald som Begrundelse for at ophæve det uheldige Cirkulære.

Men Bønderne var netop blevet vækkede — de skimtede den Tid, da deres sociale Problemer skulde løses.

Bondebevægelsen var ikke standset, den var større end nogen Sinde før; Cirkulæret havde ikke kvalt den — tværtimod givet den Næring.

Den 5. Maj 1846 — 8 Dage før Cirkulærets Ophævelse — stiftedes ved et Møde i Holbæk »Bondevennernes Selskab«, en Forening, der i de kommende Aar fik stor Betydning for Bondestandens sociale Fremgang.

Bondecirkulæret havde vækket Bønderne — det gik, som det altid vil gaa, at hvad der er Sandhed og Retfærdighed i, det dræbes ikke, men det vokser i Styrke og Omfang ved Forfølgelse.

Kildemateriale:

- Rigsarkivets Akter D. Kanc. 2. Dep. 1845 20./2. Brevnr. 546.
 Rigsarkivets Akter D. Kanc. 2. Dep. 1845 21./10. Brevnr. 3324.
 Rigsarkivets Akter D. Kanc. 3. Dep. 1845 8./11. Brevnr. 4551—84.
 Rigsarkivets Akter D. Kanc. 3. Dep. 1846 14./5. Brevnr. 2167—2200.
 Dansk Folkeblad 1845.
 Fædrelandet 1845—46.
 Almuevennen 1844—45—46.
 Roskilde Stændertidende 1844—46.
 Ny Kollegialtidende 1845.
 Kjøbenhavnsposten 1845—46.
 Ill. Tidende 1865 — Nr. 302.
 Reskriptsamlinger.
 Rs. Sørensen: Mit Levnedsløb (1847).
 V. E. S. Topsøe: Fra Bondeopvækkelsens Tid 1844—46 (1869).
 C. Th. Zahle: Den danske Husmand — Et Mindeskrift om Peder Hansen (2. Udg. 1910).
 J. P. Jensen: Asmund Gleerup (1910).
 Dr. phil. Hans Jensen: »Bondecirkulæret« i Historisk Tidsskrift 9. Rk. 2. Bind (1921).

Se endvidere følgende Artikler i »Fra Holbæk Amt«:

- Aargang 1912: J. P. Jensen: Fra Bøndernes første Kampaar.
 Aargang 1913—14—15: J. P. Jensen: Kundby Bønder.
 Aargang 1923—24: Hans Jensen: Bidrag til Holbæk Amts Historie.
 Aargang 1925: J. P. Jensen: De første store Folkefester i Holbæk Amt.

STENALDERBOPLADSEN I GISLINGE LAMMEFJORD

Af Povl Simonsen.

Indledning.

I de sidste 15 Aar er hele vor Viden om den ældre Stenalder blevet revolutioneret. Takket være det frugtbare Samarbejde, som i Begyndelsen af 1930'erne indlededes mellem paa den ene Side Nationalmuseet, paa den anden Naturvidenskaben og Amatørarkæologien, har vi nu et Billede af vort Lands ældste Historie, som er baade rigtigere, mere levende og mere nuanceret end tidligere, men ogsaa mere indviklet og med en Mængde uløste Problemer, som dengang endnu var helt udenfor Synsvæde. Det gamle Billede af ældre Stenalder som en Række Perioder, hver med sin Kultur, sit Folk og sine Naturforhold, men uden Overgange imellem, fordi hver af Kulturerne blev baaret af et nyindvandret og siden igen uddøet Folk; dette Billede er nu borte, vi ser Kulturerne udvikles af hinanden, mødes, blandes, existere flere samtidig og fylde hele ældre Stenalder med et myldrende Liv af vandrende Stammer og Kulturer i Udvikling fra et Erhvervsstadium over i et andet. Endnu er det knap nok muligt at overse, hvorledes det hele endeligt kommer til at se ud; aarligt kommer der nye Fund, der omstøder, opklarer og uddyber de Teorier, man havde. De to Problemer, der især er brændende for Øjeblikket, er Spørgsmaalet om Menneskets første Optræden i vort Land og Problemet om, hvorvidt Køkkenmøddingernes Ertebøllekultur er baaret af et nyindvandret

Folk eller stammer ned fra Mulleruptidens Indlandsjægere. Det er om det sidste Spørgsmaal, denne Artikel skal handle.

Stiller vi op overfor hinanden de to Kulturer, ser det saaledes ud:

MULLERUPKULTUREN er en Jæger- og Fiskerkultur, der havde sin Blomstring i Fastlandstiden, da Sunde og Bælter var tørre, og store, mørke Naaleskove bredte sig, hvor der nu er Hav. Folkene levede paa Holme i Indsøerne, kendte ikke til Pottemageri, saalidt som til Agerbrug og Kvægavl, og deres vigtigste Redskaber var: Kærneøksen (Fig. 8b), Benharpuner (Fig. 8i, og andre Former), de saakaldte Mikrolitter (Fig. 7a—c), vist anvendt som Pilespidser, Modhager og lignende, samt Stiklen, en særlig Flintekniv med en kort Tværæg. Overfor denne Kultur har vi saa ERTEBØLLEKULTUREN, hvor Fiskeriet er traadt i Baggrunden for Sødyrfangsten og især for Indsamlingen af Østers og Muslinger, og hvor Jagten at dømme efter Pilespidsernes ændrede Form i højere Grad har Smaavildt og Fugle som Maal. Landet var dækket af lyse, aabne Hassel- og Egeskove, hvor Fjorde og Vige skar sig længere ind end i vore Dage, og ved disse Kyster boede i et mildt og behageligt Øklima en Befolkning, uden Agerbrug og Kvægavl, men med Kendskab til Pottemagerkunsten, og med andre Redskaber end Mullerupfolkets: Skiveøksen (Fig. 8d), Tværpilen (Fig. 7f), Hjortetaksoxer af nye Former og ingen Benharpuner. Imellem de to Trin, jeg her har skitseret, maa der være sket noget afgørende, ikke blot med Naturen, hvor Havet overskyllede store Landstrækninger, Klimaet som Følge deraf blev forandret fra Fastlandsklima til Øklima, og som en Følge af det igen Fyrreskoven afløst af Egeskov; men ogsaa i Menneskelivet, hvor baade Erhvervs- liv og Redskabsinventar er nyt. Hvorpaa beror da denne Forskel? Er det blot Naturforholdene, der har tvunget Mennesket til at skifte Erhverv, og er Forandringerne i Redskabsformer en Følge deraf? Eller er det et helt nyt Folk, der er indvandret til Landet? Spørgsmaalet kan kun

besvares ved at finde og undersøge Efterladenskaberne efter de Mennesker, der levede her paa Overgangen mellem de to Perioder, altsaa de ældste Beboere af Kysterne fra et Tidspunkt, da Fyr og Eg stod nogenlunde lige i Kampen om Herredømmet, og da det stigende Hav endnu ikke havde naaet sin største Udbredelse. Nu er det jo sin Sag at finde Bopladsler ved den Tids Kyster, som nu ligger langt ude paa Havbunden, og det er da ogsaa Grunden til, at Spørgsmaalet saa længe har staaet uløst hen.

Den første Gang en saadan Boplads fra »vor ÆLDSTE KYSTKULTUR« fandtes, var ved Landsretssagfører Erik Westerby's Udgravning paa Bloksbjerg Nord for København ¹⁾, og senere er andre blevet undersøgt ved Carstensminde paa Amager ²⁾ og ved Vedbæk Boldbaner (upubliceret). Det virkelig spændende Arbejdsomraade for Efter søgningen af saadanne Bopladsler, blev dog de udtørrede Havarme, hvor man i bogstavelig Forstand kunde foretage »undersøiske« Udgravninger, og for Sjællands Vedkommende da først og fremmest Lammefjorden og Sidingefjord.

Lammefjorden og Sidingefjord.

Disse to Grene af Isefjorden blev udtørrede i 1870erne og er efterhaanden for en stor Del bragt under Plov. Der ved har man mange Steder fundet Stenalderbopladsler (Fig. 1). Der byder sig straks en Mulighed for at datere nogle af dem ved Hjælp af deres Niveau. Ud for Grevinge er i Niveau $\div 4$ m fundet Egestubbe, som viser, at endnu paa et Tidspunkt, da Egen var indvandret, laa $\div 4$ m-Kurven tør. Paa den anden Side ligger Stenalderhavets højeste Kystlinie paa denne Egn ved de Klinte, der findes i Niveau $+3$ m ³⁾, og til dette Niveau er de ægte Ertebøllebopladsler

1) E. Westerby, Stenalderbopladsler ved Klampenborg, 1927 (cit. Bloksbjerg).

2) C. Vebæk i Acta Archaeologica 1938, S. 211—18.

3) E. L. Mertz, De sen- og postglaciale Niveauforandringer i Danmark, D. G. U. II, 41, 1924.

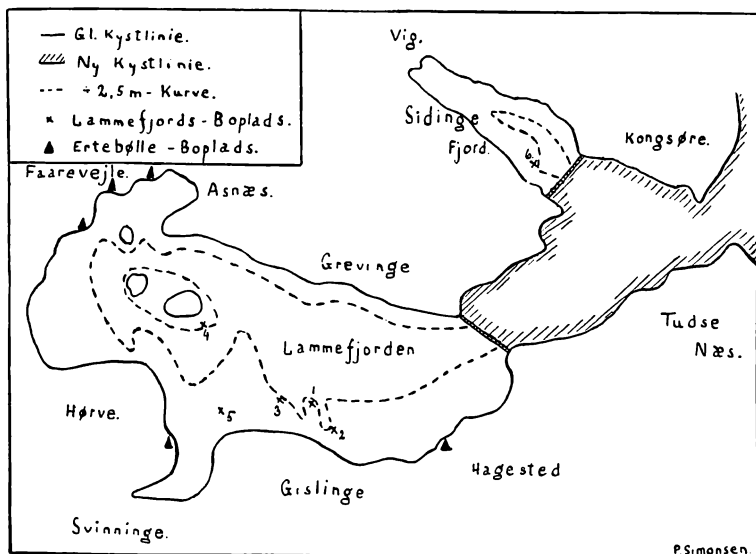

Fig. 1. Plan af Lammefjorden. (1. Gislinge Lammefjord, 2. Ny-Hagested, 3. Gislinge Bro, 4. Storø, 5. Sandby Bro, 6. Sidinge Fjord.)

knyttet, bl. a. den kendte Køkkenmødding ved Faarevejle ¹⁾ og den nu bortgravede ved Hagested ²⁾. Hvad der ligger mellem disse to Niveauer kan altsaa med en vis Sandsynlighed henregnes til den tidligere og tidligste Ertebøllekultur. Der kendes seks saadanne Boplads, af hvilke de fem ligger nær Niveau $\div 2,5$ m, den sjette noget højere. De fem af dem, som ikke ellers skal behandles her, men forhaabentlig kan blive Genstand for Udgravninger i den nærmeste Fremtid, skal kort nævnes. Vesten for SANDBY BRO ligger en Boplads (Fig. 1, Nr. 5), som er besøgt af E. Westerby, men hvor der aldrig er gravet; den ligger i Niveau $\div 1,25$ m ³⁾. I SIDINGEFJORD har Westerby ligeledes fundet en Boplads (Fig. 1, Nr. 6), paa hvilken han har fore-

1) A. P. Madsen, S. Müller m. fl., *Affaldsdynger fra Danmarks Stenalder*, 1900, S. 112—22.

2) Trap, *Danmark*, II, S. 474.

3) E. Westerby, *Nogle Stenalderboplads fra tørlagt Havbund*, *Medd. fra Da. Geol. Foren.* 8, 1933, S. 236—38. (cit. Westerby.)

taget en Prøvegravning ⁴⁾; den ligger i Niveau $\div 1,90$ m, men kun mindre end 200 m fra $\div 2,5$ m-Kurven. Ved GISLINGE BRO er en Boplads (Fig. 1, Nr. 3) kun lige konstateret paa Niveau $\div 2,5$ m, i Forbindelse med nedennævnte Udgravninger i 1940, og ved STORØ (Fig. 1, Nr. 4) og Nordvest for NY HAGESTED (Fig. 1, Nr. 2) er et Par andre Bopladses opdaget i 1944, da der igen gravedes paa den Boplads, der nærmere skal omtales her. Ingen af de nævnte fem Bopladses har givet mange Oldsager, Sidingefjordpladsen flest, men de Oldsager man har, i Forbindelse med det ret ensartede Niveau, bevirker, at man maa henregne dem til samme Alderstrin som Gislinge Lammefjordspladsen og saa iøvrigt haabe paa fremtidige Undersøgelser.

Det er jo nemlig det dobbelte Gode ved Lammefjorden, at foruden Udtørringen, som giver os Adgang til »undersøiske« Omraader, saa har vi Bevidstheden om, at ingen senere Forstyrrelser eller Indblandinger fra andre Kulturer kan være sket, da Stedet har været havdækket uafbrudt fra tidlig Ertebølletid til Udtørringen i 1870'erne. Terrænet, der er fuldstændig fladt, har netop ved Niveau $\div 2,5$ m en lille Ujævnhed (Fig. 3 i Baggrunden), der røber Kystliniens Stilling engang i Fortiden. Langs denne lave, kun ca. 30—40 cm høje »Strandskrænt« bør der da fremtidig ledes efter Bopladses fra den ældste Kystkultur eller »Lammefjordskulturen«, som man allerede har kaldt den.

Bopladsen.

Vi vender os nu til selve den Boplads, der har faaet Navnet GISLINGE LAMMEFJORD (Fig. 1, Nr. 1). Den ligger paa et Sted, hvor der maa have været en Halvø, dengang Kystlinien gik ved $\div 2,5$ -Kurven, et Fremspring, der har hævet sig ca. $1\frac{1}{2}$ m over daværende Havoverflade, og paa hvis Top der nu ligger en Gaard, Fjordgaarden. Nordligst paa denne Gaards Grund fandt Ejeren, nu afdøde Gaardejer A. Holm, i 1932 en hel Del Oldsager og ind-

4) Smst. S. 242—46.

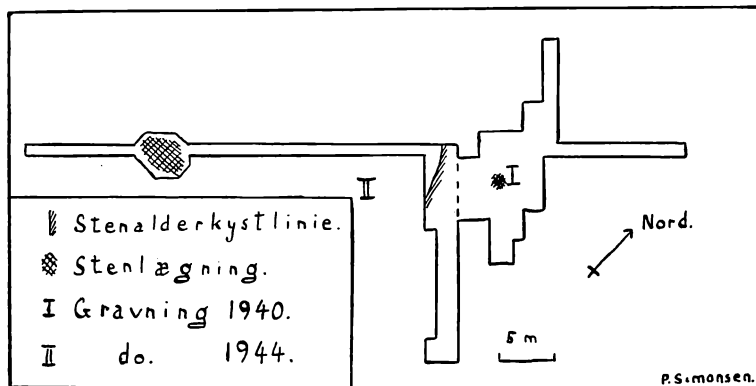

Fig. 2. Plan af Udgravningerne 1940 og 44.

berettede Fundet gennem Gaardejer J. Petersen i Gislinge. Snart efter foretoges to Undersøgelser, en af G. Rosenberg paa Nationalmuseets Vegne (upubliceret) og en af E. Westerby ¹⁾. Der viste sig herved saa interessante Forhold, at man besluttede sig til en videregaaende Undersøgelse, som dels fandt Sted i Juni 1940 under Ledelse af Dr. Th. Mathiassen ²⁾, dels i Juli 1944 under min Ledelse. De Tal og Beskrivelser, der i det følgende skal gives, omfatter de nævnte fire Gravninger, samt de Dele af Gdr. Holms Privatsamling, der efterhaanden er kommet til Nationalmuseet og til Holbæk Museum.

Paa Fig. 2 ses en Plan over de i 1940 og 1944 udgravede Arealer, nemlig henholdsvis 78 og 98 m². Derudover har Westerby i 1932 og Rosenberg i 1933 gravet ca. 7—8 m², men disses Beliggenhed kendes ikke nøjagtigt, og der er desuden gravet 9 Prøvehuller andre Steder paa Gaardens Jorder. Paa Fig. 5 ses en Profil af Lagene fra Sydvest til Nordøst, saa langt Oldsagslagene rakte i den lange Grøft, som fremtræder tydeligt paa Fig. 2. Ved en Sammenholdning af Plan og Snit vil man se, at det udgravede Omraade

1) Stenalderboplads fra tørlagt —, S. 238—42.

2) Th. Mathiassen, M. Degerbøl og J. Troels-Smit, Dyrholmen, 1942, S. 66—68 og 169 (cit. Dyrholmen).

falder i to Dele, nemlig selve Bopladsen og det Areal, der paa Bopladsens Tid var ude i Vandet. Jeg skal begynde med at beskrive den første.

Nederst finder vi Undergrundens Moræneler, som er urørt undtagen et Sted, hvor en Grube er gravet ned i det. Derover er der et Tørvelag, 6—20 cm tykt og øjensynligt stammende fra Fastlandstiden. Ogsaa udenfor Stenalderkystlinien er der flere Steder under Sandlagene fundet Fyrreskovstørv. Ovenpaa Tørven har saa Menneskene levet. Der findes her et Kulturlag af indtil 40 cm's Tykkelse og bestaaende af en sandet og gruset Muld med mange Rust- og Kulstriber i. Kulstriberne og de mange hele Stykker Trækul vidner om, at her har boet Mennesker, og der findes da ogsaa mange Oldsager af Flint, mens Ben og Træ selvfølgelig ikke har kunnet holde sig i disse tørre Lag.

Fig. 3. Stenlægningen set fra Syd. Omtrent ved Personerne i Baggrunden har Stenalderens Kystlinie været. (Forf. fot.)

Fig. 4. Det vestlige Ildsted. Bemærk den oprejste Sten.
(Forf. fot.)

Ca. 25 m fra Kystlinien fandtes en stor Stensætning (Fig. 3), der formentlig maa opfattes som Rester af Boliger, men lige saa lidt her som paa tidligere udgravede ældre Stenalders Bopladser var det muligt at finde noget som helst System i Stenenes Placering. Om det er Brolægning af Pladsen foran Husene, Grundsten til en Slags Hytte eller »Teltringe«, d. v. s. Sten, der har været lagt paa Teltfoden hele Vejen rundt, ved vi altsaa ikke. I Stensætningen fandtes to Ildsteder med brændte Sten, Aske og Trækul paa. Det ene af dem (Fig. 4) er interessant ved, at der lige ved Siden af det var en Grube med Kul og Trækul i (helt til venstre paa Billedet), og ved at Ildstedets østligste Sten (til højre paa Billedet) var rejst paa Kant, maa-ske for at værne Ilden mod Vinden, der i denne endnu ret fastlandsprægede Tid godt kan tænkes at have været overvejende østlig. Ovenpaa Kulturtaget var der en 10 cm tyk

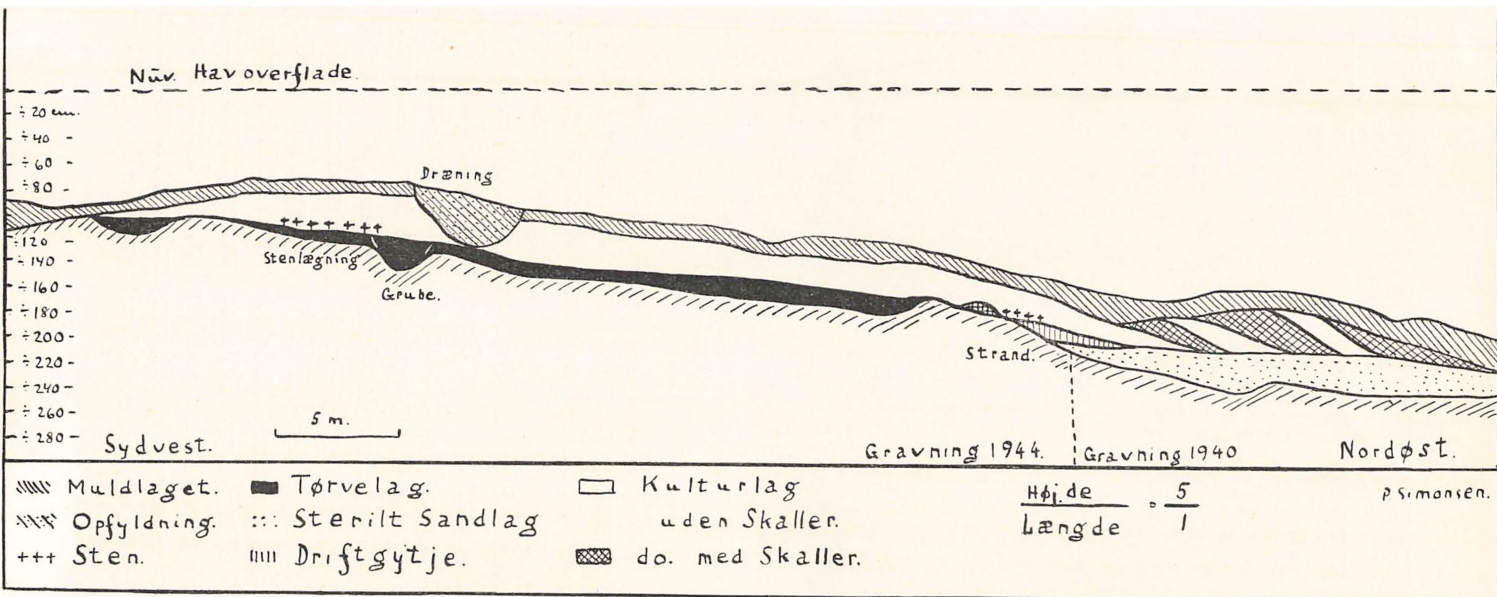

Fig. 5. Snit fra S. V. til N. Ø. i »den lange Grøft«.

Græstørv eller Muld, undtagen et Sted, hvor en moderne Drænledning har krydset Bopladsen, og alle Lagene er rodet sammen. Længst mod Syd, 35 m fra Kystlinien, ebbede baade Kulturtag og Tørvelag ud, og Græstørven laa direkte paa Leret.

Selve Kystlinien markeredes meget tydeligt. Undergrunden dannede her en Revle, som har stoppet Bølgerne. Paa Revlens Forside fandtes i de udgravede Felter et Par meget store, renskyllede Sten, som dem man sædvanligvis træffer ved Stranden, og foran dem paa den ret stejle Skraaning var der et 1—2 m bredt Bælte af mindre Rullesten, der delvis hvilede paa en sort, fedtet Masse, der strakte sig som en Bræmme langs Kysten, og som væsentlig bestod af forraadnet Tang, altsaa det saakaldte »Driftgytje«, Plantedele, der har ligget og skyllet i Stranden. Alle disse Forhold er, som Fig. 2 viser, først opklaret ved 1944-Gravningen, idet alle tidligere Gravninger er foretaget uden for Kystlinien. Herude hviler der paa Undergrundsleret, resp. Fastlandstørven, et sterilt Sandlag af ca. 20—30 cm's Tykkelse. Dets Overflade er ganske jævn, og dets Tilstedeværelse viser, at Havet har beskyttet den gamle Kystlinie et Stykke Tid, inden Menneskene har bosat sig paa Stedet. Ovenpaa dette Lag findes Kulturlaget, paa Fig. 6 angivet ved 2 Spatler i Udgravningens Væg; det er ca. 30 cm tykt, men ebber ud udefter og forsvinder ca. 20 m fra Kystlinien. Det bestaar af Strandsand med Oldsager og Skaller i, og de kompakte Skallag, der findes, og som ligger meget skraat (se Westerby's Fig. 6), maa være naturligt aflejret af Bølgerne. Med andre Ord er hele Kulturlaget her til en vis Grad omlejret af Vandet, men det betyder nu, set fra et arkæologisk Synspunkt, intet, da hele Bebyggelsen kun har strakt sig over en forholdsvis kort Periode, og Oldsagstyperne altsaa i alle Tilfælde er ens fra det nederste Lag til det øverste. At alle disse Sager er kommet ud i Havet, kan selvfølgelig tildels skyldes, at man har kastet Affaldet fra Bopladsen i Vandet, men visse Tegn

v

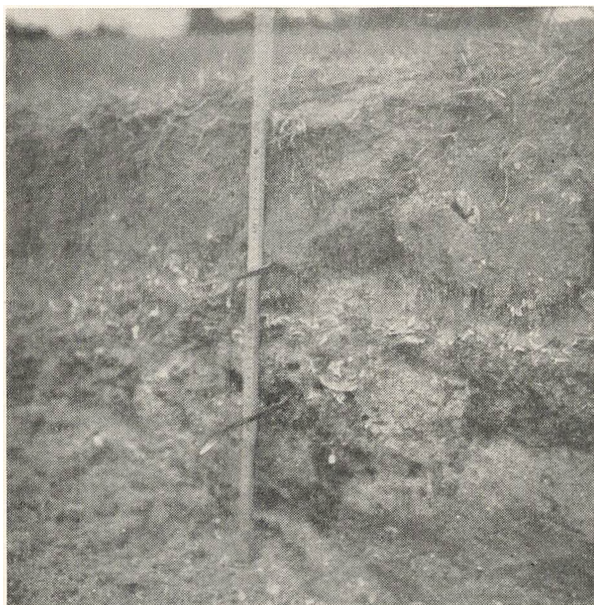

Fig. 6. Snit af Oldsagslagene i Bopladsens nordlige Del. (P. Sølling fot.)

viser dog, at man har opholdt sig herude paa de Aarstider eller mere tilfældige Perioder, hvor Vandstanden ikke har været saa høj. Der er nemlig fundet to Ildsteder her, et i 1932 og et i 1940, begge bestaaende af en Samling sværtede Sten og en hel Del Trækul, som ved en efterfølgende Vandstandsstigning er skyllet ud over et Areal af ca. 5—6 m². Den store arkæologiske Fordel ved disse Lag er da ikke deres Lagfølger, men den Omstændighed, at Ben, Hjortetak og Træ har holdt sig udmærket, og at de i det hele er den rigeste Del af Bopladsen paa Oldsager.

Plante- og Dyrerester.

Det staar altsaa fast, at Bopladsen er nøje knyttet til en Kystlinie, der ganske vist kun ligger 2 m under nuværende Vandstand, men da dette jo er Tidens Højvandelinie, er det ikke meget galt at benævne det \pm 2,5 m Niveaue,et,

saadan som vi paa Forhaand gjorde det. Efter dette skulde vi kunne regne med, at Bopladsens Placering var i den tidligste Ertebølletid, ved en Standsning i den Havstigning, som overskyllede hele Lammefjorden og naaede op til 3 m over nuværende Vandstand. En nøjere Tidsfæstelse indenfor denne lange Periode giver de pollenanalytiske Bestemmelser, som J. Troels-Smith foretog i 1940. Saa-danne Bestemmelser baserer sig paa, at Blomsterstøv fra vindbestøvende Træer og Urter i vældige Mængder er bevaret i de fugtige Jordlag. Under Mikroskop kan man da optælle, hvilke Arter, der har vokset i Omegnen, og dette giver en ret fin Datering af Laget, Prøven er taget fra, fordi Plantevæksten har skiftet Karakter mange Gange i den forhistoriske Tid. Undersøgelserne af Prøver fra Udgravningerne 1940 og 1944 er ikke afsluttede, men Troels-Smith har dog fastslaaet ¹⁾, at Bopladsen tilhører den første Havstignings Tid, d. v. s. et Tidspunkt, da Egen og Fyrren endnu kæmpede om Herredømmet, og tidligere end alle hidtil kendte Kystboplads, undtagen maaske Carstensminde paa Amager ²⁾. Inden vi endnu har betragtet Oldsagerne, maa det saaledes anses for fastslaaet, at Bopladsen hører hjemme netop i den Periode, som jeg i min Indledning særligt hæftede Opmærksomheden ved.

Endnu en sidste Ting, der maaske kan tjene til Belysning baade af Bopladsens tidsmæssige Placering og Befolkningens Levevilkaar, er de Maaltidsrester, der blev fundet udenfor Kysten, af Dyreknogler og Bløddyskaller. Iblandt SKALLERNE fandtes et Par Landsnegle, som maa være udkastet i Vandet af Beboerne, og nogle faa Eksemplarer af mere sjældne Snegle og Muslinger fra Havet. Derimod fandtes Sandmuslingen (Mya) slet ikke, mens den i det overliggende Muldlag var overmaade almindelig. Dette stemmer godt med vor Viden om, at den først

1) Dyrholmen, S. 169.

2) J. Troels-Smith, Stenalderboplads og Strandlinier paa Amager, Medd. fra Da. Geol. Foren., 9, Hefte 4, 1939.

er indvandret i de danske Farvande i meget senere Tider. Tilbage bliver da de fire Arter, som udgør det langt overvejende Flertal af Skallerne, nemlig Strandsnegl (*Littorina*), Blaamusling (*Mytilus*), Hjertemusling (*Cardium*) og Østers (*Ostrea*). Den sidste Skaller er her alle smaa og tynde, hvilket betyder, at Dyrene ikke har haft saa salt Vand, at de befandt sig godt. I vore Dage lever der ingen Østers i Isefjorden og det sydlige Kattegat, men i Slutningen af Ertebølletiden var Saltprocenten i Vandet saa høj, at der fandtes meget store Østers i disse Farvande. Paa Bopladsens Tid har Saltprocenten aabenbart været omtrent midt imellem, som ved Læsø nu, og det bekræfter Dateringen til den første Havstignings Tid.

Har Beboernes Føde end for en stor Del bestaaet af Skaldyr, saa har de dog heller ikke derfor forsaget Kødspiser, som det meget store Antal DYREKNOGLER paa Bopladsen viser. Ca. 1000 er indsendt til Zoologisk Museum, hvor Dr. Magnus Degerbøl og Konservator U. Møhl-Hansen har behandlet dette Materiale.

Der forekom følgende Knogler:

Kronhjort	117	Svane	3
Vildsvin	101	Maage	1
Raadyr	34	Fugl ubestemt	1
Bæver	8	Menneske	1
Ræv	2	Ubestemt	ca. 700
Vildkat	1	(Rødspætte	1
Tam Hund	2	fra Gravningen 1932)	

Iøvrigt skal jeg indskrænke mig til at aftrykke Zoologisk Museums Betænkning over Fundet:

»Det foreliggende Knoglemateriale fra Gislinge Lammefjord repræsenterer de almindelige Dyr fra en ældre Stenalders Boplads, dog med Undtagelse af de to største, jagtbare Dyr, nemlig Urokse og Elsdyr, af hvilke der ingen Knogler findes. Kronhjort og Vildsvin forekommer i næsten lige Mængde og danner ca. 80 pCt. af det samlede Knoglemateriale. Vildsvineknoglerne er store, enkelte

endog meget kraftige, mens Kronhjorteknoglerne intet særligt udviser i Størrelse. Ogsaa Raadyret er repræsenteret ved en Del Knogler. Knoglerne fra disse tre Dyr er som sædvanlig alle marvspaltede; desuden kan bemærkes, at der findes Knogler af ganske unge Dyr for alle tre Arters Vedkommende, saaledes at Bopladsen maa have været beboet i hvert Fald om Sommeren. Af andre Dyr foreligger Knogler af Bæver, dog kun i ringe Tal, samt Overarm og Mellemhaandsben af Ræv og Albueben af ung Vildkat, samt som eneste Tamdyr Hunden, af hvilken der dog kun foreligger et fragmenteret Spoleben og en Del af et Mellemfodsben. Af Fugle findes, foruden nogle faa ubestemmelige Fragmenter, Midtstykke af Overarm og Mellemhaand af Svane, samt Midtstykke af Overarm af Sølvmaage eller Svartbag. Et enkelt Knoglefragment hidrører fra Menneske og er tydelig marvspaltet, saaledes at der ogsaa paa denne Boplads ¹⁾ forekommer Kannibalisme.

U. M ø h l - H a n s e n.«

Oldsager af Flint og Sten.

Vi vil nu betragte Oldsagerne selv, og af dem er der optaget store Mængder under de fire Udgravninger, denne Beretning bygger paa. Ialt er der af tildannede Flint-, Sten-, Ben- og Træstykker optalt ca. 14.000. Af disse kan 10.200 betegnes som Flintaffald, altsaa Affald fra Tildannelsen af Flintredskaber, 1.000 Stykker Flint var ildskørnede af at have ligget i Baalet, og der var 67 Knuder, altsaa Flintknolde, hvoraf Skiver og Spaaner er hugget. Af FLÆKKER var der 1.869, og de var alle af godt Arbejde (Dyreholmen, Fig. 22, nr. 9—10), som Ertebøllekulturens Flækker, men der er alligevel den Afvigelse, som viser bagud, at ca. 20 % er ganske smaa, kun 3—4 cm lange, ligesom Mullerupkulturens. Et tilsvarende Forhold kan iagttages ved Flækkeblokkene, af hvilke der er

1) Se herom i Dyrholmen, S. 105—22.

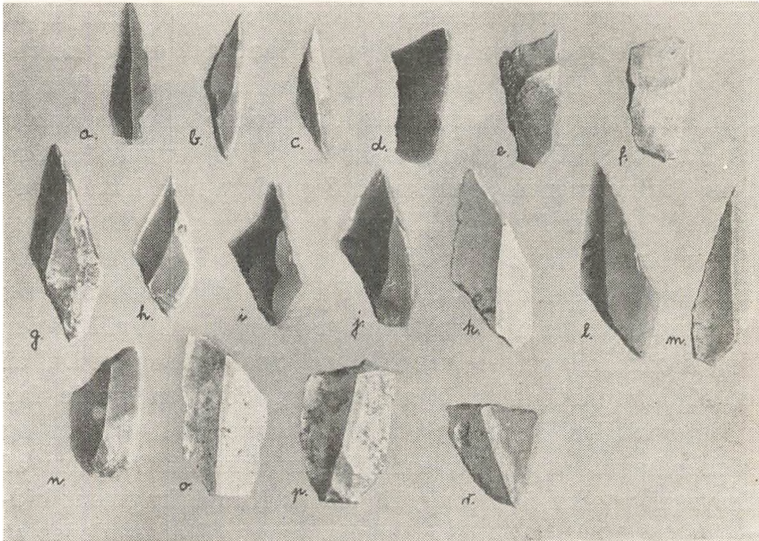

Fig. 7. Pilespidstyper. Maalestok ca. 1:2. (Fot. Nationalmuseet.)

47, og hvoraf ca 20 pCt. bærer Spor af, at de meget smaa Flækker er slaaet af dem. Af Flækker, Fliser og Spaaner, som har faaet nogen Behandling, uden at man dog kan henregne dem til bestemte Redskabstyper, er der 37, af Granitslagsten 2 og af Forsteninger 9, nemlig 5 Søpindsvin, 3 Vættelys og 1 Brachiopod. Om disse har været anvendt som Legetøj for Børnene eller Amuletter for Voksne som i senere Tider, kan jo ikke siges, men de er i hvert Fald med Vilje bragt hjem paa Bopladsen af Finderne.

Den første Gruppe af virkelige Oldsager, som interesserer os stærkt her, er de smaa Redskaber, MIKROLITTER, SKÆVPILE og TVÆRPILE, Gennem dem kan man følge hele Udviklingen fra Mullerupkulturen til Ertebøllekulturen. Af egentlige Mikrolitter var der 7; deres Brug er ukendt, men man har tænkt sig dem som Pilespidser og Ægge og Modhager til Harpuner. Den almindeligste Type her er den trekantede (Fig. 7, b—c), men ogsaa den

aflange, skæve Firkant ¹⁾, som leder over til Skævpilen, er til Stede. Desuden er der et Forarbejde til en Mikrolit (Fig. 7 a) og 4 Stykker Affald fra Fremstillingen af dem, de saakaldte »Mikrostikler« (Dyrholmen, Fig. 22, Nr. 25). Skævpilene eller de »rhombiske Mikrolitter«, som Westerby kaldte dem, er et Redskab, som hverken findes i den tidlige Mullerupkultur eller i Ertebøllekulturen, men kun i Overgangsstadiet og dermed beslægtede Kulturer. De er Gislinge Lammefjord-Bopladsens egentlige Pile-spidsler, idet der er fundet ikke mindre end 57 af dem, samt 12 Forarbejder. Af de sidste (Fig. 7, n—o) kan man se, hvorledes Tildannelsen er sket paa ganske samme Maade som den, C. J. Becker har paavist for Tværpilene ²⁾, og som jeg derfor ikke skal komme nærmere ind paa. Det er forøvrigt et af disse Forarbejder, Westerby afbilder under Navn af en skævægget Flækkeskraber (hans Fig 7 i), men dette er altsaa galt. De færdige Skævpile er ganske overordentlig fint lavet, øjensynligt de Redskaber som Bopladsens Flintsmede har kælet mest for. De findes i alle Variationer fra de korte og brede (Fig. 7, h—i), som maa være baade Begyndelsen og Slutningen af deres Udvikling, da de staar saavel Mikrolitterne som Tværpilene nærmest, til de lange slanke (Fig. 7, g og k—l) som saa absolut er Teknikkens Højdepunkt i denne Kultur. Morsomt nok kan man iagttage, hvorledes langt det største Flertal af Skævpilene, nemlig 48 færdige (Fig 7, g—l) og 10 Forarbejder (Fig. 7, o), er fremstillet af en normal højrehaandet Smed, mens et lille Antal, nemlig 9 færdige (Fig. 7, m) og 2 Forarbejder (Fig. 7, n), er lavet af en kejthaandet, som altsaa har holdt Pilen i højre Haand og foretaget Tilhugningen med venstre. Fra Skævpilen ledes vi jævnt og gennem Mellemløst (Fig. 7, j) over i Tværpilene, som kun forekommer i et Antal af 12, hvoraf de 6 endnu er meget skæve (Fig. 7, d—e), 5 uhyre daarligt fremstillede og kun 1 lige og nogenlunde god (Fig. 7, f).

1) Aarb. for nord. Oldkyn. og Hist. 1937, S. 95, nr. 15, b.

2) Aarb. for nord. Oldkyn. og Hist. 1939, S. 245—48.

Ogsaa 2 Forarbejder forekommer (Fig. 7, p—r). Hvorledes Pilespidserne staar som en Mellemting mellem gammelt og nyt, viser følgende Skema over den procentvise Forekomst paa 6 Bopladser i det nordlige Sjælland:

	Mikro- litter %	Skævpile %	Tværpile	
			skæve %	lige %
Vindehelsinge + Skellingsted ... (Mullerupkultur)	100	—	—	—
Gislinge Lammefjord	10	80	9	1
Bloksbjerget	5	1	39	55
Klintsø + Faarevejle	—	—	—	100
(Ertebøllekultur)				

Da Tværpilen er langt mindre effektiv end Skævpilen, skulde man synes, at det var mærkeligt, man skiftede Type, men det kommer sikkert af, at Tværpilen er langt nemmere og hurtigere at fremstille.

Den næste Gruppe Oldsager, der har særlig Interesse her, er ØKSERNE, af hvilke der er fundet 55 paa Bopladsen. Ogsaa de burde vise en Mellemform mellem Mullerupkulturens Fund, hvor primitive Kærneøkser og Spidsøkser er dominerende, og Ertebøllebopladsene, hvor de gode Skiveøkser er langt i Overtal. Det viser sig da ogsaa at være Tilfældet. Af Kærneøkser (Fig. 8, b) er der 27, og de 12 af dem, som jeg har kunnet typebestemme med Sikkerhed, ¹⁾ er alle »tosidede«, ²⁾ d. v. s. af den ældste Type, de 7 af dem er iøvrigt Tværøkser, de 5 Retøkser. Af Spidsøkserne (Fig. 8, c), som jo kun er en Afart af Kærneøkserne, er der 8. Skiveøkserne, som kun er til Stede i et Antal af 9, er endnu mere primitive, idet kun en af dem kan henregnes til den tidligste Type, de »symmetrisk-kanthuggede«, mens de øvrige 8 er lavet af tilfældige og daarlige Skiver med den mindst mulige Tilhugning (Fig. 8, d). Derudover findes en Trindøkse af Grønsten (Fig. 8, a), en Type, der er meget almindelig ved Carstensminde, 8 Forarbejder til Økser,

1) Kun de 16 Eksemplarer fra 1940 og 1944 har jeg haft Adgang til.

2) Troels-Smith i Acta Archaeologica 1937, S. 279 ff.

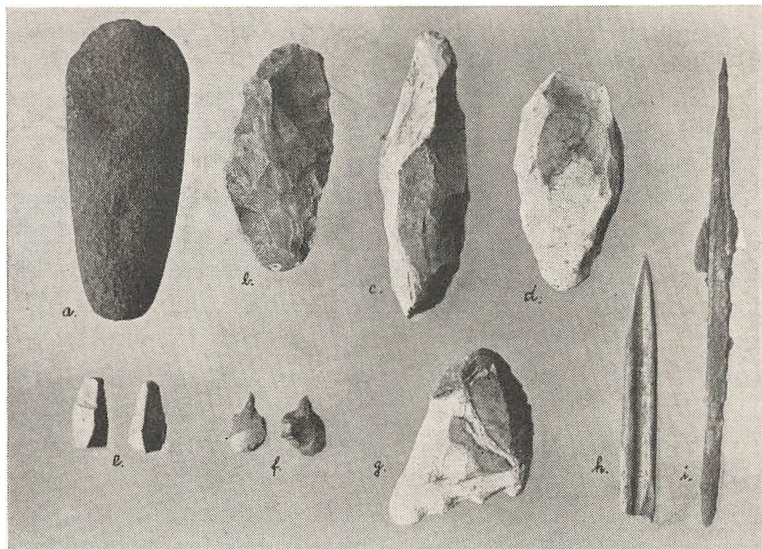

Fig. 8. Oldsagstyper fra Gislinge. (Maalestok ca. 1:3.)
(Fot. Nationalmuseet.)

samt 2 mærkelige Stykker, der nærmest maa betegnes som »Rullestensøkser«, d. v. s. Sten der af Naturen har en langagtig, afrundet Form, og som i den ene Ende har modtaget en nødtørftig Tilhugning af en Æg. Saadanne Økser er tidligere fundet f. Eks. paa den meget gamle Boplads Sanderna ved Göteborg ¹⁾, og regnes normalt for at være en yderst gammeldags Form. For at understrege det Udviklingstrin, som Lammefjordsøkserne staar paa, skal jeg anføre Procenterne fra de samme 6 Bopladser som ved Pilespidserne:

	Kærneøkser %	Skiveøkser %
Vindehelsinge + Skellingsted ...	60	40
Gislinge Lammefjord	75	25
Bloksbjergtet	81	19
Klintsø + Faarevejle	23	77

¹⁾ Alin, Niklasson og Thomassen, Stenålderbopladsen på Sanderna, 1934.

Her ligner Gislinge Lammefjord (og Bloksbjerg) altsaa mest Mullerupkulturen.

Af de øvrige Flintredskaber er der ingen, der afgørende inddrages i Diskussionen om Fundets Stilling til den foregaaende og den efterfølgende Periode. Tidligere troede man at STIKLERNE kunde bruges hertil, men dette er vistnok forkert, idet de ganske vist er absolut talrigst paa Mullerupbopladserne, men dette skyldes, at ingen har ledt efter dem paa Ertebøllebopladserne. De nyeste Undersøgelser paa Dyrholmen ved Randers saavel som andre Steder viser til fulde, at de ogsaa findes der ¹⁾. Der er paa Gislinge Lammefjordpladsen fundet 13 Stikler, som fordeler sig saaledes, idet vi holder os til de Betegnelser, som er anført nævnte Sted ¹⁾: 4 Midtstikler (Westerby, Fig. 7, f), 8 Kantstikler (Dyrholmen, Fig. 22, Nr. 8) og 1 dobbelt Kantstikkel. Morsomt nok fandtes og identificeredes ogsaa et Eksemplar af den Spaan, man slaar af, naar man laver en Stikkel.

Vi kommer nu til SKRABERNE, af hvilke der er fundet 66. Ogsaa disse viser tilbage til et Stadium, der er tidligere end det egentlige Ertebølle. Af Flækkeskrabere er der 15 (4 med indbuet Æg, 7 med lige og 3 med udbuet; Westerby, Fig 7,h og Dyrholmen, Fig. 22, Nr. 6) og af Spaanskrabere 9, mens der af de senere saa almindelige Skiveskrabere kun er 9, og de er alle meget daarlige. Ligeledes er det et gammelt Træk, naar af de 17 Blokskrabere de 3 er lavet af ganske smaa Flækkeblokke. Men dernæst skal det nævnes, at der findes en Art Skrabere, som jeg vil kalde BUGTSKRABERE, idet deres Skrabebæg er tunget ud og ind i Buer med skarpe Spidser imellem. Jeg har ikke set disse Redskaber omtalt før, og deres Brug kan jeg heller ikke angive, maaske er det Høvle til Pileskafter, men det er kun en Gætning. Vi har 9 af dem paa Bopladsen, nemlig 3 med een Bugt, 3 med to, 2 med tre (Fig.

1) Dyrholmen, S. 18—20.

8, g) og 1 med fire. Og endelig er der endnu en Skraber-type, som jeg anser for hidtil ukendt, nemlig hvad jeg kalder SNUDESKRABERE, ganske smaa, næsten mikrolitiske Redskaber, som har en smal, fremspringende Skraber-æg, idet Flintstykket er behugget ikke blot for Enden, men ogsaa noget ned ad begge Sidekanter (Fig. 8, e); af dem er der fundet 8. I en vis Sammenhæng med dem staar sikkert ogsaa det tredje nye Redskab, jeg mener at have fundet her, nemlig et lille Bor af en næsten mikrolitisk Skive og forsynet med en tydelig Borespids (Fig. 8, f). For at markere Sammenhængen med den foregaaende Type, vilde det være naturligt at benævne dem SNUDEBOR; af dem har vi 5 Stykker. Tynde Bor, d. v. s. Bor af Flækker og Spaaner, fandtes ogsaa i et Antal af 5.

Endelig er der blandt Flintesagerne fundet en Flækkesav og 13 Flækkeknive. De sidste er interessante, dels fordi der er 3 ganske overordentlig store Eksemplarer imellem, dels fordi 5 af dem ikke tilhører den normale Type med Behugning paa Ryggen og skraat ned for Enden ¹⁾, men den sjældnere Type med et Leje til Pegefingern udhugget i Rygsiden ²⁾. Denne Types Tidsstilling og Udbredelse er dog endnu ikke udredet, og vor Viden om den er saa ringe, at den ikke skal behandles her; dog synes den at findes baade i Gudena-, Mullerup- og Ertebøllekultur, og for vores Problemstilling skulde den altsaa ikke være af Værdi.

Oldsager af Ben, Hjortetak og Træ.

Vi vender os nu til Redskaberne af Ben og Hjortetak, af hvilke de fleste er af de normale Typer, som intet siger os, nemlig 30 Prene af Raadyrknogle, 2 Dolke af Kronhjordknogle, 5 Slagstokke og 3 Spidsvaaben af Kronhjordetak og en Albuebensdolk, der dog ikke er lavet af et Albueben, men er imiteret i en anden Knogle. (Pren, Fig. 8, h). Kun tre Genstande skal omtales nærmere, nemlig

1) Som Aarb. for nord. Oldkyn. og Hist. 1937, Fig. 9, nr. 9—13.

2) Som smst. Fig. 9, nr. 14.

Fig. 9. Økseskaft af Hjortetak.
(2:5). (Fot. Nationalmuseet).

en Flintæggharpun (Fig. 8, i), en Lystertand (Dyrholmen, Fig. 22, nr. 15), samt et Økseskaft (Fig. 9). De to første er af Typer, som ikke kendes i Ertebøllekulturen, men nok i Mullerupkulturen. FLINTÆGGHARPUNEN er vistnok en Type, der er begyndt i Mulleruptid, men som har sin Blomstring netop i denne Overgangstid, vi her beskæftiger os med, og som snart efter uddør helt. LYSTERTANDEN derimod har haft sit Højdepunkt i Mulleruptid, og den her fundne er et sent og degenereret Eksempel. I hvert Fald er begge Typer forsvundet snart efter, og man kunde maaske tænke sig, at disse Redskaber, med hvilke Aærnes og Søernes Fisk var blevet jaget, viste sig mindre anvendelige til Havdyrfangst og Fiskeri i aabent Hav.

ØKSESKAFTET (Fig. 9) er det første i sin Art, der er fundet i Danmark, og alene derved er det jo bemærkelsesværdigt. Det er 32 cm langt, lavet af Stammen af en tyk Kronhjortetak og foroven forsynet med en smal Spalte

til noget over Midten, men altsaa ikke gaaende helt igennem Takken. Denne Spalte (der ses øverst til venstre paa Billedet) har ganske den Form, den skal have for Skæftning af en Skiveøkse som Retøkse. Maaske er den for vid til en almindelig Skiveøkse, men det er sandsynligt, at Bladet har været støttet med Kiler, saa det kunde udtages og erstattes med et nyt, naar det var opslidt eller brækket. Det fine og solide Skæft har nok skullet holde gennem adskillige Flinteblandes Levetid. For os faar det yderligere Interesse ved den Ornamentik, der ses paa det. Imellem tre omtrent parallelle Streger er her trukket mange Tværstreger; hvad Betydningen har været, er det helt umuligt at udtale sig om, men det er vigtigt at fastslaa, at Ornamentikken minder meget om den, der ses paa Hjortetaksøkserne fra Faarevejle og Carstensminde ¹⁾, som ogsaa stammer fra denne Overgangsperiode. Det er tydelig nok en videre Udvikling af Mulleruptidens meget finere og lettere Indrisninger; i Ertebøllekulturen kendes Ornamentik paa Hjortetak ikke, idet de her foreliggende kraftige og dybtskaarne Mønstre tilsyneladende er Stilartens sidste Udløbere. Endelig skal jeg, som et Kuriosum, gøre opmærksom paa, at der paa samme Side af Økseskaftet som Ornamentikken, men udenfor Hullet (Fig. 9) findes en Del Beskadigelse, som skyldes Musegnav. Det er et meget almindeligt Fænomen paa Stenalderboplads, at Hjortetaksredskaberne er musegnavede, men hvad Næring, Musene har faaet af dem, er uforstaaeligt.

Sluttelig var der i Udgravningens østlige Ende (Gravning 1944) enkelte Trægenstande bevaret. Det var ikke Ting af større Interesse, to trinde Pinde, der med stor Forsigtighed tolkedes som Pileskafter, og tre »Tøjrepæle«, d. v. s. ca. 20—25 cm lange Pløkke, tilspidsede i den ene Ende og tydeligt bærende Spor af at have være nedham-

1) Acta Archaeologica 1938, S. 211 og 218. Faarevejleøksen findes i Faarevejle Museum.

rede i Jorden, idet Spidserne var slaaet flade og de tykke Ender helt opflossede. Saafremt Boligen, hvad vi jo ikke ved noget om, har været et Skindtelt, er det sandsynligt, at vi her staar overfor de tilhørende Teltpløkke, men det er altsaa kun en Hypotese.

Slutning.

Som Hovedresultat af Undersøgelsen maa man altsaa fremhæve, at der i «Lammefjordskulturen» findes baade ældre og yngre Træk. Inden for Redskabsinventaret dominerer det gamle: Mikroflækker, Mikrolitter findes, Økserne er som Mulleruptidens, Skiveskraberne er faa og daarlige, Lerkar mangler, og der findes nogle Lystertænder, omend degenererede. Overfor dette staar nogle Overgangsformer: Skævpilene og Flintæggharpunen, samt Ornametikken paa Økseskaftet, og et Par Ertebølleformer: Tværpilene og de gode Flækker. Overgangsformerne kan afledes af de gamle Former og de nye Former af Overgangsformerne. Naar denne Kultur altsaa endnu kun i ringe Grad er ertebøllelignende, virker det saa meget mere forbavsende at se den udfolde sig under Forhold, der slet ikke minder om Mullerupkulturens: Bopladsen ligger ved Stranden, og dette præger Erhvervslivet og Ernæringen stærkt, f. Eks. Skaldyrfangsten. Vi maa altsaa tænke os et Folk, der først for forholdsvis nyligt har slaaet sig ned ved Kysten, og som nu er paa et Tilvænningsstadium til de nye Forhold. Dermed synes Teorien om, at Ertebøllefolket blot er Mullerupfolk, som har skiftet Erhverv og som Følge deraf i Løbet af en Række Generationer ogsaa Redskabsformer, unægteligt at være stærkt underbygget; selv om vi for Tiden maa operere med saa lille et Materiale som fire veloplyste Bopladser, saa tør vi foreløbig regne denne Løsning, som oprindeligt blev udkastet af Westerby ¹⁾, for den sandsynligste, og saa kan man jo

1) Stenalderbopladser ved Klampenborg, 1927, S. 196—200.

haabe paa at faa mere Materiale til Raadighed i Fremtiden, ikke mindst fra Lammefjordsomraadet. Indenfor de fire Bopladser synes Carstensminde at være den ældste og staa Mullerupkulturen nærmest, dernæst følger Gislinge Lammefjord, saa Vedbæk Boldbane og til sidst Bloksbjerg, som nærmer sig den normale Ertebøllekultur. Denne Udviklingsrække baserer sig dog kun paa et løseligt Skøn over Pile- og Økseformer og vil maaske ikke holde Stik overfor en nærmere Undersøgelse.

DEN AANDELIGE VÆKKELSE PAA SAMSØ I DET 19. AARHUNDREDE

Af **Anders Gommesen, Bertel Madsen og Bént Rasmussen.**

(Fortsat fra Aarbogen 1945.)

I den første Halvdel af det 19. Aarhundrede var det paa Samsø som andet Sted i vort Land den kolde og golde Rationalisme, der havde lagt sin døde og klamme Haand over Aandslivet. Det var Materialismen, der sad til Højbords, selv om der enkelte Steder endnu brændte en svag lysende Kærte; men saa fandt omkring Midten af Aarhundredet den kristne Lægmandsbevægelse ogsaa Vej til Samsø endda fra to forskellige Steder.

I Nordby blev det de to Fætre, Skipper Peder S. Degn og hans Hjælper Jørgen Degn, som under deres Ophold i Skien (Sydnorge) med Kornlaster hørte den mægtige Vækkelsesprædikant, Præsten Gustav Adolf Lammers i Skiens Kirke og blev saa grebne af hans dybe og mægtige Forkyndelse, at de, da de kom hjem til Nordby, maatte samle »de stille i Landet« derude i Nordby til smaa gudelige Møder i Hjemmene; og disse Møder blev til Velsigelse og Styrkelse for den lille trofaste Flok, de samlede.

Paa Sydsamsø var det i væsentlig Grad Købmand Lars Rasmussen, Ballen, der var udgaaet fra Forsamlingsfolkene i Vestsjælland (Slagelse og Korsør), som sammen med Farver Reinhold Lund, Tranebjerg — en Præstesøn fra Sønderjylland — og Glarmester og Malermester Georg Hegewald, Brundby — stammede fra Holsten —, der bragte et spirende Liv i Kristendommen. Herom er udførligt fortalt i forrige Aarvog.

Forsamlingsfolkene stod mange Steder i Fare for at stagnere i deres kristne Liv ved at holde sig for sig selv, men til alt Held for det kristne Liv paa Samsø kom der gode Præster, der kunde føre dem ind i Menighedens Forsamling, i Kirken, som de kun sjældent besøgte, saa længe der var rationalistiske Præster.

Det første Morgengry i denne Retning blev Kapellan B r a m m e r, Tranebjerg, Biskop Brammers Søn. Han førte en hjertelig Tale om Synd og Naade og viste hen til de kristne Livskilder, Daab og Nadver, saa nu strømmede Forsamlingsfolkene til Tranebjerg Kirke; og disse Søndage blev dem til stor Opbyggelse, Berigelse og Glæde. Han blev her imidlertid kun et Par Aar, fik andet Embede, og der var stor Sorg i Menigheden, da han tog herfra. Hvem skulde nu, da Pastor Hansteen døde i 1858, være hans Afløser?

Til Gavn og Velsignelse for Menigheden blev det

P e t e r L a u r e n t i u s H u s u m,
Præst i Tranebjerg 1858—1879.

Hans Far, Thomas Husum, var Præst i Kværkeby paa Sjælland, og her fødtes Peter Laurentius den 21. December 1801.

Hans Far var to Gange gift. I første Ægteskab var der en voksen Datter, der hed Agnethe Johanne Husum, som blev gift med en Forvalter Birkedal paa Fyn, og hendes Søster, Ane Gertrud Birkedal, blev Thomas Husums anden Hustru, saa Thomas Husum blev baade Svigerfar og Svoger til Birkedal.

Forvalter Birkedal og Hustru fik en Søn, den senere saa bekendte Vilhelm Birkedal, Ryslinge, og en Datter, Line, som blev gift med Peter Laurentius Husum, der altsaa baade var hendes Morbror, Fætter og Husbond. Vilhelm Birkedal og Peter Laurentius Husum var altsaa Svogre og Fætre, og sidstnævnte var tillige førstnævntes Onkel — et ret indviklet Familieskab.

Da P. L. Husum blev Student, valgte han at blive Præst som sin Fader.

Vilh. Birkedal har i første Del af sin »Livsførelse« — i Digtet »Barndomsidealet« — givet et smukt Billede af denne sin ældre Onkel og Fætter, der senere ogsaa blev hans Svoger:

En Yngling, som med Varme
Sværdet greb og gik i Ledingsfærd
for det rene, og med sine Arme
favned det, som var et Favntag værd.
Paa hans Pande saa jeg Sjælepræget,
skimted Adelstanken i hans Bryst.

Saadan gik det den unge varmhjertede Student, at han vandt mange Hjerter og levede et smukt og poetisk Ungdomsliv med en ligesindet Vennekreds, blandt hvilke taltes Mænd som Dr. Rørdam, Hammer, P. Rørdam i Lyngby og Dr. Kalkar.

I 1928 blev han kaldet til Sognepræst for Lomborg og Rom ude ved Jyllands Vestkyst og kunde da ægte sin Forlovede, Line Birkedal.

I 1833 blev han forflyttet til Tranderup paa Ærø, hvor han var Præst i 17 Aar. Her gjorde han sit Navn kendt viden om ved i 1848 at træde energisk op mod de slesvig-holstenske Oprørsforsøg paa denne sønderjydske Ø (Ærø hørte den Gang med til Sønderjylland), men ellers levede han et stille Liv, væsentlig helliget Hjemmet og sin Præstegerning.

Børneflokket voksede, men det var udelukkende Døtre, saa der blev særlig stor Glæde, da de 25. November 1845 fik en Søn, som i Daaben fik Navnet Ludvig Birkedal Husum.

I 1850 fik han Embede i Skjelby-Gunderslev ved Næstved. Her var skønt. Susaaen strømede forbi Præstegaardens Have. Hovedkirken laa lige ved Præstegaarden, og naar han lod sig ro over Susaaen og gik gennem

Herregaarden Gunderslevholms Have, kom han til Annekirken.

Her var han med sin Ungdomsven, Dr. theol. Rørdam i Hammer, og de arbejdede sammen for Hedningsmissionen, holdt Møder sammen. Ja, Husum skrev et Par Missionssalmer, som fik Plads i et Sanghefte, man brugte.

Der var iøvrigt meget lidt kirkeligt Liv i hans Sogn, hvilket var ham til stor Sorg — den vest- og sydvestsjællandske Vækkelse var ikke naaet hertil. Han følte sig ogsaa trykket af Pengesorger. Ellers var det et lykkeligt Hjem, de to Ægtefæller deite med deres Børn.

Da Embedet i Tranebjerg blev ledigt, søgte og fik han det i 1858.

Under Vakancen samledes en Aften en Flok af Forsamlingsfolkene hos Købmand L. Rasmussen, Ballen, til Samtale, Bøn og Sang. Her læste de af en Prædikesamling en Prædiken af P. L. Husum: »Jesus græder over Jerusalem«. Den greb dem ved sin Inderlighed og Trosvarme, og de blev enige om at bede Gud om, at Husum maatte blive udnævnt til Præst i Tranebjerg. Det skete.

Husum kom til Tranebjerg i Efteraaret 1858 og efterlod, som Skik og Brug var den Gang (»Naadsensaaret«), Familien i sit gamle Embede. Pastor Hansteens Enke holdt Hus for ham. Hun var meget tilknapet og tilbageholdende, og han undrede sig over Fru Hansteens Kulde og Sørgmodighed. Da han havde været der et Par Maaneder, kom hun en Dag til Husum og spurgte, om han i Alvor og Oprigtighed vilde svare paa et Spørgsmaal. Ja, det vilde han da. »Sig mig«, sagde hun, »tror De paa det, De prædiker for os, eller taler De blot som den beskikkede Præst?« »Ja, Fru Hansteen, det maa De da tro, at det er mit Hjertes dybeste Glæde at forkynde vor kære Herre og Frelser, Jesus Kristus, og det er ogsaa Sandhed for mig«.

Hun blev efterhaanden en glad, troende Kvinde. Da Fru Husum og Børnene kom, flyttede Fru Hansteen ned til sin

eneste Datter, Fru Langhoff, hvis Mand var Præst i Onsbjerg.

Husum faldt snart godt til i Tranebjerg Menighed. Det var en mild og hjertevarm Forkyndelse, han førte. Mange Venner vandt han, og Kirkegangen blev god. Lund skrev en Gang følgende herom: »I 1858 døde den gamle Sognepræst i Tranebjerg, og i hans Eftermand, den milde, elskelige gamle Præst, P. L. Husum, fik vi en Præst og Ven efter vort Hjerte. Naar Husum frembar sit milde Vidnesbyrd om Guds mageløse Kærlighed til syndige Mennesker, saa, at han sendte sin Søn, den Enbaarne, til Frelse for hver den, der tror paa ham; eller naar Husum i varme Ord skildrede Troen, som Hjertets fulde Hengivelse i Kærlighed til sin Herre og Frelser, da var det nye og livsalige Ord for os.

Det var hyggelige Aftentimer, der tilbragtes hos de gæstfrie, kærlige Mennesker, hvor Alvor og Gammen saa godt kunde sammen. I Mørkningen lød Sang og Musik fra unge og gamle, og det var de gamle Præstefolks Fryd at se paa Ungdommens Leg. Men det bedste var dog at sidde stille og lytte til den gamle Præsts kristelige Samtaler med de ældre Venner oppe i hans lille tarvelige Studerkammer«.

Lige over for Præstegaarden boede Farver Reinhold Lund, og der kom snart Forbindelse mellem de to Hjem. Ogsaa i det Lundske Hjem var der mange Døtre, og de unge Piger fandt snart hinanden. Det var vel dagligt, at Pigebørnene saas snart i det ene, snart i det andet af de to Hjem, men ogsaa de ældre søgte ofte sammen. Lise Husum havde en lille Skole for Pigerne.

Husums Døtre var meget musikalske, sang smukt, saa der lød ofte Sang og Musik ud fra Præstegaarden. Fru Husum digtede ofte Vers og komponerede flere Melodier, hvoraf flere brugtes i Kirken indtil ind i dette Aarhundrede. I Havens Rosenlysthus var der endog Klaver. Fru Husum havde den Idé, at der hvert Aar skulde holdes

»Sommerens Fødselsdag« — den første smukke Sommerdag i Maj. Naar hun om Morgenen meldte, at nu var Dagen der, blev der travlt, alle blev sat i Arbejde. Skolebørnene maatte afskrive den af Fru Husum i Dagens Anledning forfattede Sang. Pigerne bagte Kager og lavede Chokolade, medens Fru Husum og en Datter pyntede Rosenlysthusets Bord, hvorpaa hun lagde Gaver til hver især. — Senere kom Husets Venner og ønskede: »Glædelig Sommer«.

Det hører vel nok en svunden Tid til, men ingen vil vist nægte, at den var idyllisk, maaske for meget Idyl til vore jordiske Forhold, men et skønt og rigt Samliv har der været i den gamle Præstegaard.

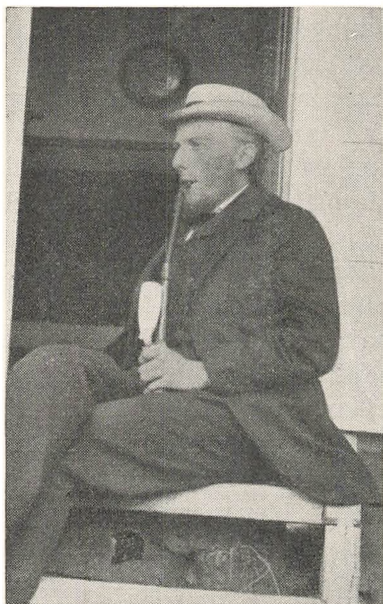
Sønnen Ludvig, der var født 1845 paa Ærø, skulde naturligvis studere, og naar han som lille Purk blev spurgt om, hvad han skulde være, naar han blev stor, svarede han uden Betænkning. Fars Kapellan — og det blev han.

Medens de var i Skjelby, blev han sat i Herlufsholm Skole, men her gik det ham ikke saa godt. Han var, som eneste Dreng blandt en Flok Søstre, blevet en Del forkælet, og nu skulde han sammen med en hel Flok Dreng. Han blev forknyt og kuet i sin Opvækst og var tillige svag af Helbred, saa ofte græd han sine stride Taarer, naar han, efter at have været hjemme om Søndagen, skulde afsted igen. Det var en mørk Tid i hans Liv, som han altid siden saa tilbage paa med Gru. Han blev taget ud af Skolen, men saa forflyttedes Faderen til Samsø, og nu blev Sønnen sat i Aarhus Kathedralskole. Her gik det bedre end paa Herlufsholm, men han følte sig aldrig glad over Skolelivet. 1866 tog han Studentereksamen, og der var stor Fest i Tranebjerg Præstegaard, da han kom hjem med Studenterhue paa.

Han var stadig klar over, at han vilde studere Teologi. I København kom han ind i de grundtvigske Kredse, bl. a. hos Onklen Frederik Barfod. Om Søndagen søgte

han til Vartov for at høre Grundtvig og tage Del i den herlige Salmesang.

Allerede som Student havde han prædiket for Faderen i Tranebjerg Kirke. Nu kunde Faderens og hans eget Ønske blive opfyldt; han kunde blive personel Kapellan i Tranebjerg og hjælpe Faderen, hvad denne i høj Grad trængte til, da han var naaet til Støvets Aar. Han blev udnævnt til Kapellan i Efteraaret 1872, blev ordineret i Aarhus Domkirke, og Søndag før Jul indsatte Faderen ham ved Gudstjenesten i Tranebjerg Kirke, der var smukt pyntet og fyldt af Menigheden, da den gamle Præst førte sin Søn frem i Kordøren og indsatte ham. Der havde i gamle Husums Tid været god Kirkegang, men unge Husum fik flere

Ludvig Husum.

Tilhørere, mange Gange var den store Sognekirke fyldt om Søndagene; thi han kom med et ungdomsvarmt Vidnesbyrd, med brændende Iver og Hjertevarme.

Det var den gamle Husum den største Glæde, om Sønnen kunde udrette mere end han, og han støttedes af Hjemmets Kærlighed, Opmuntring og Forbøn.

Han havde som omtalt i sin Studietid gaaet flittigt i Vartov Kirke, og han havde helt tilegnet sig den grundtvigske Anskuelse, hvorfor han med brændende Iver og Kærlighed forkyndte Evangeliet. Ogsaa fra Onsbjerg Sogn kom en Del til Kirke i Tranebjerg, da Pastor Blicher var forflyttet herfra.

Der var samtidig kommet en varmttalende Præst til Kolby, Christophersen. Disse to støttede hinanden og holdt jævnlig Møder sammen, saa der vaktet et stærkt aandeligt Røre paa Samsø. Christophersen var meget svag under sit Ophold paa Øen, og da han allerede døde i Marts 1875, flokkedes man rundt om fra Øen om unge Husums Forkyndelse.

I Juli 1873 blev han forlovet med Forpagter Hans Jørgen Müllers Datter paa Sannholm, Frederikke Henriette Amalie Emilie Müller. Et lille Hus — først i Brundby — blev indrettet til de Unge, og 4. September 1874 blev de gift og flyttede ind i »Ly og Læ«.

Nu tog den unge Husum fat med fornyet Kraft. — Jævnlig holdt han Møder omkring i Skolerne, men navnlig Brundby blev Udgangspunktet for hans Virksomhed. Her fandt han nogle gode Hjælpere i Lærer Fr. Wendt, Glarmester Hegewald og Gaardejer Søren Holm. En af Følgerne var, at man i Bundby begyndte en Slags Menighedspleje, hvorom L. Husum i »Kirkebladet« (15. September 1877) meddelte:

»Da Trangen til en Evighedsgerning ved Siden af den timelige Gerning var blevet levende i mange Hjerter, da »Tro virksom i Kærlighed« havde været den røde Traad i mange Prædikener paa Søndage og mange Bibellæsninger paa Søgndage i Skolerne, særlig i Anledning af Efes. 6, 13—19: »Derfor tager Guds fulde Rustning paa, for at I maa kunne staa imod paa den onde Dag og bestaa efter at have fuldbyrdet alt. Saa staa da omgjordede om eders Lænd med Sandhed og iførte Retfærdighedens Panser. Fødderne ombundne med Kampberedthed fra Fredens Evangelium, og i alle Forhold løfte Troens Skjold, med hvilket I ville kunne slukke alle den ondes gloende Pile og tager imod Frelserens Hjelm og Aandens Sværd, som er Guds Ord, idet I under Paakaldelse og Bøn bede til enhver Tid i Aanden og ere aarvaagne i al Vedholdenhed og Bøn for alle de hellige ogsaa for mig, om at der maa gives mig Ord, naar jeg oplader min Mund, til med Frimodighed at kundgøre Evangeliets Hemmelighed«, blev ved en saadan Menighedssamling i Skolen fire Mænd foreslaaede og valgte til at være Bestyrelse for en Menighedskasse, valgt til at meddele Gaver i Jesu Kærligheds Aand, altid med det Maal for Øje, at Guds Rige maatte vinde Fremgang iblandt os. Den

Gerning, hvortil vi valgtes, den Omsorg for de fattige, hvortil de udvalgte, er altsaa lige langt fra det offentlige Fattigvæsens tvungne Forsørgelse, som fra »den frie Fattigkasse« i bedste Tilfælde filantropiske Understøttelse. For ikke at begynde for stort, var der kun den ene By, hvor de 4 Mænd boede, Arbejdsmarken; men Haabet om, at Herren vilde vække Arbejdere i Sognets andre Byer, at disse vilde slutte sig til os, og hele Sognet saaledes blive vor Arbejdsmark, lyste og lyser for os. Det maa nemlig ikke glemmes, at skulde vi være ikke alene til timelig Hjælp, men dermed og derunder ogsaa til aandelig Velsignelse for Fattige og Betrængte, Syge og Sorrowfulde, da maa vi kende dem, bo dem saa nær, at vi kunde gaa ind og ud hos dem, og derfor maa Diakonens Arbejdsmark være hans egen By, hans egen nærmeste Kreds. Vi lægger megen Vægt paa at hjælpe kristne Kvinder til en lille Evighedsgerning i Kærlighedens Tjeneste og ønske, at alle timelige Gaver uddeles af kristne Kvinder. Thi Kvindens Øje ser bedst, hvad der haardest savnes i det fattige Hjem; Kvinden forstaar bedre at omsætte Penge i Varer, og Kvinden har og fremfor Manden Taalmodighed og den milde, bløde Haand, der i Sygestuen kan række Hjælp og Lindring og bringe et Glimt med af Naadens og Kærlighedens Lys og Varme. Det er med Glæde og Tak til Vorherre, at vi se tilbage paa vort første Aars Fællesarbejde; thi Herren har været med os, opflammet Naadegaverne, der er os betroede, saa mangan Syg er bleven lindret og trøstet, mangan Fattig hjulpet og Evangeliet prædiker højt og tyst, hvisket i Kam'rene. Herren give i Naade Vækst.«

Han besøgte ofte Arrestanterne og talte med dem, og mange af dem havde stor Berigelse og Velsignelse af disse Besøg. Ogsaa Sygebesøg tog meget af hans Tid, men han var utrættelig, som en Bi arbejdede han i sit Kald, aldrig sparende sig selv.

En Sag, der ogsaa vandt hans Hjerte, var Santalmissionen. Han drøftede Sagen med sine Venner, og der blev sendt en af mange Samsinger underskreven Adresse til H. P. Børresen, som netop opholdt sig i Danmark, om at komme til Samsø. Denne kom, og det skal for de mange Tilhørere, som fyldte Tranebjerg Kirke, have været en hjertegribende Oplevelse at høre Børresen tale om Santalerne og Arbejdet blandt dem. Der dannedes da ogsaa en Santalkreds, og Husum og Farver Lund blev senere indvalgt i Aarhus Stiftskomite for Santalmissionen. Hu-

sum udbredte Kendskab og Kærlighed til Santalmissionen, og mange Penge samledes ind hertil.

Under alt dette voksede Menighedslivet stærkt om Tranebjerg Kirke og ud over Øen.

Da Husum stod midt i sit utrættelige Arbejde, rantes han af Halssyge, og den umuligjorde hans Arbejde i næsten et Aar. Hans senere Svoger, Pastor Hertel («Santalpræsten»), der var blevet forlovet med Thomine Husum, hjalp ham saa i hans Gerning i Vinteren 1877—78. Selv kunde han kun prædike en Gang imellem.

I 1878 kunde Hjemmet fejre Faderens 50 Aars Præstebubilæum og Forældrene deres Guldbryllup. Den gamle Præst, som nu var meget svag, 77 Aar, prædikede over Ordene: »Guds Rige er inden i Eder«. Baade ved denne Lejlighed og ved Guldbrylluppet havde Menigheden pyntet Kirken smukt. Lensgreve C. F. Danneskiold-Samsøe og Godsinspektør A. Kruse overrakte som Gave fra Menigheden et dejligt Taffelur med en »Saga« ovenpaa. — Kruse udtalte ved Overrækkelsen af Gaven: »Det er faldet i min glædelige Lod at bringe Dem, ærede Pastor Husum og Dem, ærede Fru Husum, Menighedens Hilsen og Lykønskning paa Deres store Højtidsdag. Vi beder Dem som et Tegn paa vor Hengivenhed for Dem modtage denne »Tidsmaaler«, som vi vil ønske maa slaa mange Timeslag for Dem i den Tid, Gud endnu vil skænke Dem at leve iblandt os. Gid Saga med sin Runestav maa ridse mange lykkelige Runer for Dem! Vi ønsker Dem af Hjertet, at Aftensolen, naar den sender sine sidste Straaler ind i dette lykkelige, gamle Hjem, maa finde Dem beredt til den Sabbatshvile, som sikkert venter Dem i det evige Rige«.

Aaret efter døde gamle Husum, 79 Aar gl. — Han led i sine sidste Aar af Svimmelhed, og en Dag faldt han ned af en lille Trappe og paadrog sig en Hjernerystelse. Han var under sit Sygeleje oftest klar og vidste, at han skulde dø. Han sagde da: »Naar Herren kalder sin Tjener hjem, bliver Hvilen sød«. Og da Fru Husum græd, trøstede han

hende: »Du maa ikke græde, lille Mor, det er jo idel Glæde«. Hans sidste Ord var: »Fader, i dine Hænder befaller jeg min Aand«. Ved hans Jordefærd talte Provst Simonsen, Besser, og Sønnen, unge Husum.

Menigheden vilde gerne beholde Sønnen som Præst, og otte Bønder rejste ind og bad Kultusministeren om at kalde Sønnen, men Embedet var for stort til, at han, den unge Præst, kunde faa det.

Han blev saa i Sommeren 1880 kaldet til residerende Kapellan for Thisted og Sognepræst for Skinnerup. Der var stor Sorg, da man skulde af med den varmhjertede og nidkære Præst. Han fik dog ikke lang Virketid i Thisted, idet han døde her 1886. Han naaede at blive meget afholdt deroppe og fik gjort en god Gerning der.

Gamle Fru Husum og to af Døtrene, Lise og Marie, blev boende i Tranebjerg til deres Død.

Aaret efter Husums Død, blev Pastor Henrik Bech kaldet til Sognepræst i Tranebjerg (1880—87). Han var født paa Store Tuborg i København 1822 som Søn af Departementschef Herman Bech. Blev Student 1840 og Kandidat 1846. Han kom meget i de grundtvigske Kredse i København, og da Krigen brød ud i 1848, kom han med som Menig. I 1849—50 var han Løjtnant. Lige efter Krigen blev han Kapellan i Hanved, 1853 Sognepræst i Stenbjerg, hvorfra han i 1865 forflyttedes til Lem, og her sad han som Sognepræst, indtil han i 1880 blev kaldet til Sognepræst i Tranebjerg. Hans første Hustru, Louise Thomsen, døde fra ham efter tre Aars Ægteskab i 1856. Fire Aar senere indgik han Ægteskab med Heloise Marie, der var Datter af en Købmand i Rudkøbing, og med hende havde han Sønnen Herman Bæk, der blev gift med en af Farver Rh. Lunds Døtre.

Pastor Bech »faldt hurtigt til« i det grundtvigske Vennelag paa Øen. Han var en meget dygtig og veltalende Prædikant fortælles der, og Menighedslivet voksede.

Han ønskede at faa fremmede »Ordførere« til Øen, og der blev af ham, Købmand Rasmussen og Farver Rh. Lund o. fl. stiftet en Foredragsforening (1883), der snart voksede sig stor, saa man maatte have egen Bygning (1885). Han skænkede Grunden, et Hjørne af Præstegaardsjorden, der tegnedes Aktier a 10 Kr. Haandværkerne var ogsaa med hertil, og saa rejstes Forsamlingsbygningen i Tranebjerg. Han lagde den Servitut paa Jorden, at der i Bygningen ikke maatte skænkes Spiritus i denne. Han døde 1887, og nu blev det en Tid ikke mere i Tranebjerg Kirke, men i Onsbjerg Kirke, de grundtvigske Folk samledes. — Se iøvrigt »Minder fra grundtvigske Hjem« III, 1923, og L. Schrøder: »Historisk Maa-
nedsblad«, IX Bind.

I Onsbjerg var O s c a r M e u h l e n g r a c h t Præst 1882—95. Han var Søn af en Købmand og Jernstøber i Aarhus og født 1848. Kandidat 1873. Han var Præst for den danske Menighed i Tønder 1876—82. Herfra kom han til Onsbjerg, men flyttede herfra til Lolland, hvor han døde som Provst i en høj Alder. Den næste Præst i Onsbjerg (1895—97) var A x e l H e i n r i c h S a x t o r p H e l w e g, født 1853 i Odense som Søn af Stadslæge Helweg af den kendte Helwegslægt. Blev Kandidat 1879, Kapellan i Hvirring, senere Sognepræst i Stilling ved Ribe (1883—95), hvorfra han blev kaldet til Sognepræst i Onsbjerg. Hans Hustru, Johanne Francisca Talitha Hastrup Spuur var Dater af Sognepræst Spuur i Hobro. Pastor Helweg fik stor Betydning for det kirkelige Liv paa Samsø. Mange Familier fra de sydlige Sogne paa Samsø løste Sognebaand til Onsbjerg, hvis Kirke fyldtes til Trængsel Søndag efter Søndag, saa de Onsbjerg Folk til Tider kunde knurre lidt over, at de udensogns optog Pladserne, saa det kneb for Sognets Folk at faa Plads i Kirken. Men Pastor Helweg blev her kun i 2 Aar, saa kom der Bud efter ham fra Askov Valgmenighed. Han tog imod Opfordringen til stor Sorg for Samsingerne. Det siges bestemt, at Helweg ofte øn-

skede sig tilbage til Onsbjerg — til Samsø. Hans Efterfølger blev Pastor Axel Johannes Bartholdy Møller (1899—1911). Han er født i Herfølge som Søn af Sognepræst Møller. Kandidat 1889. Han tilhørte en gammel Præsteslæggt, der uafbrudt — i 13 Led — efter Reformationen har været Præster i den danske Folkekirke. I Begyndelsen af 1890 blev han Kapellan pro loco for Skanderborg, Skanderup og Stilling Menigheder. Han havde et udmærket Samarbejde med sin senere Svigerfader, Provst Th. Sørensen, Skanderborg. Desuden holdt han Bibellæsninger rundt i Skolerne.

Han var udgaaet fra et grundtvigsk Præstehjem og kom da ogsaa i Forbindelse saavel med den »Gylling Præst« (Otto Møller) som med Nørregaard og Baagø fra Testrup Højskole.

To Aar senere fik han Embede som Sognepræst i Alting og Thulstrup i Himmelbjergegnen. Da det ikke lykkedes ham at finde en Forpagter til Præstegaarden med de 80 Tdr. Land, maatte han selv til at drive den. Ved Hedeselskabets Hjælp fik han sine store ret værdiløse Enge, hvor der kun groede nogle tarvelige Halvgræsser, under Kultur, saa Engene blev udmærkede og gav det firedobbelte baade i Kvalitet og Kvantitet, saa Naboerne tog Lære heraf.

Det aandelige Liv i Menigheden var præget af Indre Mission, og han blev straks klar over, at han maatte søge sin Støtte hos disse Folk. Han vandt ogsaa deres Tillid, trods forskelligt Syn. Han havde Forbindelse med Ry Højskole, hvor Helge Hostrup var Forstander. En Halslidelse gjorde, at han maatte søge til et mildere Klima og til et Embede med kun een Kirke.

Da Embedet i Onsbjerg blev ledigt, efter at Pastor Helweg var draget til Askov, søgte og fik han det.

Herom fortæller Pastor Møller (i »Fra Kirkehus og Skolestue«, 1936, S. 69 o. fl.):

»Paa Samsø havde den grundtvigske Livsbevægelse vundet bety-

delig Indgang. I Tranebjerg havde en Svoger til Vilh. Birkedal, Pastor Husum og Sønnen, som hans Kapellan, sat sig kendelige Spor; hvad der ikke mindre gjaldt Efterfølgeren Henr. Bech. Fårver Reinholdt Lunds Hjem havde været et godt Samlingssted, hvis Traditioner fortsattes af Sønnen Harald Lund og Svigersønnen, Skolebestyrer Blegvad, en fremsynet Skolemand, der havde oprettet en Realskole, der delvis dreves som Kostskole og nød Anseelse ogsaa uden for Øen. Mange af Gaardmændene havde været paa Vallekilde Højskole og hos det ildfulde Kristendvidne Ernst Trier faaet Stødet til en evig Bevægelse. De ledende i Sydlandet (Nordby var noget for sig selv, mere gammeldags præget) var gennemgaaende vaagne baade i kristelig og folkelig Henseende. Det kunde være en stor Berigelse at drøfte baade kirkelige og teologiske Spørgsmaal med disse opvakte og intelligente Bønder. Den gamle Samsøkultur havde gennem Højskolens Paavirkning skudt friske Skud. En af Triers Elever, Gaardejer og Landbrugskandidat Mikkel Søren Holm — kaldet »Samsøs ukronede Konge« — var Foregangsmand og sparede hverken Anstrengelse eller Ofre for at bringe Landbruget og ikke mindst Husmandsbruget paa et højt Trin, saa der om Sommeren kom mange besøgende for at tage ved Lære.

Min Formand i Onsbjerg, Axel Helweg, havde modtaget Stillingen som Valgmenighedspræst i Askov. Det var de ledende i Tranebjerg, der havde opfordret ham til at søge Embedet og lovet ham økonomisk Støtte. Han følte sig derfor særlig knyttet til denne Kreds, men stod i det hele som en Slags Valgmenighedspræst for Øen, hvor man ikke tog meget Hensyn til Sognegrænserne. Han regnede de tre Fjerdele af Kirkegængerne i den altid tætfulde store og skønne Kirke for udensogns. Men Onsbjergerne var ikke fri for at se lidt skævt til alle disse fremmede. Jeg havde haabet efter fattig Lejlighed at kunne fortsætte i Helwegs Spor. Men det kom, i alt Fald til at begynde med, helt anderledes. Efter min Tiltrædelsesprædiken blev Parolen givet fra Hovedkvarteret i Tranebjerg (»Vatikanet«, som den gamle Provst Simonsen lidt maliciøst plejede at sige), at nu var der kommet en Missionsmand til Øen (eller »Landet«, som man helst sagde i Tilknytning til den kongelige Vending »udi vort Land Samsø« — havde man været i Aarhus, havde man været »af Landet«). Jeg, som i Jylland havde haft min Byrde som Grundtvigianer, maatte knibe mig selv i Armen ved denne uforudsete Vending. Men Resultatet blev, at Størsteparten af Helwegs udensogns Tilhørere nu søgte andetsteds hen, mens derimod de smaa Kredse af Indre Mission, der fandtes rundt om, ogsaa paa Nordlandet, mente, at her maatte altsaa være noget for dem. Og naar Missionærerne kom til Øen, holdt de gerne til hos mig. Kirken ved-

blev saaledes at være velbesøgt. Efterhaanden opklaredes Forholdene, saa ogsaa adskillige af de grundtvigske kunde føle sig hjemme ved Gudstjenesten og omkring Nadverbordet i Onsbjerg Kirke. Retningsforholdene fik ikke Lov at skille, men følte snarere som en Berigelse, og jeg tænker med dyb Taknemlighed tilbage paa disse Aar og den Højtid og Fællesfølelse, der kunde være over Søndagsgudstjenesterne.

Socialdemokratiet havde faaet et stærkt Tag i Arbejderbefolkningen, navnlig i Onsbjerg. De socialdemokratiske Pionerer, særlig Holm og Hørdum, saa man almindelig i Olietryk i Landarbejderhjemmene. I Onsbjerg Sogn var der mange Husmænd, der arbejdede paa Greve Danneskiold-Samsøes Gaarde. Og det var gammel Tradition, at de om Søndagen havde Raadighed over Befordring fra Grevens Gaarde (Bisgaard og Vadstrupgaard) til at faa drevet deres Lejelod paa 3—4 Tdr. Land. Det kunde maaske socialt set være en god Ordning, men det havde fremmedgjort dem for Kirken, saa Socialdemokratiet, der dengang ikke saa venligt til Kirken, havde let Spil. Det lykkedes dog til sidst i nogen Grad at vende Stemningen gunstigere. Jeg besluttede at forsøge noget lignende, som man havde forsøgt i København ved Møder i Folkets Hus at bringe Arbejderne og Præsterne paa Talefod med hinanden. Jeg traf Aftale med Socialdemokraternes Lokalredaktør, der beredvilligt gik ind paa at anbefale Sagen. Der blev indbudt til et Møde i Onsbjerg Kros store Sal, hvor jeg skulde indlede om Kirken og de sociale Spørgsmaal. Til slutningen var overvældende. Fra hele Øen var de ledende Socialdemokrater mødt frem. Og alle Præsters virkelige og formentlige Synder haglede ned over mit betyngede Hoved. Jeg, der ellers mindst af alt er slagfærdig, fik paa en forunderlig Maade givet, hvad jeg skulde svare, og jeg maatte tænke paa Mt. Evang. 10, 19. Mødet forløb i Ro og gentoges det følgende Efteraar paa lignende Maade. Den sidste Vinter vilde jeg som sædvanlig træffe Aftale med Redaktøren om at faa Mødet bekendtgjort, og jeg søgte ham forgæves nogle Gange paa hans Bopæl, uden at han gjorde Gengæld. Jeg traf ham saa tilfældigt og spurgte, om vi ikke skulde gaa i Gang med Forberedelserne til Turneringen. Men han stillede sig nu meget køligt til Sagen. Da jeg trængte ind paa ham, slap det ud af ham: »A trov'r int, te de gavner Partiet«. Jeg søgte at forklare ham, at det var just heller ikke Meningen, men at vi rent sagligt skulde se at faa talt ud med hinanden om, hvad der var os imellem. Mødet blev da ogsaa holdt, men ingen ønskede Ordet efter mit Foredrag. Jeg indbød dem saa alle til Aftengudstjeneste i Kirken, hvor de ogsaa kom talrigt, saa dette Forsøg synes ikke at have været helt forgæves, men bidrog vist til at mildne Luften over for Kirken.

Som et Udtryk for Trangen til Medarbejderskab i Menigheden fik jeg dannet en Menighedsforening, hvis Bestyrelse jeg var glad ved at kunne raadføre mig med i kirkelige Sager. Menighedsraadet traadte senere i deres Sted.«

1911—30 var Pastor Møller Sognepræst i Brabrand, saa han i 40 Aar virkede i Aarhus Stift.

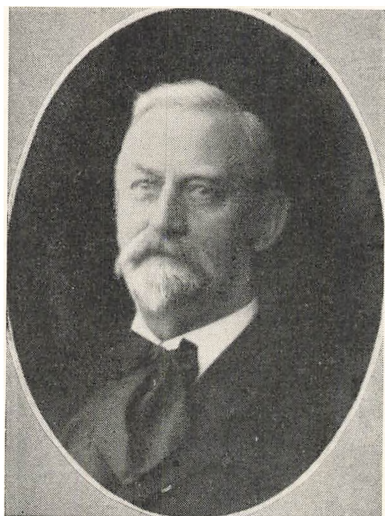
Han har en egen stilfærdig og inderlig Maade at prædike paa, saa det er en Glæde og Berigelse at lytte til hans Tale.

Adskillige Gange senere har han været paa Samsø for at prædike eller tale ved Efteraarsmøderne eller ved Kirkelig Samfunds Møder. Man lærte at skatte ham inden for den grundtvigske Bevægelse.

Allerede Pastor Husum og særlig hans Søn, den unge Husum, fik flere af den grundtvigske Retnings bedste Talere til Øen, f. Eks. Mænd som Vilh. Birkedal, Fr. Barfod, Ernst Trier, Pastor Hoff m. ll. — Man fik væsentlig paa Initiativ af Købmand L. Rasmussen, Ballen, oprettet Samsø Foredragsforening, hvis første og mangeaarige Formand han var, saa det er med god Grund, at Samsinger ud for Tranebjerg Forsamlingsbygning, som ogsaa i nogen Grad er hans Værk, satte ham en Mindesten med Indskriften: »Han var det menige Folks sande Talsmand«. Der kom stadig dygtige Ordførere herover til Møder i Foredragsforeningen.

Hvert Aar omkring 8. September — Grundtvigs Fødselsdag — holdtes Efteraarsmøder, som i mange Aar gik under Navnet »Vennemøder«. Det var — og det er den Dag i Dag — et 2 Dages Møde. Første Dag indledes med Gudstjeneste og Altergang i Tranebjerg Kirke. En fremmed Præst prædikede, og der var altid stor Altergang — op til 150 Altergæster. Om Eftermiddagen afholdtes Møde i Forsamlingsbygningen i Tranebjerg — to Foredrag, hvorefter der var Spisepause. Mange af Deltagerne fra de andre Sogne gæstede saa Folk i Tranebjerg, og om Aftenen samledes man igen til Møde. Saa samledes mange hos

en Familie i Tranebjerg til et interessant Samvær med de fremmede Talere. Næste Dag begyndte Mødet om Eftermiddagen med to Foredrag og et Aftenforedrag og saa en mindre Sammenkomst i Hjemmene.

Harald Lund.

Disse Møder var udbytterige, og man varmedes over Samfølelsen og Orde- ne, de kristelige og folkelige Foredrag.

I Pastor Bechs Tid var han Formand, og han støttedes i Arbejdet af gl. Farver Lunds Søn, Fabrikant og Manufakturhandler Harald Lund, og sidstnævntes Svoger, Realskolebestyrer Michael Blegvad. Efter Bech blev Harald Lund Formand og var det til sin Død, hvilken Opgave han viede megen Tid og stor Interesse.

Harald Lund var eneste Søn i Farver Rh. Lunds store Børneflokk. Efter at have været ude forskellige Steder for at lære Farveri, Spinderi og Handel, vendte han hjem og overtog Farveriet, men han udvidede Virksomheden meget stærkt, byggede »Lundehuset«, hvori indrettedes Butik for Manufakturvarer, byggede en Fabrik med Uldspinderi og Farveri. Det blev en stor Virksomhed, thi rundt om paa Øen søgte man til Lunds Forretning. Adskillige kom med Uld eller for at handle om Søndag Formiddag inden Gudstjenesten, saa det ofte kunde være vanskeligt for Lunds at komme i Kirke, men da det var gaaet saaledes en Tid, besluttede han, at det skulde være anderledes og meddelte, at Forretningen ikke var aaben om Søndagen, hvad Butikerne jo ellers var i de Tider, og Handelen

blev ikke mindre af den Grund. H. Lund var et ejegodt Menneske, dybt greben af Kristendommen og med stor Kærlighed til sit Folk og dets Historie, dybt grundfæstet i den grundtvigske Livsanskuelse. I Hjemmet samlede mange Venner til frugtbar Samtale og Sang. Han var altid meget ivrig for at faa gode Talere til Øen.

Hans Svoger, Michael Blegvad, var Søn af Lærer Niels Blegvad i Torup paa Samsø. Han var af den Bangske Æt, saa han var — om end langt ude — i Slægt med N. F. S. Grundtvig.

Faderen var en meget dygtig Lærer, saa der var stor Sorg i Skoledistriktet, da han flyttede til Vørslev ved Kalundborg.

Som Gardist opholdt Michael Blegvad sig i København, og han kom her i nær Forbindelse med de grundtvigske Kredse, gik flittigt i Vartov Kirke og hørte »den Gamle«. Iøvrigt brugte han ogsaa paa anden Maade sin Tid godt i København, bl. a. til flittige Besøg paa Museerne, Maleriudstillinger, Det kgl. Teater m. m. —

Han havde sin Lærereksamen, og efter Soldatertiden blev han Huslærer paa Kalundborgegnen, hvor han snart kom i Forbindelse med de grundtvigske Kredse, baade med Mejeriforpagter A. Burchardi, Birkendegaard, Proprietær W. Holm, Ubberupgaard. Pastor W. Hoff m. fl. —

Da Embedet ved Torup Skole blev ledigt, opfordrede Beboerne ham til at søge det, og han fik det. Det blev en stor Oplevelse for Børnene at faa Blegvad som Lærer. Han brød sig ikke om Ramserier, men han fortalte Bibelhistorie, og de sang de bibelske Sange, han fortalte Fædrelandshistorie, og Børnenes Øjne straaledede. Adskillige bad om Lov til at blive der, naar Skoletiden var forbi. De kunde saa sidde og læse i Bøger, han laante dem, saa det ofte blev langt over Tiden, inden de kom hjem. Nogle underviste han ogsaa i Fag, som ellers ikke hørte med. Saa kom Tanken op i ham om den udvidede Skole. Herom har han selv skrevet i »Meddelelser om Samsø Realskole«:

»I flere Aar samledes en Del flinke, videlystne Drenge og Piger Sommereftermiddage og Vinteraftener i mine Stuer i Torup Skole for at deltage i den Undervisning i Historie, Naturkundskab, Tegning og Sprog, som jeg tilbød dem. Det var fornøjelige Timer. Men Arbejdet blev

Realskolebestyrer Blegvad og Hustru.

efterhaanden uoverkommeligt. Elevtallet voksede stadig ved Tilgang fra andre Skoler, og det var mig klart, at der maatte findes paa anden Udvej.

Efter Opfordring af flere, navnlig af nu afdøde Pastor H. Bech i Tranebjerg, vovede jeg saa at begynde en ny Skole paa Samsø. Det blev en Realskole, da det forekom os, at Planen for en saadan nogenlunde svarede til det Krav, der herom maatte stilles til den ny Skole«.

Pastor Bech skrev før Starten i »Samsø Avis«: »At Kundskab er Magt og Oplysning et værdifuldt Aktiv, det er hverken øjensynligt eller haandgribeligt, saa det maa først prøves, før det kan vides. Har saa en Mand Evne og en Dreng Lyst til andet og mere, som dog mangan en Samsing og Samsø Dreng har, saa slaar Manden sig dog til Ro med det tilvante, fordi det er og bliver det billigste og det

bekvemteste at lade Sønnen lære af sin Fader i Landbrug eller Haandværk, hvad han kan. Men det slaar ikke mere til, hverken paa Samsø eller noget andet Sted i vort Land. Der maa nu arbejdes paa, at videregaaende Oplysning ogsaa kan naa de ubemidlede, da dette meget rigtigt vil bidrage til, at ikke saa mange vil gaa til Amerika — eller i Armod. Det er ligefrem de ældres Pligt at sørge for, at de unge lærer saa meget som muligt, da man derved bedre værner om vor frie Forfatning end noget haandgribeligt Middel.«

Den 5. Maj 1885 indviedes Samsø Realskole i Tranebjergs Forsamlingsbygningens lille Sal. 22 Elever var indmeldt, og de og deres Forældre overværede Højtideligheden sammen med andre Indbudte.

En af de 22 Elever — afdøde Lærer Bertel Madsen — fortæller herom:

Vi vandrede en lille Flok Elever med tilhørende Forældre til Tranebjerg for at deltage i Aabningen af Samsø Realskole. Jeg var 15 Aar, og det var mit højeste Ønske at faa Lov til at læse, og nu var mit Ønske gaaet i Oplydelse. Vejret var ikke behageligt. Regnbyger og Solskin vekslede, men det gjorde intet Indtryk paa mig — heller ikke Aabningshøjtideligheden, hvor Pastor Bech og Pastor Meulengracht talte. Af Blegvads Tale mindes jeg kun, at han sagde, at han hermed tonede rent Flag, det skulde være en Kundskabs- og Eksamensskole, en rigtig Realskole.

De 22 Elever var delt i 2 Klasser og undervistes i Forsamlingsbygningens lille Sal, og naar den var optaget, i Præstegaardens Konfirmandstue, hvis graamalede Panel blev brugt til sort Tavle. Senere lejedes et lille lavloftet Værelse, hvor nu Posthuset ligger.

I 1886 byggedes Realskolen, og i 1887 kunde den tages i Brug. Eleverne tog Skolebænkene paa Nakken og bar dem op til den nye Skole. Elevantallet var steget, saa nu var der 4 Klasser. I den Anledning sagde Blegvad:

»Gid Ordet her maa lyde med Fynd og med Klem og fylde vor Ungdom med Mod og med Sang! Gid denne Bygning gennem Tiden, der vil gaa, maa gemme lyse Minder for store og smaa.«

Provstinde Fru Marie Thomsen skriver (Samsø Realskoles Historie): »Skal jeg samle det væsentlige af det, som Skolen har bragt mig af Grundlag for og Udbytte i mit Liv, da bliver det alle de gode Indtryk fra Blegvads Religionstimer, som blev sunget ind i os Skolebørn gennem Grundtvigs bibelhistoriske Sange. Vi sang dem i Timerne, vi fik dem omhyggeligt gennemgaaet, fik forklaret de sære Udtryk, som ogsaa findes i dem, som i saa meget andet af det, Grundtvig har skrevet, og som Børn ikke umiddelbart forstaaer. Vi lærte dem udenad. Det var jo det geniale ved Blegvad, at han forstod at fylde de Rammer for Undervisningen, som Eksamensretten krævede, med Indhold af sin rige Personlighed, paavirket som han var af den grundtvigske Friskole. Han fortalte mangeløst, men han forlangte ved Siden af, at Lektierne skulde være lært. Han forstod at holde Friskole i Realskolens Form, og han forstod at faa sine Medlærere til det samme.«

En anden Elev fortæller: »Jeg elskede denne Skolemester, der kunde fortælle, saa Væggene videdes og Loftet hævedes, og Tiden løb, uden at vi mærkede det.«

I mange Aar var der mange Kostelever. De færdedes i Hjemmet sammen med Blegvads egne Børn, og der kom efterhaanden flere. Marie, der blev gift med Pastor Magnus Grell, døde i en ret ung Alder. Sønnerne: Niels R. Blegvad, Overlæge i København, Olav Blegvad, Overlæge i København, Harald Blegvad, Direktør for dansk Havundersøgelse og Grosserer Reinhold Blegvad, København, — nogle stoute Sønner.

Blegvad fik naturligvis stor Betydning for det aandelige Liv paa Samsø, saa vel i kirkelig som i folkelig Henseende.

Han var med at stifte Samsø Kunstforening, i hvis Bestyrelse han sad til sin Død.

Lærer B. Madsen har skrevet nedenstaaende til sin gamle Lærer:

Hil Dig, vor gamle Mester,
som blandt de unge staaer
med rolig, løftet Pande,
omkranset af sølvsprængt Haar,
med Øjets stærke Flamme
og Ordets varme Glød,
en ægte Skolemester,
som Dig Vorherre bød.

I Trængselstid Du stoled
paa sand Oplysnings Magt
og voved modig Vejen,
som af din Gud blev lagt,
og blev dig Vejen træsom,
og blev dig Tiden tung,
hvor Barneøjne lyste,
der blev Du atter ung.

Og Troen var din Styrke,
først Troen paa din Gud,
og Tro paa Livsværdier,
som deraf vælder ud.
Tro paa det godes Sejer
og paa det skønnes Værd,
paa Sandheds evig lige
og evig rette Færd.

Et Arbejd har Du øvet,
Din Sæd har tro Du lagt,
og vi, som Sæden gemmer,
staaer om Din Gerning Vagt!
Naar vi i nogen Maåde
gør Fyldest paa vort Sted,
da har Du Del i Æren,
vi takker Dig dermed.

En Mester af Guds Naade,
bag Skolens Væg Du staaer,
hvor Ordet end Du fører,
saa godt som faa formaar.
Du lægger Fortids Idræt
for Nutid frem med Lyst,
saa den kan føle Hjertet
med Glæde i sit Bryst.

Du satte store Maal Dig,
og os Du vinkte frem,
derfor i Dag Dig bringes
en Tak fra hundred Hjem.
Tak for Din varme Tale!
Tak for Din sanddru Færd!
Tak gamle Skolemester,
Du er os meget værd.

Den aandelige Vækkelse paa Samsø bragte Liv og Røre. Der dannedes en Skytte- og Gymnastikforening, som Kr. Himmelfartsdag 1870 skulde have Faneindvielse i Brattingsborg Skov. Samsø Kvinder skænkede en smuk Fane, hvorpaa de havde broderet, og paa Fanestangens Top var anbragt en Sølvsvane, der skulde være et Symbol paa Samsø, der som en Svane svømmer i Kattegat. Der blev nu ingen Faneindvielse den Dag; thi da Folk strømmede mod Skoven, ridende, kørende og gaaende, udbrød

der Ild i Tanderup — hele Byen brændte, saa vendte man om og drog til Ildebrand. Senere indviedes den ved en Fest paa Onsbjerg Gæstgivergaard. Gymnastikken blev snart den overvejende inden for Foreningen.

I 1884 stiftedes Samsø Haandværkerforening med Købmand L. Rasmussen som Formand.

I 1888 stiftedes Samsø Husmandsforening paa Initiativ af Landboforeningens unge Formand, M. S. Holm, Madebjerggaard, som i flere Aar var Formand i begge Foreninger.

Alle disse Foreninger havde paa deres Program ikke alene det faglige, men det oplysende, og mange folkelige Foredrag er der i Tidens Løb holdt ogsaa i disse.

Mikkel Søren Holm var Søn af Gaardfæster Clemmen Holm, Vadstrup. Han kom ind paa Landbohøjskolen, tog sin Eksamen og kom saa hjem til Samsø, hvor han overtog Madebjerggaard. Hans Betydning for Landbruget paa Samsø, ja i hele Landet blev snart stor, men herom skal ikke skrives ved denne Lejlighed, men han havde store aandelige Interesser, baade i kirkelig og folkelig Henseende, saa han og hans Hustru tog stærkt og ivrig Del i den grundtvigske Bevægelse paa Samsø. Der skulde tvingende Grund til, om de var fraværende ved de kirkelige eller folkelige Møder. Hans Billede hænger da ogsaa i Forsamlingsbygningen i Tranebjerg ved Siden af de andre betydelige Mænd inden for Foredragsforeningen.

En anden Mand fra Besser, Gaardejer Søren Holm Gylling, maa nævnes i samme Aandedræt. De var Sognebaandsløser, først til Onsbjerg og senere til Tranebjerg, for at høre de grundtvigske Præster.

Gaardejer Anders Møller Egede, Østerby, kom til Øen fra Vestsjælland, hvor han havde været med i den vestsjællandske Vækkelse. Ogsaa han var meget interesseret, kirkeligt og folkeligt.

Endnu kan der være Grund til at nævne Birkedommer Poul Svejstrup. I hans Embedstid paa Samsø i Slutningen

af det 19. Aarhundrede tog han livlig Del i det folkelige Oplysningsarbejde. Han fik saaledes stiftet »Folkelig Universitetsforening«, hvis Formand han var, ligesom han var en ivrig Formand i Samsø Fredsforening. Ja, i nogle Aar var han Formand for Samsø Husmandsforening.

Gaardejer Anders Møller Egede, Østerby, stammede fra Lille Egede i Vestsjælland, mellem Boeslunde og Vemmelev. Han Slægt var — som saa mange andre paa den Egn — indvandret dertil fra Langeland. De hørte alle til Lægmandsbevægelsen. Han kunde fortælle mange Træk fra Bevægelsens første Tid i hans Barndoms- og Ungdomstid. Han kom til Samsø og købte Gaarden Østerholm i Østerby, Besser Sogn. Han var en Mand, der var stærkt optaget af de kirkelige og folkelige Rørelser. Sluttede sig til den grundtvigske Bevægelse. Gik i Spidsen som Afholdsbevægelsens ivrigste Talsmand paa Øen og gjorde her som paa andre Felter en stor Indsats.

Til Slut vil jeg nævne Ane Hencheli i Vesterløkken, hos hvem der ofte holdtes kristelige Møder.

Det var den grundtvigske Bevægelse, der havde Førerskabet paa Samsø, men ved Siden af denne kom ogsaa Indre Mission.

Dens ubestridte Fører og ivrige Talsmand var Smedemester Hans Christian Christensen. Han var født i 1849 i Melby, Aarby Sogn ved Kalundborg. Forældrene var Smedemester Søren Christensen og Hustru Karen Hansdatter. Faderen var Smed paa Lerchenborg hos Grev Lerche, og her voksede Sønnen op og skulde naturligvis være Smed ligesom sin Fader. Han stod i Lære i sin Fars Smedie. Som Svend havde han Plads forskellige Steder. Han blev i 1876 gift med Karen Kristine Rasmussen, der var Datter af Gaardejer Rasmus Larsen og Hustru, Ane Pedersdatter i Aarby ved Kalundborg. Hun var født 2. August 1855.

Christensen købte i 1876 af Smed Petersen i Ørby

dennes Forretning, og det nygifte Par flyttede til Samsø, og han havde ligesom sin Forgænger Arbejdet paa Brattingsborg.

Indre Missions Udsendinge, særlig Kolportører havde før den Tid besøgt Øen. En af disse, Niels Rasmussen fra Jylland, kom til Øen for at sælge Bøger. Han kom op til Ørby, hvor han under Opholdet boede hos en Købmand Hans Pedersen. En Aften inviterede han Smed Christensen og hans Kone. De fulgte begge Indbydelsen. Før de skiltes, sluttede Kolportør Rasmussen med en Andagt, og igennem denne Andagt følte de begge, at Guds Kald lød til dem. De opdagede snart, at de havde det ligedan begge to. Fra den Stund begyndte et helt nyt Hjemmeliv, de havde faaet deres aandelige Gennembrud.

Christensen var en fast Karakter. Han fortalte nu Overforvalteren paa Brattingsborg, at for Eftertiden vilde der i hans Hjem findes en Bibel paa Bordet i Stedet for som før et Spil Kort.

Der kom nu en Tid for Smeden, hvor mange af hans gamle Venner tog Afstand fra ham, naar den ellers saa livlige Smed nu var blevet hellig, saa ønskede man ikke længere at komme i Selskab med ham, for han var ikke af dem, der tav med sit nye Syn paa Kristendommen.

Smeden nøjedes ikke med at tale med Mennesker, naar der var Lejlighed til paa Tomandshaand at vidne for et andet Menneske, men han begyndte ogsaa at holdt Møder rundt om i Skolerne.

Det var jo noget ud over det almindelige, at en Smed holdt gudelige Møder, saa der samledes ofte mange Mennesker til disse Møder. Senere blev det en mere fast Flok, der kom til Christensens ugentlige Møder i Ørby, hvor han havde lejet et Mødelokale, indtil der senere blev Missionshus i Byen.

Til at begyndte med læste han en Prædiken, og man bad og sang sammen, senere talte han selv ved Møderne.

I 1886 begyndte Christensen og Hustru en Søndags-

skole i Ørby, og her kom hans lyse Sind og Smil til megen Hjælp, og Fru Christensen var ham en tro Hjælper, hun ledede Sangen, for at synge var ikke Smedens stærke Side, hvilket han udtrykte saaledes: »Enhver Fugl synger med sit Næb, selv om det kun er en Graaspurv«. I Ægteparrets Hjem, det sydligste i Byen, var der altid aabne Døre for Mennesker, der ønskede at aflægge Besøg, og mange er de, der har slidt Dørtrinnet her, enten saa Besøget gjaldt Anmodning om Hjælp af timelig eller aandelig Art. Mange Mennesker hjalp han ogsaa med Penge, selv om han maatte laane selv for at kunne hjælpe andre. Men glædest var han for at være Mennesker til Hjælp i aandelige Spørgsmaal, og ikke faa fandt Vej til Smeden for at faa klaret aandelige Spørgsmaal. Han havde sine Medmenneskers Tillid i Kraft af sin hele redelige Færd.

En Vennekreds samledes ofte i Hjemmet, og man sluttede altid med et Guds Ord og en Aftensang.

Som Sjælesørger var Christensen en god Mand, ikke mindst ved Sygelejer. Han havde en egen Evne til at klare Vanskeligheder for Folk. Indre Missions Venner saa op til ham som en aandelig Fører. Indre Missions Arbejde paa Samsø var nøje forbundet med disse to Mennesker. I deres Hjem begyndte Bevægelsen paa Samsø. Smed Christensen kom da ogsaa med i Sognets Menighedsraad som Repræsentant for Indre Mission, og her gjorde han ogsaa et godt Arbejde, tolerant som han var.

Han døde 5. December 1915, og ved hans Jordefærd den 10. s. M. paa Tranebjerg Kirkegaard lød mange gode Ord om denne Herrens Stridsmand, som nu havde faaet Hjemlov. Hans Hustru døde 1932.

I Hjemmet voksede tre Børn op, to Sønner og en Datter. De glemte aldrig de stærke Indtryk af Forældrenes fulde Tillid til Gud, og de to Sønner — Datteren døde i en ung Alder — fulgte i Fædres Spor.

Sønnen, Smed Andreas Christensen tog Arbejdet med Søndagsskolen op efter sin Fader og fik Købmand Alb.

Albrechtsen, Ørby, som Hjælper. Af andre Folk inden for denne Retning bør nævnes den ejendommelige og særprægede Skomager R. J. Franch i Brundby og Postbud Hyrup.

Den blinde Lægprædikant J e n s D y r h o l m skrev følgende Afskedssang ved sin sidste Rejse fra Samsø:

Brødre, Søstre, nu Farvel!
Herren glæde Eders Sjæl
med sin Kærlighed og Naade,
frelse jer fra Synd og Vaade
af den sidste Fjendes Vold.

Gud ske Tak for hver en Gang
vi tilsammen bad og sang,
trøstig vil jeg nu bortdrage,
Herren bliver dog tilbage
med sit Ord, sin Helligaand.

Krybben staar i Betlehem,
der er Sjælens Barndomshjem,
hvor Guds Fred du atter finder
og de venligste Kærminder
om den første Kærlighed.

Det er nu mit sidste Raad,
søger ham i Fryd og Graad,
o, forsager, tror og beder,
saa vil han velsigne Eder,
sætte om jer Englevagt.

Korset over Krybben staar,
hver en Jesu Ven det faar,
gennem Verdens Land at drage,
for han vil den ej behage,
men sin Herre følge tro.

Kom tilsammen paa hans Dag
under Aandens Vingeslag
og i Broderkærligheden,
da I smage skal Gudsfreden
som hans Livets høje Gæst.

Kronen over Korset staar,
hver en ærlig Stridsmand faar
den i Evighed at bære,
han skal leve og regere
med Livskongen paa hans Slot.

Brødre, Søstre, lad os da
til hans Kors paa Golgatha
gaa i Aanden med hverandre,
mens vi skal adskilte vandre
her i denne Verdens Ørk.

Kære Venner, jeg gaar bort,
alt om mig er mørkt og sort,
Naadens Sol dog varmer, lyser
i mit Hjerte, at jeg gyser
ej for den bælgmørke Nat.

Venner, om en liden Stund
faa vi Ende paa al Strid.
O, da skal vi samles glade
i det høje Englestade
hos vor Broder Jesus Christ.

Kom ihu den blinde Mand
i hans mørke Vandringsstand,
gem det Ord, han Eder bragte,
fly i Armen, som Gud strakte
ud mod Eder, mens det lød.

Græder ej, vi samles skal
i den store Bryllupssal,
hvor der ingen Taarer flyde,
og i dette Haab vi byde
nu Farvel i Jesu Navn.

J. D y r h o l m.

Den 87-aarige fhv. Lærerinde Frk. Marie Jørgensen, Brundby, der kort er omtalt, karakteriserer træffende Trekløveret: Hegewald, Rasmussen og Lund saaledes: Hegewald var Troens Apostel, Rasmussen Haabets og Lund Kærlighedens Apostel.

Den ejendommelige, stærkt aandelig vakte Bonde i Brundby: Gaardejer Søren Holm var født 6. Juli 1834 og døde — som Ungkarl — i Brundby 20. Juni 1906. En ejendommelig, men højst interessant Mand, der ofte oplod sin Røst baade ved kirkelige og politiske Møder.

Jeg er hermed naaet igennem til vort Aarhundrede og vil slutte her med Ønsket om, at de to Retninger, den grundtvigske og Indre Mission hver paa sit Felt, maa faa gode Kaar, opladte Hjerter, eller, som Børresen sagde ved sin Død: Varme Hjerter!

Bent Rasmussen.

Efterskrift

Det første Afsnit »om Vækkelsen i Nordby Sogn« har jeg bygget paa afd. Lærer A. Gommessens Optegnelser. Der har i dette Stykke indsneget sig en beklagelig Fejl, som jeg elskværdigt er gjort opmærksom paa af Kommunalærer Myrhøj, Kalundborg, der oplyser, Side 153 Linie 1 skal for Ødis læses Øsløs. Samme Side staar, at Apoteker Jens Jacobsen f. 1779 i Vesterbølle) skulde være Broder til J. C. Jacobsens Fader; han hed Christen Jacobsen og var født 1773 i Dronninglund Sogn. Derimod er Apoteker Jacobsens Kone Søster til Brygger J. C. Jacobsens Svigermoder.

Kilder:

1. Th. Hauch-Fausbøll: Slægtshaandbogen, Tillæg til Personalhistoriske Samlinger (1900 ff.) Side 459 ff. (under Jacobsen) og Side 1024 (under Stenstrup).
2. Dahl & Engelstoft: Dansk biografisk Haandleksikon II (1923) under Jacobsen.
3. Kr. Værnfelt: »Ved Kjær Herreds Aa« i Vendsysselske Aarbøger 1935 Side 71 f.
4. August F. Schmidt: »Argrarhistorikeren Provst C. Djørup« i Hist. Aarbo for Thisted Amt 1940 Side 333.

Provst F. V. Jacobsens Hustru Louise Caroline Kierkegaard, D. af A. A. K. og Maren Jørgensen, f. i København 20. Marts 1808,

gift 27. Maj 1844, død 29. Maj 1885, ifl. »Alfabetisk Fortegnelse over de danske lærde Statsskolers Lærerpersonele siden 1818« af fhv. Rektor C. G. Koefoed.

Det andet Afsnit om Kbmd. Lars Rasmussen er væsentlig udarbejdet af afd. Lærer B. Madsen paa Grundlag af R.s Dagbog.

Kilder til det sidste Afsnit, som jeg helt har udarbejdet, er bl. a.:

Wiberg: Præstehistorie.

Marie Husum: Minder fra et gammelt Præstehjem.

L. Hertel: »Ludvig Birkedal Husum«.

Vilh. Birkedal: »Livsførelse«.

»Kirkebladet« 15. Sept. 77.

»Fra Kirkehus og Skolestue. Aarhus Stift« 1936.

Samsø Realskoles Jubilæumsskrift 1935.

Samsø Avis, Samsø Folkeblad og »Kirkeklokken«.

B.R.

TILLÆG

Anders Gommesen fødtes i Nordby paa Samsø den 4. Januar 1852 som Søn af Gaardmand og Hjælpelærer (Andenlærer) Gomme Andersen og Hustru, Bodil Marie, f. Molbo. — Gaarden, der er flyttet ud, ejes nu af Helge Madsen.

Efter et Aarstid at have været Skriver paa Birkekontoret i Tranebjerg, kom han i 1868 til København paa den kendte Politiker I. A. Hansens Brandkassekontor. Han læste Anton Nielsen: »Fra Landet«, og det vækkede hans Lyst til at komme paa Højskole hos denne Mand, og i Vinteren 1868—69 var han Elev paa Vesterskerninge Højskole. Anton Nielsen syntes saa godt om den unge Mand, at han fik ham over hos sin Fader, gamle Nielsen, der var Lærer i Reerslev. Han kom senere paa Lyngby Seminarium (ved Grenaa) og tog Lærereksamen i Aarhus 1872, hvorefter han kom tilbage til Reerslev som Hjælpelærer hos gamle Nielsen, hvor han var i tre Aar, til han i 1875 skulde være Soldat i København.

Han var en stadig Gæst ved Søndagsgudstjenesterne i Varthov og var ked af, naar Tjenesten hindrede ham i at høre Pastor Brandt — ogsaa Pastor Schepelern i Trinitatis hørte han med Glæde.

Gommesen var meget gode Venner med Thomas Rørdam, der havde været Kapellan i Reerslev; og de havde truffet den Aftale, at naar Rørdam fik Embede, skulde Gommesen være Friskolelærer i hans Sogn. Da Rørdam i 1877 var kommet til Norup paa Fyn, sendte han Bud efter Gommesen, der holdt Friskole i Norup til 1886. I 1879 havde han Bryllup med Sofie Meyer fra Reerslev (f. 1859, død 1890).

Ved Nytaarstid 1886 fik Gommesen Lærerembede i Haarmark paa Samsø. Han kom straks med i det grundtvigske Røre paa Samsø, men var kun i Haarmark i to Aar. Da hans Hustru

længtes tilbage til Sjælland, rejste han og fik Embede som Førstelærer i Sønderup Skole ved Slagelse. Her virkede han i 32 Aar til 1820, da han tog sin Afsked.

I 1890 døde hans første Hustru, og 7 Aar senere giftede han sig med Elisabeth Raunsøe, Datter af Godsinspektøren paa Gram Slot.

Hans gode Ven, Redaktør Hans Jensen »Sorø Amtstidende«, skriver i en Mindeartikel: Gommesen var en af de bedste Børnelærere, jeg har kendt. Han var et ualmindeligt begavet Menneske i Ordets bedste Betydning og i alle Retninger, dertil en stor Børneven og et meget kundskabsrigt og praktisk Menneske. Fast i sine tilkæmpede Meninger, indlevet i Grundtvigs Kirke- og Skolesyn og med dyb Alvor for det afgørende. Han førte en god Pen og har her i Bladet samt i »Højskolebladet« og i Børneblade brugt denne paa en god Maade —

Efter sin Afsked flyttede Gommesen til Hvidding i Sønderjylland, hvor en Datter var Lærerinde, og hvor han gerne vilde ind i Arbejdet for Sønderjylland, der gennem mange Aar havde haft hans Kærlighed. Allerede to Aar senere, den 21. April 1922, døde han.

Han blev begravet i Sønderup. I Slagelse var et stort Følge fra hans gamle Sogn mødt op for at følge deres gamle Lærer til hans sidste Hvilested i Læ af Kirkemuren.

Gommeseens religiøse Liv var det barnlig troende Menneskes. Han mindedes med stor Taknemlighed gamle Nielsen, Præsterne C. J. Brandt, P. Rønne og Spleis.

Bertel Madsen fødtes den 26. Februar 1870 i Langemark som Søn af Gaardejer Ole Madsen og Hustru.

I dette gode Samsø Bondehjem voksede B. Madsen op som Nr. 4 af en Søskendeflok paa elleve (7 Drengene og 4 Piger). Efter Moderens Ane Mettes Død giftede Ole Madsen sig igen, og i dette Ægteskab kom 7 Børn, hvoraf 3 nu er døde.

Den store Børneflok, der voksede op her, har altid holdt godt sammen.

Det var et af Samsøs oplyste Bondehjem, hvor man var meget interesseret i Spørgsmaalene, der viste sig i Tiden. B. Madsen har i et af sine Digte saa smukt skildret det — og det taler meget bedre end en andens Ord. Det var skrevet til Indvielsen af Samsø Museumsgaard, som B. Madsen havde sat saa meget ind paa at faa rejst, og som han var Formand for.

Den lyder paa Samsk:

Mi Hjemmi

Mi Faa hanj lar mæ Jurens Drøwt, Hwe Awden sa hon meld og gue
 brug døgde Mog og Tromlen! we Rokki enj i Staawwen,
 Han lar mæ aasse Dywrens Røwt, om Dawwen hvilt hon ent henj Fue,
 wæ rowle, engen Fømlen! hon lie int di dowwen.

A gik aa Agri næjje aa ap Hwo haa hon taa mæ tit paa Knæ
 bag Hæsten aa me Grivi, aa sat aa nonne faa mæ,
 a syng aa fløjte rask om Kap næ A wa utefreds aa græ,
 me Lærken aa me Wiven. faade men Brør løf fraa mæ.

I Staalli gav A Kjøren Fuer Aa Piggeren saa rundt omkring
 aa stregle Hæst aa vanjje; aa spaanj aa kaare Tøwet.
 we Sowwen woegt A tit men Tuer Ja Lywset lywst jo engen Teng,
 saa wal som aal di anjje. men wi waa godt faanøwe.

Fraa Laawwen øwe Gori klang Saaen wa mi Hjemmi; aa saeen dæ wa
 fra Moen te Awden selle: po Sams waal maanne flejje.
 Slo te, slo te! Denj Plejelsang A tøkkes de kaa gjø wos gla
 A glæme ikke helle. aa tænk aa saeen Stejje.

Næ no A go po Agri hen No skien dæ Lyws fraa hveri Gor,
 aa kikke øwwe Hawwe, elektrisk op aa næjje,
 A føl, denj Juer æ mæ i Wen, hu Plæjli syng, go no Motor,
 saa smok som denj æ lawwe. men ærre bløwwen bæjje.

Men Mowwe gek saa stel omkring Saa læ wos da aa Menj dom sæt
 i Kykken, Soels*) aa Staawwe, faa aal di trofast Werken
 faa hon sku pas saa manne Teng, di, som nu legge taws aa træt
 møj flæjje end A trowwe. i Grawwen op we Kjærken.

Wi bygge dom te Ær aa Hus,
 dæ gjæme wi do Sage,
 dæ gjæme wi do Sage,
 denj Wueg, hue wi bløw age.

Der var nok at tage fat paa i Gaarden for Børneflokken; thi Ole Madsen havde ogsaa Hvidtølsbrygeri. Bertel Madsen kom til at gaa i Skole i Torup, til hvis Skoledistrikt Langemark hørte. Læreren her, *Michael Blegvad*, var en Lærer af Guds Naade. Blegvads Far havde tidligere været Lærer i Torup, men fik senere Embede i Vørslev ved Kalundborg, og her kom han

*) Soels o: Stegers eller Bryggers.

i Forbindelse med Valgmenighedsfolkene i Ubberup, Burchardi, Pastor Hoff, Proprietær Holm, Friskolelærer Niels Thomsen, og det fik stor Betydning for Mich. Blegvad, der som Gardist i København blev en stadig Gæst i Vartov.

Denne unge Lærer greb Børnene i Torup Skole om Hjertet. Han fortalte Bibelhistorie og Fædrelandshistorie, saa Øjnene

Bertel Madsen og Hustru.

skinnede og Hjerterne slog; men han vilde ogsaa, at Børnene skulde lære noget, og Orden skulde der være. Flere af Børnene blev saa optaget, at de ofte bad om at maatte blive efter Skoletid for at læse Skønlitteratur. Senere begyndte Blegvad en Realskole i Tranebjerg, men opgav ikke sit Embede straks, saa han holdt en Medlærer. Ofte gik Børnene fra Torup Skole deres elskede Lærer i Møde, og da fortalte han dem et eller andet paa Vejen.

Bertel Madsen havde faaet stærk Lyst til at læse videre, til at blive Lærer.

Han kom paa Realskolen og var i 1887 med det første Hold, der tog Realeksamen. Da Skolen endnu ikke var eksamensberettiget, maatte Holdet til København for at tage Eksamen ved Universitetet. Saa blev han Huslærer hos Proprietær Andersen paa Dalumgaard — et grundtvigsk Hjem, der hørte med til Ryslinge Valgmenighed. Om Søndagen kørte de i fyldte Vogne den lange Vej til Gudstjeneste i Ryslinge, men Bertel Madsen vilde jo være Lærer og tage sin Eksamen, hvorfor han gik til Forberedelse hos sin elskede Lærer Blegvad, hvorefter han kom paa Silkeborg Seminarium, hvor den kendte grundtvigske Mand, P. J. Winther var Forstander. Ogsaa denne Mand kom til at præge Bertel Madsen. Efter at Bertel Madsen i 1893 havde taget Lærereksamen, var han en Tid Huslærer i Vestjylland. Kom saa tilbage til Silkeborg som Lærer ved Realskolen 1 Aar, men saa fik Winther ham til Brønderslev, hvor han først var ved Realskolen, senere ved Kommuneskolen. Her i Brønderslev virkede

den kendte Skolemand Marcus Hansen; og Bertel Madsen havde vel slaaet sig til Ro her, hvis ikke Forstander Winther, Silkeborg, havde opfordret ham til at søge Pladsen ved Rørbæk Cementfabriks Skole ved Aalborg, hvor han skulde undervise Funktionærernes og Arbejdernes Børn. Det var, vil man forstaa, først en Friskole, senere gik den over til Kommuneskole. Han kom derop i 1899 og samme Aar hjemførte han sin Brud, Johanne, Datter af Sognefoged, Gdr. R. J. Holm, Torup.

Da Embedet som Førstelærer ved Brundby Skole paa Samsø i 1904 blev ledigt ved gamle Wendts Afgang, søgte Bertel Madsen det — og fik det. Ægteparret droges tilbage mod deres Barndomsø; og paa Samsø kom Bertel Madsen til at lægge sit største Arbejde. Han var Lærer her til sin Død i April 1931, saa han blev kun 61 Aar.

Det kendtes snart, at der var kommet en ny Lærer til Brundby, dette være sagt uden Forklejnelse af Wendt og hans Gerning; men den unge Lærer havde et udmærket Greb paa at faa Børnene til at lytte, til at interessere sig.

Han tog dem med ud paa Ture, f. Eks. for at botanisere med dem. Mange af de ældre forstod ikke det nye eller de nye Metoder, men jeg tror at turde sige, at Bertel Madsen var en endog meget dygtig Lærer. Senere fik Madsens, f. Eks. ved deres Sølvbryllup, Vidnesbyrd nok om, hvor afholdt de var, og om den Betydning han har haft for den opvoksende Slægt i Skoledistriktet.

Madsen var meget afholdt inden for sine Kollegers Kreds; thi han var ikke alene en god Kollega og en god Kammerat, men en Mand, der var i Besidelse af en meget stor Viden paa mange Omraader, en Mand, med hvem man kunde faa en god og lærerig Samtale. Han var fra sin Barndom og Ungdom grundfæstet i det grundtvigske Livssyn, og han blev det tro Livet igennem. Hans Betydning for Aandslivet paa Samsø blev stor; thi han var aldrig bange for eller ked af at gøre et Arbejde for, hvad han følte var rigtigt og godt.

Lad mig nævne enkelte Ting:

Han fik den gamle Folkebogsamling omdannet til det efter Forholdene store og gode Samsø Bibliotek og var naturligvis selvskreven til Formand. Han var nok den mest kyndige paa Litteraturens Omraade her paa Øen, dybt interesseret i, at Børgernes Rigdom blev Folkeeje. Han var ogsaa med til at stifte Skolebiblioteket for »Nordvestsjælland og Samsø« og sad i dets Ledelse til sin Død.

Hans Kærlighed til Samsø og til hele den gamle Samsø-Kultur førte med sig, at alle Folk ringede til Bertel Madsen, hvis der blev gjort et eller andet Oldtidsfund, og Bertel Madsen var hurtigst muligt paa Pletten. Naturligvis var han Nationalmuseets Repræsentant paa Øen — og en værdig og dygtig Repræsentant. Bertel Madsen var ogsaa i Spidsen og den ivrigste Forkæmper for, at Samsø Museumsgaard rejstes i 1916, saa man i denne kunde samle »dje gammel Sage«, meget var bortført fra Øen, saa det var paa høje Tid, Arbejdet blev gjort.

Museumsgaarden rejstes, og den staar nu med alt sit Bohave som et synligt Vidnesbyrd om, hvorledes en gammel Bondegaard saa ud, ude og inde for et Aarhundrede siden. Naturligvis var han Formand til sin Død.

Bertel Madsen var ikke saa lidt af en Kunstnernatur. Hans Interesse for Naturen har maaske bidraget hertil. Selv syslede han med Palet og Pensel. Han var i 1913 med til at stifte Samsø Kunstforening, der oprettedes for at bidrage til, at det jævne Folk kunde faa Kendskab til og eventuelt Forstaaelse af Billedkunstens Værdi for Mennesker. Der udstilledes Malerier hvert Aar af Malere fra Charlottenborg og »Den frie«, og Bertel Madsen var altid ivrigt med ved Ophængningen af Billederne, og i Udstillingstiden, ca. to Uger, var han en daglig Gæst. Efter Genforeningen samlede han sine Bysbørn i Brundby for at tale med dem om at rejse et Genforeningsminde i Brundby By. Han førte Sagen igennem. Gadekæret blev fyldt, og hvor det havde ligget, fik han lavet et smukt Anlæg, og her sattes vel nok det smukkeste og mest ejendommelige Genforeningsminde, formet som en gammel Runddysse, og paa Overliggeren indhugede Bertel Madsen selv det danske og det slesvigske Vaaben. Anlægget blev indhegnet, og paa Indgangslaagen indridsede han i en Blyplade en Omtale af, at Brundby Beboere satte dette Minde.

Bertel Madsen var Frihedsmand, ogsaa paa det politiske Omraade, og her stod han klart og stærkt inden for det radikale Venstres Rækker, var i Kredsbestyrelsen og tog ofte Ordet ved politiske Møder. Var i en Aarrække Formand for Samsø Fredsforening.

Han skrev en Mængde Artikler om mange forskellige Emner. Hans sidste Artikel kom i »Hjem og Skole« efter hans Død. Han havde skrevet den paa sit Sygeleje. Den handlede om Digteres Stilling til Militærvæsenet og om forskellige af deres Produktioner, en Polemik mod Forstander Herluf Jensen, Silkeborg.

Ved hans Død og Jordefærd lød der mange anerkendende

Ord om denne Aandens Stridsmand med Tak for hans Virke i Skolen, for Ungdommen, for Samsø.

En af Forældrene, Gdr. Jens Sønder, gav smukt Udtryk for Skoledistriktets Taknemlighed i en Artikel, hvoraf jeg citerer: Ved Budskabet om Lærer Madsens Død føler vi Forældre og Elever, at vi skylder ham en hjertelig Tak for, hvad han har været for vore Børn og vore Hjem. Altid har vi i Bertel Madsen fundet en god Lærer for vore Børn — —

Hans Jordefærd blev en af de største paa Samsø. Den store Tranebjerg Kirke var fyldt til sidste Plads. Pastor Terkildsen udtalte bl. a.: Bertel Madsen var i saa mange Maader en særpræget Mand, et rigt udstyret Mennesker. Han var en Menneskenatur, en poetisk Natur. Han havde noget af Kunstnerens Sjæl, Sind og Øje. Han elskede sit Land, dets Historie og dets Folkeliv. Vor Ø er ved hans Bortgang blevet et særpræget Menneske og Ansigt fattigere.

Denne Ø har ikke saa lidt at sige ham Tak for. Det dybeste i ham var, at han vilde være en Tjener for den Højeste, at han vidste, hvad det var, han længtes imod, den Herre, den evige Menneskekonge.

Han var et Hjemmets Mand. Det engelske Ordsprog: Mit Hjem er min Fæstning, har jeg tænkt paa, naar jeg kom i hans Hjem. Det har tabt mest ved hans Bortgang. Der fyldte han saa stor en Plads.

Vi er samlet til Mindefest i denne Kirke, som han havde saa stor Kærlighed til. Den sidste Gang, jeg saa ham i Kirken, gik han op til Nadverbordet. Det var ved at overvælde ham, som han bagefter sagde: Det var ved at overvælde mig, da jeg efter flere Maanedes Fravær kom ind i dette Hus — dette gamle Hus. — »Fred være med hans Minde«.

Derefter talte *Lærer Bent Rasmussen* ud fra Lignelsen om de betroede Talenter. Alle, der har haft den Lykke og Glæde at lære Bertel Madsen at kende og faaet Lov til at kalde ham sin Ven, vil sikkert samstemme i dette, at han brugte sine Talenter, gjorde dem frugtbare, til Gavn ikke blot for sig selv og sine nærmeste, men i rigt Maal for Folket, som han levede med og midt iblandt — —

Bertel Madsen havde »Øjet aabent for alt skønt og stort hernede, men med de dybe Længsler velbekendt«. Han havde i en tidlig Alder fundet sit sikre Stade i den grundtvigske Lejr, og paa det folkelige Omraade var han ogsaa Frihedsmand. Altid søgte han at finde ind til det gode hos sine Medmennesker.

Altid var han parat til at bryde en Lanse for Frihedens Sag. Han var ikke et Rør, som svajede hid og did for Vinden, men fulgte trofast sin Overbevisning og var aldrig bange for at følge den, selv om han skulde gaa mod strid Modvind — sin Overbevisning blev han tro. Tak for hans store Arbejde for Frihedens Sag!

Ogsaa en Tak for hans ypperlige Indsats for Samsø Kunstforening — for gennem Maleriudstillinger at skaffe Folk Adgang til at se den skønne Kunst, saa Smagen kunde højnes, og Folks Blik aabnes for de Skønhedsværdier, som findes deri. — Det er blevet mig paalagt ogsaa at udtale en Tak for hans Arbejde i »Skolebiblioteksforeningen for Nordvestsjælland og Samsø«. Han var ogsaa med Liv og Lyst med i dette Arbejde — Tak fra Venner, Kolleger og Kammerater for Samarbejde, Forstaaelse og Venskab gennem Aarene. Tak for det gode Eksempel. Nu skal Legemet stedes til Hvile op til den gamle Kirke, som han elskede.

Han brugte sine Talenter, og Røsten vil lyde til ham: Vel, du gode og tro Tjener, der har været tro over lidet, jeg vil sætte dig over meget, gaa ind til din Herres Glæde. Vi vil slutte med Jobs Ord: Herren gav, Herren tog, Herrens Navn være lovet. Efter Salmen »Dejlig er Jordan« bar Familien Kisten til Graven, hvor Svigersønnen, Lærer J. M. Fransen, bragte Familiens Tak til det store Følge.

En af Samsøs betydeligste Personer var nu stedt til Hvile.

Af hans mange Sange vil jeg til Slut fremdrage følgende til Samsøs Ungdom:

Trindt om vor Ø synger Havet sin Sang,
vældig i Stormen med brusende Klang.
Vinden den suser om Bakke og By,
hæver sin Røst til den drivende Sky.

Friskhed og Kraft er i Bølgens Musik,
Stene den glatter med sagtteste Slik,
kaad snart den splintrer et Vrag imod Kyst,
snart den med Latter omskvalper vort Bryst.

Vinden den farer i lystigt Halløj,
hvirvler med Støvet og holder en Støj,
snart er den stille og hvisker saa blidt,
Roser og Lillier dem kysser den frit.

Havet og Vinden er Ungdommen lig,
snart den i Overmod føler sig rig,
frisk som en Bølge er altid dens Sind,
viltert og blødt som den legende Vind.

Vis da, I unge, som Havet jer Kraft,
vis, at jer Hænder er godt sat paa Skaff,
Stene med Kanter har rigelig vi,
jævn dem og glat dem, hug Næverne i.

Storm kun mod Skrænten med Bulder og Brag,
slaa kun i Sønder det synkende Vrag,
Vrag har vi nok af, en rigelig Flok,
mister vi nogle, det bærer vi nok.

Far kun som Vinden om Lande med Støj,
lav kun med Støvet et syndigt Hallej.
Ramler en Rønne og synker i Grus,
rejs saa paa ny jer et straalende Hus.

Bad os, vor Ungdom i Liv og i Daad,
vis os, vi altid til Fremskridt har Raad.
Finder en Rose du saa paa din Vej,
glæd dig da kun; thi hun blomstrer for dig.

Lad dette saa tale for sige selv som et Minde om Lærer
Bertel Madsen.

Bent Rasmussen.

MARIE VILLADS

En Almuekvinde, som var en Digternatur.

Af Holger Madsen.

Et halvt Aarhundrede før Storkøbenhavns Trafikmidler havde naaet det nuværende Højdepunkt med S-Tog i flere Retninger hvert tyvende Minut, var udflugtssøgende Københavnerne væsentlig henvist til Søndermarken som nærmeste Skov; ved Kilden eller Grotten her stod i 1890erne en Kone, der solgte Kager, Bolsjer, Lakrids og — Kildevand à 5 Øre pr. Glas.

Ukyndige besøgende tænkte nok straks, at denne landligt udseende, ikke smukke, men robuste »Morlille« kunde vel ikke mere end sit Fadervor og knapt det, men før de forlod Søndermarken, havde hun i mange Tilfælde lært dem en anden Historie. Det var med rette, at Berlingske Tidende 10. December 1939 under et Billede af Marie Villads ved Grotten opfriskede Mindet om »K i l d e k o n e n i S ø n d e r m a r k e n, som ogsaa skrev smaa Digte. Hun var Indbegrebet af gammel københavnsk Hygge«! Dette bevidnes af gamle Københavnerne; men de unge, som mulig i Kaadhed nærmede sig hende for at have hende til bedste, blev snart belært af hende selv eller af hendes trofaste Bekendte blandt Publikum. Mange forlod hende medførende et D i g t, som hun paa staaende Fod havde kradset ned paa et Stykke Bolsjepapir. Disse Papirlapper er vel nu næsten alle gaaet til Grunde, men enkelte af dem er dog af interesserede Venner af Marie Villads bleven reddet fra Forglemmelse, hvorpaa i det følgende gives nogle Prøver; de indbragte hende mangan

10 Kr.-Seddel (f. Eks. fra unge, hvis Navne hun havde indflettet i et Vers), men lige fattig blev hun — ikke paa Grund af Ødselhed, nej Kildemor var meget nøjsom — men paa Grund af Gavnildhed; hun kunde ikke holde paa Penge. Børn og fattige Folk søgte hende ofte, og hun uddelte af et godt Hjerte Dagens Fortjeneste til sidste Øre for næste Dag at begynde Kampen for Tilværelsen forfra.

Da Kilderne til Oplysning om Marie Villads i det hele er sparsomme og navnlig usikre, er det nu paa Tide at redde de Stumper, der kan tjene til Belysning af denne mærkelige Kvinde, som, skønt afgjort Almuekvinde, ja ligefrem Fattiglem, flere Gange besøgte Kongen, og endda skal have besøgt Ruslands mægtige Czar,¹⁾ naar han gæstede Fredensborg, blev støttet af Prinsesse Marie, nød en (dengang) i dobbelt Forstand kongelig »Digtergage« paa vist 50 Kr. aarlig, skrev Digte til Kongen og hans fyrstelige Gæster, rejste til Amerika, da hun var nær 70 og døde der, langt fra det yndige sjællandske Landskab, hun ellers skulde synes uadskilleligt knyttet til.

Hvad blev der saa af dette Liv, som er værd at mindes?

Intet ifølge de almindelige (Litteratur)Historiebøger, hvis Opgave det er at registrere kulturelle Foreteelser — de kender ikke Marie Villads —, men meget for den, der har Sans for de »smaa« Ting, Forhold og Personer, som tilsammen udgør Folket i dets brogede Mangfoldighed, hvortil da ogsaa hører mangan usynlig eller uset »Sten i Muren, der hegner hendes Gaard«. Det kongelige Bibliotek har den Opgave at samle alt, hvad der er trykt i Danmark, selv om det ikke er funden værdig til Omtale i Historiebøgerne. Her findes da 6 Smaabøger af Interesse for os:

V a a r e n, Digt af Marie Villads (1891),

F r e d e n s b o r g, Digt af Marie Villads (1896),

1) Ifølge Meddelelse fra afdøde Urmager Jørgensen, Mørkøv, til Historisk Samfund. Jørgensens Fader var Bestyrer af Sipperrup Fattiggaard.

Fredensborg, af Kildekonen i Søndermarken (1900) ¹⁾ og

3 Oplag af Kildekonens Sange, der maa betragtes som hendes Hovedværk, som derfor citeres her ved KS med tilføjet Sidetal (efter 3. Oplag), Digtets Overskrift og Versets Nummer. KS udkom paa Gads Forlag i første Oplag 1896, med en lille Indledning af E. C., som rimeligvis dækker over en højtstaaende Ven af Marie. Samme Aar udkom »Andet, forøgede Oplag med et Indledningsdigt af Ernst v. d. Recke«. Ellers findes de samme Digte i de 2 Oplag. Tredie Oplag 1901 er 2 Sider kortere, men bærer iøvrigt tilsvarende (Under)titel; af andet Oplags Digte er udeladt »De gamle Skikke paa Landet«; til Gengæld er indført Digtet »Havmanden« og »Min Svanesang«. Maries »samlede Værker« udgør ialt ca. 100 smaa Sider; men derudover findes en Mængde Digte spredt omkring i lokale Blade og Lejlighedsskrifter, hvoraf enkelte i det følgende skal gengives. Da Oplysningerne om Marie Villads i det hele er saa faa, anføres alt her med hendes vaklende Ortografi og Tegnsætning, for at selv de mindste Træk, der kendes, ikke skal forholdes Læserne, til Belysning af hendes Væsen og Udvikling.

Ane Marie Pedersdatter blev født 10. September 1832 som Datter af Husmand Peder Jensen og Hustru, Karen Olsdatter, Eskebjerghuset, ved Nyrup-Brændholt-Vejen i Ugerløse Sogn. Der er ingen Kilde ved Huset, men et lille Vandløb gennem Haven svarer til KS, Min Sang:

1. Min Fader ejed fem Tønder Land.
Der sad jeg ved Kilden i Gruset
og skrev om Skove og Folk og Land
ved Gavlen af Eskeberghuset.

Marie var af Skikkelse sværlemmet, men ellers ikke skabt for det sædvanlige Landboliv og -arbejde paa Grund af hendes særegne aandelige Struktur, præget som hun

¹⁾ Forlag og Udgivelsesaar er ikke angivet, men alle 3 er trykt hos Rud. Bøhm, Rømersgade 23.

var af livlig Fantasi og Dagdrømme, mulig en Arv fra Farmoderen, en Skovfogeddatter fra Fledskov.¹⁾

3. Naar Luna kasted sit Sølvsmil
paa Nattens Himmel, den stille,
da sad jeg under en Taarepil
og saae i den rislende Kilde;
jeg drømte om Trolde og Gaardnisser smaa
og Elverpigernes Skare,
til Mosekonen jeg gerne gad gaa,
for mig maatte Verden fare.

men det kan en Husmandstøs ikke ... (KS 35, Mit Livs Historie):

- 7b. Jeg skulde ud at vogte,
vi havde et Par Køer,
da saa jeg atter Landet
med de straalende Øer.

<p>9. Da saa jeg Turnering
og Klang af Ridderspil,
jeg glemte, at i Verden
var Bindehoser til.
jeg kasted' min i Engen,
hvor den »Hjelmede« laa,
mens stille jeg paa Ridderen
i Ringdansen saa.</p>	<p>12. Hun raabte højt i Vrede,
og Kæppen hun svang,
nu svandt mine Kæmper
med Trompeternes Klang.
Og det, der blev tilbage,
var den hjelmede Ko;
hun tyggede paa Hosen,
og tog den med Ro.</p>
<p>11. Jeg saa, hvor fint han bøjede sig
paa skumdækte Hest,
mig trylled Fantasien,
ved dens Bord var jeg Gæst.
Dog pludselig jeg hørte
et hvinende Skrig,
det var min kære Moder,
saa blev som et Lig.</p>	<p>13. Ja, nu blev der truet
og jamret og grædt,
men Enden paa det hele
var, at Hosen var ædt.
Nu svandt mine Helte
med Brynjer, Sværd og Skjold,
og mange Tider saa jeg
hverken Kæmpe eller Troid.</p>

Maries Liv var en stadig Kamp med eller mod de ydre Forhold (Omgivelserne), som i højeste Grad manede til

1) Meddelt mig af Veterinærhistorikeren Dyrslæge Boers, Sorø, t i d-
ligere Ugerløse, hvis Tipoldemoder var Søster til Maries
Bedstemoder.

brødgivende Virke, mens de indre Stemmer, Følelser eller Tanker, ligesaa afgjort førte hende ad brødløse Veje, som normalt er forbeholdt Folk med »højere Uddannelse« end den, Marie kunde erhverve i Merløse Herred. Det skete, at hun i Skolen skulde fremsige et Vers, og at Degnen saa udbød:

Hvad gaar der af Tøsen, hun kan jo mere, end der staar i Bogen! det skulde Præsten høre. Han morede sig derover og gav hende en Mark til Tak, men (KS 16)

5. Hjemme man fik det omsider hørt,
det kunde ej blive fortiet,
at Elverpigerne havde mig ført
til Dansen og Trolderiet.
Jeg græd og bad, men det hjalp ej stort,
for Overtroen var større:
De gamle sa'e: »Det har Trolden gjort«
Og holdt mig bag lukkede Døre.

6. Det skete, at Naboens Gris blev syg,
og Taarerne for den runde.
En klog Mand hentes fra fjerne By,
at hjælpe for det han kunde.
Og saa blev jeg og det syge Svin
sat under Kur og Pleje,
saa delte vi fælles Medicin:
Vi var jo i Troldens Eje.

7. Saa fik vi en Drik af en kraftig Urt,
og staalet der blev over Døre;
saa blev vi begge tilbørlig smurt, —
ej andet der var at gøre!
Grisen rejste sig med et Rup,
ved Kuren fandt den stor Lise,
og mig blev der lovet mangfoldige Skrub,
hvis mere jeg laved' en Vise.

8. Men Tiden svandt — det blev Høst og Vaar,
mens Digterflammen den lued;
paa Rokken sad de forhadte Blaar,
min Moder med Riset trued;

med Bindehosen var det helt galt,
den laa paa Bænken hos Katten;
det blev med en Lussing fuldtud betalt, —
saa skrev jeg Digte om Natten!

9. Det svulmede som et Kildevæld
igennem de spændte Aarer —
Hvor kom det vel fra? Jeg ved det ej selv,
det kom jo med Smil og Taarer,
det strømmed' jo gennem mit hele Liv
i høje og jublende Toner,
blandt Træer og Urter, Græs og Løv
og Bøgenes bladrigge Kroner.
12. Men Du, som læser mit fattige Quad,
om Du er stor eller ringe,
o, kunde som jeg Du være glad
og aldrig med Lykken tinge!
Thi denne hun flyver paa Døgnets Flugt
og gækker i Verden saa mange. —
Nej — elsk Naturen — her er saa smukt —
og syng i Tiderne trange!

Marie taler her afgjort med Autoritet; thi det var efter Tidens og Egnens Forhold en Skam, hun havde bragt over det lille Husmandshjem, at hun var kommet til at optræde overfor Præsten og dermed kunde risikere at »komme i Avisen« — en frygtelig Trusel, skønt hun var i Besiddelse af nogen Selvbevidsthed, omend ikke ligefrem Ærgerrighed; men nu gik hun her i Midtsjælland, langt forud for, eller u d e n f o r s i n T i d o g S t a n d med de (set fra Omgivelsernes Side) mest haabløse Drømmerier.
KS 37, Mit Livs Historie:

<p>16. Men skjønnere Syn
var i Aftenen tyst:
Da saa jeg skjøn Havmand
med skjælbedækket Bryst;
han sad forover bøjet
i milde Sommernat
med Glædens Smil i Øjet
og Uglen paa sin Hat.</p> | <p>18. Saa henrandt de Dage,
de talte sig til Aar,
jeg som en voxen Ungmø
nu smilende staar.
Jeg som den grimme Ælling
havde Verden probert —
jeg havde ingen Skjønhed.
Og det var saa forkert.</p> |
|--|---|

20. Saa gav jeg da mit Hjerte
til en vakker Ungersvend,
men følte nu med Smerte,
at der var Fler om den.
Thi alle Byens Piger
de sa', han var saa smuk —
det mangled' jeg desværre,
det følte jeg med Suk.
27. Syv Aar jeg ham fulgte
i Tanken saa tro,
endskønt jeg altid vidste,
at om ham var vi to.
Til sidst dog i Vrede
med den falske jeg brød,
men ak, det var en Smerte,
som nær voldte min Død.

Dette er vistnok »kun« Digt¹⁾); Marie blev i alt Fald gift ca. 1862 med Skrædder Anders Villadsen. KS 42, Mit Livs Historie:

33. Saa tjente jeg for Brød,
fik ej Gaard eller Sted,
min Mand blev en Skrædder
og til sidst kom jeg med.
Mit Hjem blev en Hytte,
men jeg havde det jo smaat,
dog sang jeg for alle,
og jeg kransede mit Slot
34. med Roser og Buxbom,
Reseda, Krusemynt,
Naturen stod mig bi
og gav Haven sin Pynt.
Der sad jeg i Hytten,
jeg strikkede og spandt,
og mange gamle Minder
fra Sjælens Dyb oprandt.

Manden var drikkfældig, saa det gik tilbage med Skrædderiet; han maatte ud at slaa Sten. Marie hjalp ham troligt. Selv i de kolde Vinterdage slog hun Sten med og blev vred, fordi Øllet frøs inden Maaltidet. Men iøvrigt var Marie hverken huslig eller økonomisk i sædvanlig Betydning. Hun fik i Tidens Løb mange Penge ind, men brugte dem ogsaa — t i l a n d r e, der var altid nogen, som hun syntes trængte mere, Børnene kunde vist ogsaa bruge, hvad hun fik ind. De boede i et Hus ved Højholt Bakke paa Søndersted Mark, og de fik en Datter og 3 Sønner, men Ægteskabet var ikke lykkeligt. En Dag, mens Marie var borte, hængte Anders Villadsen sig i et Halmbaand. Datteren, som tjente i Brorfelde, skulde netop besøge Morbroderen i Eskebjerghus, hvor hun fik Meddelelse om Faderens Død²⁾.

1) Broderdatteren og Dyrlæge Boers kender ikke noget til en brudt Forlovelse, som dette Digt ellers kunde tyde paa.

2) Mundtlig Meddelelse fra Maries Broderdatter, Karoline Jensen, der stadig bor i det gamle Eskebjerghus, som bestaar af 3 meget smaa, sammenbyggede Længer med en lille Udbygning paa »Stuehuset«.

Marie tabte dog ikke Modet, men bevarede sit gode Humør og Digteriver. Naar Anders efter Dagens Slid havde ligget og ømmet sig i de værkende Lemmer, »var jeg jo bare glad ved det. For saa havde jeg Lov til at lade Tankerne komme og gaa, ganske som de vilde. Og saa kom Synerne. Hele Stuen var fuld af dem«, nemlig Elverpiger, Alfer, Nisser, Riddere og de blaa Vande. Ja, saadan tænkte hun under sit Ægteskab, og nu da Manden var borte, kunde hun rigtigt hengive sig i Drømmerierne. Det ulykkelige Ægteskab har dog nok efterladt sig nogle Spor i hendes Digtning, f. Eks. KS 69—70, En Drøm:

1. Det var saa tung en Aftenstund,
jeg sad i Dødens stille Lund,
dernede i den kolde Seng
var lagt mit Hjertes lille Dreng.

Dette er blevet opfattet¹⁾ som Udtryk for, at Marie skulde have mistet en Dreng i ung Alder. Hendes nærmeste kender dog intet hertil. Men Digtet viser en væsentlig Side af hendes Livsvisdom: **F o r s y n s t r o e n**. Det er typisk, at Marie (i Vers 4 b) ser de døde Børn

... uden Savn og Sorg
hist ved en fremmed Kongeborg.

6. Der Engle fløj med Vinger paa,
til Himlen bragtes hjem de smaa,
de hvilte uden Sorg og Savn
saa smilende i Englefavn.
11. De vilde gerne flyve med,
men ej de komme kan afsted,
og derfor nu din lille Dreng
Staar bunden ved sin Blomsterseng.«
14. Keruben sagde: »Stands din Graad,
Husk, Vingen bliver klam og vaad;
og sig til Jordens Mødre der,
De græde ej for Barnet her!«

1) Urmager Jørgensens Brev til Historisk Samfund.

16. Du Moder, som nu græder her,
bind ej med Graad din Ynglings Fjer;
men sender Døden ham sit Bud,
o, giv den Lille glad til Gud.

Forsynstroen og det ulykkelige Ægteskab lyser ogsaa
ud af et Lejlighedsdigt:

7. Sorgens Engel vandrer overalt.
Kunde vi vort Kors i Verden bære
og som Brødre, Søstre følges ad;
kunde vi i Skæbnen rolig være,
da blev Sind og Hjerte mere glad.
Jeg er kun en fattig, ringe Kvinde,
staar for Eder som en vissen Tjørn,
tumlet blev jeg tit af Smertens Vinde,
grædt for Brød jeg har til mine Børn.
8. Hvad der saa i Nøden trøste kunde,
da naar Smerten ramte med sin Pil —
Børnene var alle friske, sunde,
da min Taare smelted hen i Smil.
Mange fødtes halte, blinde, krumme,
mangen Stakkel man i Vuggen saa,
som blev siden Svæklinge saa dumme
og Forstanden stedse savne maa.
9. Disse Tanker mildnede min Smerte,
sunde Børn med vid og god Forstand.
Jeg tog fat paa ny, og Nøden lærte:
Ej fortabte her vi blive kan.
Fattigdom er ingen Skam at bære,
ærlig Stodder har dog Sjælefred,
Slyngler, som af Guldet her sig blære,
stifte kan i Verden tidt Fortræd.
12. Taaren sitre ofte kan i Øjet,
Hjertet ofte føle kan et Savn;
mine Børn som Fugle bort er fløjet,
aldrig kan jeg trykke dem i Favn.
Ak, de rejste alle mod det fjerne,
Skæbnen tog, hvad Herren rigt mig gav,
snart skal Himlens lyse, milde Stjerne
skinne over Kildemoers Grav.

Efter næstsidsste Ord kan Digtet dateres til Søndermarkstiden i 90'erne. Børnene kom efterhaanden til København, og Marie levede for en Del af at gaa omkring paa Gaardene, hvor hun sædvanlig var velkommen; hun var altid i godt Humør, sang og digtede for et godt Ord — men Sladder bragte hun ikke omkring. Saa vankede der Middagsmad, et Stykke Flæsk, en Ost, en Krukke Smør el. lign. Hun blev vel nærmest anset for lidt smaatosset:

Herhjemme siger mange, at jeg ligner et Drog,
og atter andre siger: Hvor er den Kælling dog klog¹.

Hun var jo afgjort »lidt ved Siden af« det almindelige Landsbysamfund. Til at stemple Marie som original maatte det ogsaa bidrage, at hun kom meget hos Konsejlspræsident Estrup, baade paa Kongsdal og i København — og at hun flere Gange beøgte Kongen, hvilket vi har en Beskrivelse af i KS 80—83: Min Audiens hos Kongen:

- 2b. Hatten var falmet og Trøjen itu,
og Skjørtet var stoppet, saa det var en Gru.
3. Hos Skovfogdens Kone der laante jeg Shawl,
men Manden han sagde: »Er Kjærlingen gal?
at hun gaar til Kongen, kan aldrig gaa an.
Det gik hende daarligt, var jeg hendes Mand.«
4. Af Halte-Sophie jeg fik et Par Sko,
og Smeden mig laante en Mark eller to;
fler Penge til Rejsen var ikke at faa,
men Benene var gode, dem stoled' jeg paa.
6. Ved Skovbrynet sad jeg blandt vilde Hybentjørn,
der delte jeg min Davre med Skovskadens Børn.
Og fra den lune Rede de fire muntre smaa
nu skræppede med Glæde og bad om lidt at faa.
7. Jeg vandred' Dage, Nætter de to Gange to.
En Morgen saa aarle jeg stod paa Vesterbro ...

1) Skomager Larsens Hustru, Ugerløse, har fortalt mig det.

11. Endelig kom jeg til Kongens Palads:
 Hvor Snese af Herrer hver søger sin Plads:
 Der var Generaler, Præst og Lakaj —
 Den eneste Kvinde i Flokken var jeg.
14. Saa aabnedes Døren, jeg skulde derind
 at tale med Kongen; — men bange i Sind
 jeg stod nu og dirred' i dette Minut:
 Hvad skulde jeg sige? — jeg var rent kaput! —
15. Men Kongen han smiled' og vinked' mig frem;
 han spurgte, hvordan det mig gik i mit Hjem;
 han takked' for Digtet og føjede til:
 »Hvis Tiderne trykke, vi hjælpe Dem vil«.
17. Gud signe Kong Christian i Aaret det ny,
 og skjænke ham Naade i Kvæld og i Gry!
 Hengiven sin Konge er Mari Villads, —
 hvad Bonden end siger, er Højre jeg k r a s!

NB. Villads udtales paa Tølløse-Eggen altid med Tryk paa sidste Stavelse.

I Politik var Marie altsaa ogsaa »ved Siden af« sin Stand. Trods dette maatte hun friste den tunge Skæbne at tage Ophold paa Sipperup Fattiggaard. Til Bestyrer Jørgensens to Sønner skrev hun et (utrykt) Paaskedigt:

Velkommen her I unge to
 i Hjemmets stille Hygge.
 Som Børn I ud i Verden drog
 at søge hver sin Lykke.

Og nu i Dag som venlig Gæst
 vi mødes her i Hjemmet.
 Velkommen da til Paaskefest,
 I er jo ingen fremmet.

Imidlertid var Børnene kommet godt i Vej i København, og de ønskede Moderen derind; maaske har ogsaa Estrup eller andre højerestaaende hjulpet til — det var jo tydeligt, at Marie ikke passede rigtigt i Landsbysamfundet; i alt Fald kom hun til København 1889 og ernærede sig som R e n g ø r i n g s k o n e, om Sommeren tillige som L u g e k o n e i Landbohøjskolens Have, blev saa Fejekone i Frederiksberg Have og betegnede sig allerede 1892 som H a v e k o n e i Søndermarken — snart efter: K i l d e k o n e. Her

var Marie rigtig i sit Es; utvivlsomt havde hun her sine lykkeligste Aar; hun solgte Godter og — Kildevand, men denne hendes »officielle« Bestilling ænsede hun næppe stort mod dette, at hun nu var fri for det forhadte Vogterarbejde, Bindehoser og Rokkens Blaar og af fuldt Hjerte kunde dyrke Poesien under Publikums stigende Velvilje (af Flinchs Almanak 1893):

<p>3. Flyv da paa lette Vinger,
du lille Sanger prud,
saa vide om du bringer
din Røst i Verden ud.
Lær Mennesket at tie
i Vinterstormens Stund,
paa Foraarsbud at bie
som Fuglene i Lund.</p> | <p>4. I Rosenbusken bygger
i Ly af vilde Tjørn
Alt under Lindens Skygger
Skovskadens muntre Børn,
og hist i Lindegangen
tæt ved et norsk Parti
gaar Nattergalesangen
fra Busken let og fri.</p> |
|---|---|

Under Digtet staar: Marie Villadsen, Havekone i Søndermarken.

En Tid boede Marie i et Baghus i Allégade, vistnok Nr. 22. Af og til samledes nogle unge Mennesker, særligt studerende, i hendes Stue, skillingede sammen til Kaffe og Kage, mens Marie fortalte om sin Barndom, Bøndernes Liv i gamle Dage, Dyrelivet, Sagn og Eventyr¹⁾. Desværre var der vist ingen, som dengang tænkte paa at skrive alt det op. Nu maa vi nøjes med nogle (mindre velbevarede?) Stumper: Holbæk Amts Avis bragte 30. November 1864 under »Bekjendtgjørelse« et Digt af Marie Villadsen:

Til Fru Boeck paa hendes Datters Fødselsdag ... sluttende:

Gid Søn og Datter ligne den Lillie skøn i Vaar,
gid Herren vil velsigne nu Holbæks Sygegaard.

I Anledning af en Krig paa Balkan bragte samme Blad 28. April 1897 et Digt om K r e t a²⁾ af »Den kendte Kildekone Marie Villads«. Det begyndte:

1) I et langt og meget indholdsrigt Brev fra Dyrslæge Boers til mig.
2) Klip i Holbæk Museum.

Lille Fugl, paa lette Vinge
 over Bølge gik din Vej.
 Kan du nyt fra Kreta bringe
 om den vilde Vaabenleg?

Fru Skomager Larsen, Ugerløse, er født i Sverige i 1863, men kom hertil som 16-aarig og tjente bl. a. 3 Aar paa en Gaard i Kvanløse, hvor Marie Villads dengang færdedes. — Senere mødtes de i Søndermarken, hvor Marie straks skrev et Digt i Anledning af hendes Forlovelse:

O kære Venner i Hjemmets Rige,
 Glem ikke hende, den unge Pige,
 Som vandrer ene paa Danmarks Kyst,
 Og mindes ofte sin Barndoms Lyst.

Marie gav ved samme Lejlighed Fru Larsen 2 Kr. med til hver af to Svigerinder — en kongelig Gave fra en Havekone.

Iøvrigt har Marie digtet om »Stodderen og jeg«, Ane, der tog Kromanden, om Frederik Andersen og hans forlovede, med Omkvædet:

Hvis det skulde ske, du blev ung Madam ... og om me g e t andet.

Børnene var nu efterhaanden rejst til Amerika, og til Datteren sendte Marie et Rimbrev paa Melodien Dannevang ved grønne Bred. Wisbech's Almanak 1891 bringer Digtet underskrevet: Marie Villadsen, Folkvarsvej 19.

Lad din Længsel fare bort,
 syng i Tider tunge,
 Sorgen være da saa kort,
 Smerten bort du sjunge.
 Lær af mig at være glad,
 husk hvad jeg har døjet,
 Haabets Træ bær' lyse Blad,
 vær du blodt fornøjet.

Lær at Bede, Haabe, Tro,
 selv om Taarer rinde,
 vær blot ædel, from og god,
 bliv en venlig Quinde.
 Skjæbnens Hjul gaar op og ned
 her i Støvets Egne,
 beed, mit Barn, om Himlens Fred,
 den vil aldrig blegne.

Omkring 1900 fik Børnene Moderen overtalt til at rejse til Amerika; hun skulde skiftevis være hos dem alle.

Marie kunde dog ikke finde sig tilrette i det fremmede, Vinteren var for kold, og hun længtes forfærdeligt efter Danmark, følte sig rodløs, blev ogsaa plaget af Gigt og laa til Sengs de sidste tre Aar. Hun døde formentlig omkring 1908. I et af de sidste Breve til Ingeborg Maria Sick¹⁾ viste hun stadig sit lyse Sind:

Jeg sang saa glade Sange hernede under Sky —
og efter Smerter mange da synger jeg paa ny.

Frk. Sick har ogsaa¹⁾ fortalt et Træk om, hvor barnlig tillidsfuld og gudhengiven Marie var: Mens hun var Lugekone, sad hun engang og frøs uden Udsigt til Brænde den Vinter, fordi hun som sædvanlig havde uddelt sine forholdsvis rundelige Indtægter. En fremmed bankede da paa Døren og præsenterede sig som hjemvendt Amerikaner, der nu vilde give hende lidt af sin Overflod, fordi hun engang ved Søndersted havde hjulpet ham med en Krone, mens han var en fattig Hyrdedreng.

At meget af Marie Villads' Digtning er præget af Rimnød og rytmisk Ubehjælpssomhed er i denne Forbindelse uvæsentligt, men maatte naturligvis bevirke, at hun ikke kom med blandt de bogførte Forfattere, men vi bør mindes Ernst v. d. Reckes Forord til KS:

7. Og naar der blev hvisket til mig:
»Er dette noget, der duer?«
Saa kom det Svar mig paa Læben:
Det er en Digternatur!
9. Jeg troer paa en anden Verden,
hvor meget stort bliver smaat,
men ogsaa smaat bliver større,
naar kun det var inderst godt.
14. Kan hænde, jeg kommer til Dem saa
i Tvivl, om min egen duer,
og føler en Trøst, hvis De siger:
»De er en Digternatur!«

¹⁾ Diakonissestiftelsens Almanak 1912 (upagineret).

Et Liv eller Virke som det her kortelig skildrede bør ikke udelukkende eller væsentlig bedømmes efter det faktisk opnaaede («en produktiv Forfatter»); det maa her i høj Grad tages i Betragtning, hvilke Vanskeligheder, der har været at overvinde, under hvilke Vilkaar denne Gerning er øvet. Marie Villads manglede de fleste Forudsætninger for at producere Litteratur — men hun var en *Naturbegavelse*, som Recke skriver, der under andre Forhold, efter nogen Uddannelse, kunde have drevet det vidt.

Og derfor samler vi hvert Navn, som steg af Folkets Jord, i dem vor Fortid leved, af dem vor Fremtid gror.

L. C. Nielsen.

Kilder og Noter.

Erichsen og Krarup: Dansk historisk Bibliografi (1917) III registrerer kun et Værk (under Nr. 15121) vedrørende Marie Villads, nemlig Diakonissestiftelsens Almanak 1912, hvor I. M. Sick fortæller om sit Møde med Marie og deres Bekendtskab til det sidste. Dermed er Maries Bibliografi officielt udtømt. Foranstaaende giver da ogsaa Indtryk af, hvor spredt de øvrige Oplysninger forekommer.

»Fyrtaarnet« bragte 16. Januar 1914 en illustreret Artikel af D. F. om »Den gamle Kildekone og hendes tre Venner« (Glæden, Tilfredshed, Taalmod).

Holbæk Amts Venstreblad havde 4. Marts 1925 et lille Stykke om M. V. af Kristine Laursen, Undløse («Digterkonen i Søndersted»).

Frk. Karoline Andrea Berthelsen, Gammel Kloster, har i 1936 givet Dansk Folkemindesamling enkelte Oplysninger om M. V., som jeg har haft Adgang til.

»Dagens Nyheder« 31. Marts 1936 oplyser, at Københavns By-museum har modtaget som Gave fra Frk. Edle Hansen en Del Minde-der om Marie, bl. a. et Maleri af M.V.

Sorø Amtstidende havde 30. September og 1. Oktober 1937 nogle Smaaandlæg om Marie, specielt om Nederskovvisen, som man paa Tølløseegnen tillægger M. V. Indsenderen mente, at det er en gammel Skillingsvise fra Lolland. (Frederiksborg Højskoles Aarsskrift 1924 og Den Danske Pioner (Amerika) 26. Januar 1939 har ogsaa omtalt Nederskovvisen.)

GAARDEJER NIELS NIELSEN, ØRSLEV

I Hundredaaret for hans Fødsel.

Åf fhv. Højskoleforstander **Salomon Nielsen**, Støvring.

Min Far, Niels Nielsen, hvis Hundredaars-Dag kan fejres i 1946, var sjællandsk Bonde. Saa langt det nu er muligt at følge hans Slægt tilbage i Tid, har den været hjemmehørende i den lille Landsby Tornved i Jyderup Sogn, Holbæk Amt. Hans Oldefar, der ligeledes hed Niels Nielsen, var født stavnsbunden; men hans Farfar, der blev Sognefoged i en ung Alder, sad som fri Mand i sin Arvefæstegaard, som efter hans Død gik i Arv til tre af hans Sønner. I mine Forældres Alderdomshjem i Havrebjerg, i »Fars Stue«, hang et af de gode gamle historiske Billeder, som min Far havde haft og holdt i Ære i mange Aar. Paa dette Billede, der fortæller om Stavnsbaandets Ophævelse, ser man Frihedsstøtten med Th. Thaarups Ord om Danmarks fri Bonde: »At han maa vorde kæk og oplyst, flittig og god, hæderlig Borger, lykkelig«. Her har vi min Fars Bondeideal. Det var ham en Glæde at øve sin Bondegerning i egen Gaard og Stald med Flid og Omsorg for sine Husdyr, og han følte, det var en Hæder, naar man betroede ham det Hverv at møde frem i Sogneraad eller Amdsraad for at varetage sine Standsfællers og Meningsfællers Sag.

I. Slægt og Barndom.

Da Jyderup Sogns Kirkebøger i 1776 brændte sammen med Præstegaarden, er det ikke muligt ad den Vej at følge Slægten ret langt tilbage. Men vore ældste Mandtalslister, som findes i Rigsarkivet, oplyser, at Gaardmand Niels

Nielsen og hans Hustru, Ane Katrine Jensdatter, i 1787 var 39 Aar, og at ingen af dem havde været gift før; deres tre Børn, Salomon, Lene og Mette, var henholdsvis ni, syv og fire Aar. Den nævnte Søn, Salomon Nielsen, der blev Sognefoged i Jyderup fra 1807 til sin Død i April 1845, blev Niels Nielsens Farfar, og den yngste af de to Døtre, Mette, som i 1822 ved Husflid i sit Hjem fik Landhusholdningsselskabets Sølvmedalje, blev Niels Nielsens Mormor. Først paa Aaret 1846 blev Sognefoged Salomon Nielsens 23-aarige Søn, Niels Salomonsen, gift med sin ligeledes 23-aarige Kusine, Kirstine Marie Larsdatter. Lørdag den 21. November 1846 blev deres ældste Barn, Niels Nielsen, født. Den ovennævnte Niels Nielsen og hans Hustru var altsaa i dobbelt Forstand den lille Niels' Oldeforældre.

Ved Udstykningen af Sognefogdens Gaard, Matr. Nr. 1, der var paa 79 Tdr. Land, fik Niels Salomonsen som sin Arvelod Matr. Nr. 1 b, hvis Størrelse var 25 Tdr. Land. Denne lille Gaard, paa hvis Mark den ret høje og stejle Bakke, »Beeret«, laa, blev altsaa Niels Nielsens Barndomshjem. I sine Drengenaar fangede han ofte Grævlinge, hvoraf mange havde deres Huler inde i Bakken. De ni Mark, han fik for hvert Grævlingeskind, han solgte, var mange Penge, syntes han den Gang. Kødet, der mest bestod af en Fedtklump, blev afsmeltet og brugt til Belysning, Seletøjssmørelse eller Vognsmørelse. Da Niels var 7½ Aar, kom han i Jyderup Skole, hvor der foruden Førstelæreren, Jepsen, var skiftende Andenlærere, der som Regel kun var ved Skolen et Aarstid, indtil de søgte og fik et bedre lønnet Embede. En af de første Andenlærere, hvis Undervisning Niels nød godt af, var Anton Nielsen, der senere vandt sig et landskendt Navn som Forfatter og Højskoleforstander. Skolen havde ca. 120 Elever, der var delt i fire Klasser. Allerede ved 10-Aars Alderen naaede Niels op i fjerde Klasse. De tre af Ugens Dage, da han ikke var i Skole, havde han travlt med at passe Hjemmets Køer og Faar, hvoraf der var et ret stort Antal. Af fremmed Arbejds-

kraft var der paa den lille Gaard en voksen Karl og hveranden Uge en »Husmand«, hvis meste Arbejde om Vinteren bestod i at staa paa Loen og tærskes til Punds. Hver Vinteraften maatte Karlen ved Hjælp af et lille Haandskæretøj skære Hakkelse til Hestene. Da man paa den Tid endnu ikke kendte til Dyrkning af Roer, var det ved Vintertid kun sjældent, at Køerne fik andet end Hø og Halm. Det var derfor forstaaeligt, at de, naar Foraaret kom, havde vanskeligt ved at rejse sig selv, ofte maatte man tage dem i Halen for at yde dem den haardt tiltrængte Hjælp. Den Mælk og Fløde, man fik, var derfor af ringe Værdi. Og naar man saa et Par Gange om Ugen asede med en Stampekerne, uden at det lykkedes at forvandle Fløden til Smør, maatte man koge Smørret af. Skønt det Smør, man paa denne Maade fik, var lidt og daarligt, var Børnene alligevel svært glade, naar de nu og da kunde faa Lov at smage det. Karlens fysiske Kraft blev i hine Tider taget stærkt i Brug. Man skulde mærgle, dræne, grave Vandgrøfter paa Brakjorden osv. — Og naar Høsttiden kom, gjaldt det om, at man forstod at haandtere og bruge et Mejered.

Arbejdet i Høsttiden fortsattes gerne, saa længe Dag var paa Himlen. »Det var det fornøjelige ved den Tids Arbejde«, skrev Niels Nielsen mange Aar senere, »at der aldrig var nogen sure Ansigter, altid Liv og Lystighed. Naar vi saa efter endt Arbejde kom hjem, vankede der Tørmad, Mælk og Grød og ofte et Glas Punch, hvis nogen ønskede det, men aldrig Kaffe«.

Om Efteraaret var det Skik, at de nærmest boende Husmandskoner kom en Aften for at yde Hjælp, naar Faaarenes Uld skulde kartes. Ved et saadant Karte-Samvær var der ingen Ende paa de Historier om Spøgeri, Troldtøj, Gengangere, Hekse og Varulve, de voksne vidste at fortælle. Hjemmets Børn, som havde lyttet opmærksomt til, turde knapt nok forlade Stuen for at gaa til Sengs, og næsten umuligt var det en saadan Spøgelses-Aften at falde i Søvn.

Ved Paasketid 1861 blev Niels, der da var 14½ Aar,

konfirmeret i Jyderup Kirke. Efter Konfirmationen maatte han tage Del i alle Slags Arbejder i Hjemmet: grave Grøfter, passe Kreaturer osv. om Sommeren, tærskede med Plejl og meget andet om Vinteren.

II. Ungdomsaarene.

Da Niels naaede 17—18 Aars Alderen, vilde han gerne have været ud at tjene; men dette maatte han opgive, da hans Far ikke syntes, han kunde undvære ham hjemme. Kort efter Nytaar 1866 blev begge hans Forældre meget syge, og ingen af dem genvandt deres Helbred. Faderen døde den 13. Maj og Moderen den 23. Juli. De naaede kun at blive 43 Aar gamle. De efterlod sig fem Børn, hvoraf den ældste, Niels, var 19 Aar, og den yngste, Ole Salomon, kun 6 Aar. De tre Søstre var 16, 12 og 10 Aar. Der blev truffet en Ordning, saa de fem Søkende kunde blive boende paa Gaarden et Aars Tid, hvorefter denne sammen med Løsøret blev solgt ved Auktion. Hjemmets Jord blev af Køberen, Gaardejer Ole Andersen, Tornved, lagt sammen med hans Ejendom, som derefter fik Navnet »Tornvedgaarden«. De tre ukonfirmerede Børn blev nu anbragt hos Familie og Forældrenes Venner, medens de to ældste var henvist til at tage Tjeneste hos fremmede. Niels, som havde ledet Gaardens Drift i det forløbne Aar har sikkert derved indhøstet Erfaringer, som gav ham en Myndighed og Selvsikkerhed, der var langt forud for hans Alder. I hvert Fald havde han fra 1. November 1867, da han endnu ikke var fyldt 21 Aar, Mod til at paatage sig Pladsen som Avlskarl hos Pastor Borup i Skamstrup, hvor han lærte at sætte Pris paa sin ædle Husbond og dennes Hustru, der var Søster til den unge Højskoleforstander, Ernst Trier, i Vallekilde. Efter et Aars Ophold i Præstegaarden var han i Vinteren 1868—69 i Klouby ved Kalundborg hos sin Farbroders Enke, medens en af hendes Sønner var Elev paa Vallekilde Højskole.

Fra Foraaret 1869 til 30. September 1870 opholdt Niels

sig i København, hvor han aftjente sin Værnepligt som Fodgarder. Hans før omtalte Oldefar skal have været 74 Tommer høj; men om han har været Gardist, ved man ikke. Hans Farfar, Sognefogden, havde fem Sønner, der vist nok alle havde Garderhøjden; men fire af disse blev fritaget som »Gammelmandssønner«. Da den femte og yngste af Sønnerne kom paa Session, var Faderen død, og han maatte da som Gardist »springe Soldat«. Skønt Niels paa Sessionen kun maalte 67 $\frac{1}{4}$ Tommer, blev han altsaa Gardist. De ca. 18 Maaneder, han »tjente Kongen« og færdedes i København, mindedes han senere med Glæde. Blandt de Oplevelser fra Gardertiden, han siden ofte fortalte om, var følgende: Han var med paa Kristiansborg, da Kronprins Frederik (senere Kong Fr. VIII) d. 10. Aug. 1869 sammen med den svenskfødte Kronprinsesse, Louise, efter Fyrstebrylluppet i Sverige holdt sit Indtog i København. Og fire Dage før Tjenestetidens Ophør, den 26. September 1870, hørte han sin Oberst udtale nogle højtidelige Ord i Anledning af Tronarvingens Fødsel, hvorefter han sammen med sine Kammerater udbragte et nifoldigt Hurra for den nyfødte Prins, som nu i mange Aar har været Danmarks Konge.

Den følgende Vinter, da han var Elev paa Vallekilde Højskole, fik stor Betydning for ham. »Det er den Tid i mit Liv, som jeg nødigst vilde undvære«, skrev han mange Aar senere i sine Erindringer, »jeg var jo blevet saa gammel, at jeg kunde faa rigt Udbytte af Triers udmærkede Foredrag«. Ernst Trier maa snart have lært at sætte Pris paa den garderhøje nu 24-aarige Ungersvend fra Tornved og maa have lagt Mærke til, at han havde en smuk, fast og lætleselig Haandskrift. Han tilbød ham nemlig en Plads som Lærer paa Højskolen, bl. a. i Skønskrivning. Dette smukke og velmente Tilbud maatte Niels imidlertid sige Nej til. Han havde en stærk Følelse af, at hans fremtidige Gerning maatte blive en Bondes Gerning. Under sit Ophold paa Højskolen giver han i en Stil Udtryk for den Glæde,

han efter Soldatertidens Ophold i Hovedstaden følte ved atter at færdes i landlige Omgivelser: »Det var dejligt at se de grønne Kløvermarker i saadant et Flor, som de stod i nu i Efteraarstiden, og Rugen stod saa dejlig med sine tynde Spirer og pippede frem af Jorden«. Det var da naturligt, at han efter Højskolevinteren fremdeles søgte at dygtiggøre sig til den Manddomsgerning, der skulde blive hans. Efter at han i Sommeren 1871 havde tjent som Karl hos Gaardejer Rasmus Rasmussen i Bjerresø, var han om Vinteren Mejerilærling hos Godsejer Holm paa Lerkenfeldt, og i Sommeren, der fulgte, var han atter hos sin Farbroders Enke i Klouby. Endelig var han fra November 1872 »Mejeribestyrer« paa Birkendegaard, hvor den udmærkede Foregangsmand paa Mejeribrugets Omraade, Adolf Burchardi, var Mejeriforpagter. Her tilbragte han nu nogle overordentlig lærerige Maaneder, indtil han i August 1873 købte og overtog Krogagergaard i Ørslev ved Slagelse. For denne Gaard, der havde et Aréal paa 52 Tdr. Land, 5 Tdr. Hartkorn, gav han 25.995 Rigsdaler eller omregnet i Landets nye Mønt, 51.990 Kr.

Allerede i Sommeren 1871 havde han første Gang set og talt med den unge Pige, der to Aar senere skulde blive hans Hustru. Hun hed Ane Kirstine Kristoffersdatter og var fra en større Selvejergaard i Kelleklinte i Uby Sogn. Hun var blevet konfirmeret af den unge Vilh. Beck, som ofte havde holdt opbyggelige Maanedsforsamlinger i hendes Barndomshjem. Efter at hun i 16 Aars Alderen havde mistet begge sine Forældre, fik hun Ophold hos en Morbroder, der var Gaardmand i Svallerup. I Sommeren 1871 var hun Elev paa Vallekilde Højskole, hvor den purunge Sofie Nielsen fra Tornved blev en af hendes bedste Veninder. Da Sofie saa fik Besøg af sin Bror, Niels, der tjente i det nærliggende Bjerresø, fik han og Ane Kirstine for første Gang Lejlighed til at se hinanden og tale sammen, men aldrig under fire Øjne. Og sidst i Juli rejste de unge Piger hjem fra Højskolen. Den 22-aarige Ane Kirstine

havde imidlertid gjort et saa stærkt Indtryk paa Niels, at hun stadig var i hans Tanker. Derfor sendte han hende allerede den 2. Aug. fra Bjerresø et Brev, hvori han spurgte, om hun vilde være hans »Fæstemø«. Og snart fulgte saa fra Svallerup et meget kærkomment Brev, som han straks takkede for »med stor Glæde«. I Manøvre-Tiden fra 28. Aug. til 28. Sept. samme Aar fik »Garder Nielsen ved Livgardens 2. Compagni, Nr. 30, København« en Dag et kært Besøg af sin Fæstemø, for hvem denne Hovedstadstur blev en rig og uforglemmelig Oplevelse. I Tiden, der fulgte, vekslede det unge Par mange Breve, der endnu i Rigsdalertidens seneste Aar var frankeret med fire Skillings Frimærker.

Saa vel Ane Kirstine som Niels havde, som det blev sagt ved dennes Død, under Opholdet paa Vallekilde »modtaget blivende Indtryk for Livet«. Den 10. September 1873 blev de viet i Store Fuglede Kirke, hvorefter de sammen tog fat paa den Livsopgave at skabe et Hjem, »langt mere værd end det røde Guld«.

III. Bondegerning i Ørslev.

Præsten Vilhelm Beck og Landbrugslærer Christen Christensen, Tune, der begge er født i Ørslev, har i deres Erindringsbøger¹⁾ givet gode Skildringer af Mennesker og Forhold i denne vestsjællandske Landsby i sidste Halvdel af det nittende Aarhundrede. C. C. har bl. a. fortalt ypperligt om sin Fader og Navne, der var født omkring ved 1820, og som endnu paa sine gamle Dage bar Kendingsnavnet »Unge Christen«, som han naturligvis havde erhvervet sig i de unge Aar. Han boede paa sin Fødegaard, en lille Fæstegaard, der laa lidt Nord for Byen, indtil den i Efteraaret 1891 brændte ved Lynnedslag. I det tidlige Foraar 1874 blev den 44-aarige Vilh. Beck indsat i Præsteembedet i sin Fødeby. I Aarene omkring 1880 sagde man skæmtende i Ørslev, at der var to Mænd, som vidste alt, hvad der fore-

1) V. Beck: »Erindringer« og C. C.: »Min Livsførelse og Virksomhed«.

gik i Byen, for naar den ene ved Tretiden stod op, gik den anden først til Ro. Unge Christen var en udpræget Morgenmand. Vilh. Beck derimod sad ofte ved sit Skrivebord til

Niels Nielsen
og hans Hustru.

langt over Midnat. Den Mand skulde staa tidlig op, som i Maj skulde vise sig paa Tørvemosen før Unge Christen. Og nu skete det saa alligevel til dennes Ærgrelse, at den nye Mand fra Krogager sammen med sine Hjælpere enkelte Morgener var i fuld Gang med Dagværket, før Unge Christen med sine Folk naaede frem til Arbejdspladsen. En Kilometer Sydvest for Kirkebyen Ørslev ligger Gaarden Krogager, omgivet af sine lermuldede Agre.

Fra et Højdedrag Vest for Gaarden kan man en klar Sommerdag tælle enogtyve Kirker, og i særlig gunstigt Vejr kan man se Store Bælts Vande glitre i Solen. Som allerede nævnt havde Gaarden et Areal paa 52 Tdr. Land, hvoraf de 41 var Hjemmemark, og de 11 fordelt paa to Moselodder, der laa 3—4 km borte. Størstedelen af disse, der hidtil havde ligget nytteløse hen, blev nu merglede og pløjede, hvorefter de gav godt med Foder og Kerne, der saa kom Hjemmemarken og Gaardens voksende Besætning til gode. Ved Gaardens Overtagelse stod der kun 4—5 Køer i Stalden. Men længe varede det ikke, før den driftige unge Mand, der jo kom fra Burchardis velholdte Besætning, havde en Snes Malkekøer og en halv Snes Ungkreaturer paa sine Marker og i sine Stalde.

»Vi drev Mejeriet stærkt og havde store Indtægter deraf«, har Niels Nielsen selv fortalt, »Smørret var jo nu noget dyrere, end det tidligere havde været, vi fik tit om Vinteren 130 a 145 Øre pr. Pund«. Her skal indskydes den Oplysning, at den almindelige Pris for Herregaardsmør i 1882 var 116,5 Øre pr. Pund, medens Bøndersmør i det nævnte Aar kun kostede 88,2 Øre. I et Mejerihus, Niels Nielsen lod opføre ved Gaarden, blev Mælken kølebehandlet og haandskummet, hvorefter Fløden blev bragt ind i en stor Kerne, der gik ved Hestekraft. Paa Krogager havde man i Firserne et ret stort Folkehold: tre voksne Karle og tre voksne Piger, hvoraf flere søgte til Hjemmet for at lære »Mejeri« hos den kyndige Husmoder, der som Regel selv kernede og tilberedte Smørret. Danske Bønder, der indtil 1880 havde solgt store Mængder af Korn, blev nu ivrige efter at købe udenlandsk Korn, og i 1882 blev Danmarks første Andelsmejeri bygget. Nogle Ørslev-Bønder, som saa, hvordan Mejerierne rejste sig ud over Landet, ønskede nogle Aar senere at faa oprettet et Andelsmejeri i deres By. De henvendte sig til Niels Nielsen og bad ham stille sig i Spidsen for dette Foretagende, hvad han dog i første Omgang var uvillig til, da hans private Hjemme-mejeri var saa vel indrettet. Efter fornyet Overvejelse og

gentagne Opfordringer lod han sig imidlertid overtale til at overtage Formandsposten for Ørslev Andelsmejeri, der begyndte sin Virksomhed den 1. August 1888, det Aar, da 217 af det daværende Danmarks henved 1200 Andelsmejerier kom i Gang. Mejeriet, hvis Opførelse kostede 9460 Kr., havde 45 Andelshavere. Niels Nielsen, der blev Andelshaver Nr. 1, var Indehaver af Formandsposten i de følgende 12 Aar.

Pastor Beck, der som stor Avlsbruger ogsaa var blandt Andelshaverne, fik efter faa Aars Forløb Skrupler, fordi Mejeriet lige saa vel var i Virksomhed om Søndagene som paa Ugens Hverdage. Ifølge Lovene kunde de, der ønskede det, beholde deres Søndagsmælk hjemme. Men nu vilde Beck prøve, om han kunde faa Mejeriet, som han kaldte »Bøndernes Røgalter«, helt standset om Søndagene. Ved en Generalforsamling spurgte Niels Nielsen bl. a., hvad Pastor Beck vilde gøre med sin Mælk, naar man naaede Paaskeugen med dens fire Helligdage. Hertil gav Præsten det ejendommelige Svar, at der efter hans Mening ikke var flere Søndage i Paaskeugen end i Aarets øvrige Uger. Niels Nielsen sluttede da dette Ordskifte med at sige, at de Dage, Vorherre selv havde indstiftet, vel maatte være lige saa hellige som Søndagene. Omsider enedes man om at aabne Adgang for dem, der helst vilde undgaa at faa deres Mælk skummet om Søndagen, til at faa dette gjort Lørdag Aften.

Paa Krogagergaarden gik man i Halvfemserne mere og mere over til at udnytte Dampkraft ved Tærskearbejde og Maskiner ved Højarbejde. Et Andelsselskab, hvis Formand Niels Nielsen blev, købte i Oktober 1884 et Damptærskværk for 2000 Kr. I Løbet af de følgende 4—5 Aar købte Niels Nielsen til eget Brug saavel Slaamaskine som Mejemaskine og endelig en halv Snes Aar senere egen Selvbinder.

I 1890 var Husstanden, som Folketællingslisten i Rigsarkivet viser, 11 Personer: N. N. og Hustru, fire Børn paa

15 — 11 — 7 og 4 Aar, to Piger og tre Karle, hvoraf den ene anføres som Kreaturpasser. Ved Aarhundredskiftet, da de yngste Børn var ved at være voksne, og Damp og Maskiner skabte Arbejdsbesparelser, var der kun seks Personer til daglig i Hjemmet.

Paa Gaarden var der som Regel foruden Føl og Plage fire Arbejdsheste og en Kørehest, som Niels Nielsen brugte til sine mange og lange Køreture, hvorom der i anden Forbindelse skal fortælles. Som den omsorgsfulde Husbond og Dyreven, han var, gik han hver Aften ved Sengetid sin Runde i Kostald, Hestestald og Svinehus for at overbevise sig om, at alle Husdyrene befandt sig vel, og at Porte og Døre var forsvarligt lukkede, som Hjemmets gode Orden krævede det.

IV. Højskolepræget Hjemliv.

Niels Nielsen og hans Hustru, der af Byens og Egnens Folk blev kaldt »Stine Niels Niels'«, levede paa Krogager »et jævnt og muntert, virksomt« Hjemliv sammen med deres Børn, tre Døtre og en Søn, og deres kvindelige og mandlige Medhjælpere, af hvilke flere blev paa Gaarden i Aarevis eller vendte tilbage dertil efter at have været i andre Pladser. I nogle Aar opholdt Niels Nielsens tre yngste Søskende, Sofie, Hanne og Ole Salomon, sig i Hjemmet, i hvis Nærhed de senere selv satte Bo, nemlig i henholdvis Tyelse, Solbjerg og Finderup. Alle, der hørte til Husstanden, spiste ved samme Bord og hyggede sig i de lange Vinteraftener i den rummelige Dagligstue med det sandstrøede Murstensgulv, der senere blev erstattet af Brædegulv, og med Vinkelbænken bag det lange Dagligstuebord. Her sad Karlene med deres Piber og Pigerne med deres Uld og Karter eller andet Haandarbejde, mens Husmoderen spandt, og Husfaderen læste højt af Bøger som »Nøddebo Præstegaard« eller Anton Nielsens og Bjørnsøns Bondefortællinger. Naar Niels Nielsen sent paa Aaret kom hjem fra Købmand Strudsberg i Slagelse med dennes Julegaver,

den nye Almanak og et Spil Kort, oprandt der, ikke mindst for Børnene, nogle særlig festlige Aftener. Naar Piger og Karle i en Læsepause ved 8—9 Tiden havde besørget Aftenmalkningen og fodret Hestene, fortsatte man med Læsningen, indtil hele Husstanden før Opbruddet spiste hver et Par Æbler, der stammede fra gamle Træer i Hjemmets hyggelige Have. Af de Sange, man saadanne Aftener eller ved andre Lejligheder helst valgte, skal nævnes Inge-manns: »Jeg saa kun tilbage« og Arvesens: »Fremad er Verdens vilde Røst«, der efter mange Aars Brug fik Navnet »Fars Sang«. Den yngste Datter, Ingeborg, har i Sommeren 1907 i en Højskolestil fortalt om, hvor fornøjeligt det kunde være, naar hun kunde faa sin Får til at fortælle om de Mennsker og de Forhold, han kunde huske fra sine Drengenaar hjemme i Tornved¹).

Niels Nielsen, der ejede et fyldigt Bogskab, samlede ved andre Lejligheder sine Børn eller Medlemmer af sin Husstand omkring sig for bl. a. at vise dem Slotte og Herregaarde i Trap: »Danmark« eller H. Tegners Illustrationer i den fine to Binds Udgave af Holbergs Komedier.

Da Børnene i Hjemmet voksede til, og Ungdom udefra, bl. a. fra en Nabogaard, kom paa Besøg, legede man ofte Pantelege eller Ordsprogslege. Og naar dette skete, var Husmoderen, der da evnede at fremkalde en ungdommelig Munterhed, en af de mest opfindsomme og mest ivrige Deltagere i Legen. Meget af det, Forfatteren Martin Pedersen har skrevet om fynske Grundtvigianere, kan med lige saa fuld Ret siges om det Hjemliv, der levedes hos Stine og Niels Nielsen paa Krogager: Sangen og det levende Ord havde skabt Lys over Hverdagen. Der var sket en Forædling af Sindene, som havde medført en Slags Overflyttelse af Præstegaardskultur til jævne Bondehjem. Der blev ikke bandet, og der blev ikke fortalt tvetydige eller tvivlsomme Historier under nogen som helst Form.

1) Jfr. min Dobbelt-Kronik: »Af en Tornved-Bondeslægts Saga« i Holbæk Amtstidende for 9. April og 11. April 1945.

— Det dybeste kunde man synge om og høre om paa rette Sted, men ikke uden videre udlevere til almindelig Samtale.

Naar Hjemlivet paa Udflyttergaarden i Ørslev var præget af den grundtvigske Højskole og dens Aand, skyldtes det naturligvis dette, at begge Ægtefæller havde modtaget dybe og varige Indtryk fra Ernst Triers Højskole i Vallekilde, og at Niels Nielsen havde set sig glad paa Mejeriforpagter Burchardi og hele hans ædle Færd under Opholdet paa Birkendegaard; men det skyldtes ogsaa Paavirkning fra Friskolekredsen i Sønderup og det Menighedsliv, der udfoldede sig paa Egnen, efter at P. Rønne i August 1873 var blevet Sognepræst i Sønderup-Nordrup. Endnu før den ældste Datter skulde paabegynde sin Skolegang, fik Niels Nielsen sammen med Gaardejerne Hans Frandsen i Gudum og Anton Jørgensen i Aarslev oprettet Sønderup Friskole, hvor Kristen Rasmussen i over en halv Snes Aar øvede en dygtig og værdifuld Lærergerning. I denne Skole fik Børnene deres Sind afstemt efter de Idealer, der lyste i Hjemmene. At alle Krogager-Hjemmets Børn senere blev Højskoleelever, var en naturlig Følge af det Aandsliv, der saavel i Hjemmet som i Skolen satte sit Præg paa dem.

Faa Aar efter Pastor P. Rønnes Komme til Egnen, samlede han Søndag efter Søndag i Sønderup Kirke et stort Antal Kirkegængere, hvoraf nogle kom kørende saa langt borte fra som fra Landsgrav hinsides Slagelse. Mange af disse udensogns blev med Tiden Sognebaandsløbere til Rønne. I det første Par Aar efter Ankomsten til Ørslev søgte Stine og Niels Nielsen til Kirke hos Vilh. Beck, som jo havde konfirmeret den førstnævnte. Men da de saa lærte Pastor Rønne nærmere at kende, følte de sig meget mere tiltalte af hans Forkyndelse, hvorfor de saa ogsaa løste Sognebaand. Nogle Aftener hver Vinter holdt Pastor Rønne nu Bibellæsninger i Sønderup Friskole. Og de, der kom her, var overordentlig glade ved disse Møder, hvor yngre og ældre lyttede og sang sig sammen. Men

samtidig med, at Kirkebesøget øgedes i Sønderup, øgedes det ogsaa i Ørslev. Der skete da det ejendommelige, at Rønnes og Becks Sognebaandsløserne om Søndagene ofte mødtes, naar de kom kørende ad de Kirkeveje, der førte til henholdsvis Sønderup og Ørslev.

Ved de saakaldte »Rønnes Møder«, som i senere Aar jævnlig blev afholdt paa Forsamlingsbygningen »Frem« i Slagelse, var der næsten altid Deltagere fra Niels Niensens Hjem i Ørslev. Her kunde man sidst i Halvfemserne faa Lejlighed til at høre Højskolemændene Hans Rosendal, Grønvald Nielsen, Emil Dam og Holger Begtrup og Præsterne Karl Povlsen, J. H. Monrad og Asger Højmark holde Foredrag. Disse Møder fik stor Betydning for Deltagerne, ikke blot ved de gode Ord, der blev talt, men ogsaa ved den Oplevelse det var at mødes med ligesindede Mennesker fra et stort Opland.

Indtil den aldrende Pastor Rønne den 9. Oktober 1898 holdt sin Afskedsprædiken i Sønderup Kirke, havde hans Hjem været Centrum for et rigt grundtvigsk Aandsliv i denne vestsjællandske Egn.

V. Virksomhed uden for Hjemmet.

Omkring ved den Tid, da den knap 27-aarige Niels Nielsen overtog Gaarden i Ørslev, tilspidsede den politiske Kamp mellem Højre og Venstre sig mere og mere. Ved Folketingsvalget d. 20. Sept. 1872 lykkedes det Venstre at faa valgt 53 af Tingets 102 Medlemmer. Men da Estrup-Regeringen ikke vilde bøje sig for Valgets Lære og give Plads for et Venstreministerium, blev Samlingen 1872—73 meget bevæget. Og i Oktober 1873 kom det saa vidt, at Finanslovens Overgang til 2. Behandling blev nægtet af Venstre.

Af Sognene i Holbæk Amts tredie Valgkreds, Ruds Vedby-Kredsen, hørte Ørslev til dem, der fra 1848 havde vist og fremdeles viste mest Interesse for Politik. Den før omtalte Fæstegaardmand, Unge Christen, der oprindelig

var Bondeven, havde den 6. Oktober 1848 med Glæde stemt paa Lærer A. C. Gleerup, der da blev valgt ind i den grundlovgivende Rigsforsamling som Repræsentant for denne Valgkreds. Og ti Aar senere, da Kredsen manglede en Folketingsmand, kørte Unge Christen sammen med et Par andre Bønder til Rude ved Skelskør, hvor det lykkedes dem at formaa den kendte politiske Smed, Søren Jensen, til at blive deres Kandidat. Smeden, der paa Valgdagen den 14. Juni 1858 vandt Kredsen med Glans, var baade før og efter Valget en skattet Gæst i Unge Christens Hjem.

I Januar 1874 blev der hos Gaardejer Frits Jensen i Ørslev afholdt et Barselgilde, som der siden gik stort Ry af, fordi ikke mindre end seks yngre og helt unge Venstre-Folketingsmænd var blandt Gæsterne. Gaardejer Niels Larsen, Ørslev (1836—1922), som den 14. November 1873 var valgt af Venstre i Ruds Vedby-Kredsen, havde formaaet Gildets Vært til at indbyde fem andre Folketingsmænd, der alle tog imod Indbydelsen. Det var foruden Tauber, der var valgt i Slagelse, og Ole Kristensen, der var valgt i Fakse, »de tre fynske Frihedshelte«, Anders Tange, Hans Madsen og den kun 29-aarige Klaus Berntsen, der var valgt i henholdsvis Nyborg, Verving og Bogense.

Niels Nielsen, der i kun fem Maaneder havde boet i Ørslev, deltog ogsaa i Gildet, og dette Samvær med de nævnte Folketingsmænd blev for ham en rig og stor Oplevelse, han i sine senere Aar gerne dvælede ved og fortalte om. »Der blev holdt Taler uafbrudt hele Natten«, fortæller han; »det var jo unge begejstrede Folk, der havde Talegaverne i Orden«. Allerede ved denne Tid begyndte han at tage Del i politiske Drøftelser. Og tre Aar senere, da vi fik den første provisoriske Finanslov, blev han, kun 31 Aar gammel, valgt til Formand for en Grundlovsværneforening, der da blev oprettet i hans hjemlige Valgkreds. Da Ruds Vedby-Kredsens Venstre-Forening senere blev oprettet, var han i en Aarrække Formand for denne og fik

derved Føling med ledende Venstremænd i de fleste af Valgkredsens Sogne.

I Firserne var han meget optaget af kommunalt Arbejde. Han blev valgt ind i Sogneraadet og var, vist nok fra 1884 til 1892, Sogneraadsformand. I den Tid, han var Sogneraadsformand, vist nok i 1891, oplevede han og hans Husfæller følgende dramatiske Tildragelse: En yngre Dag-lejer, hvis Forældre boede i Ørslev, havde af Sogneraadet været sendt til Tvangsarbejdsanstalten i Holbæk, hvorfra han nu var vendt tilbage. Da han derefter indfandt sig i Sogneraadsformandens Hjem, hvor han antagelig stillede Krav om ret store Underholdsbidrag, blev der sendt Bud til Myndighederne i Høng med Anmodning om, at han maatte blive afhentet til et fornyet Ophold paa Anstalten i Holbæk. Det var imidlertid ikke muligt at faa en Hest smuglet ud fra den firelængede Gaard, uden at den fremmede Mand vilde kunne se det fra Dagligstuen, hvor han sad og ventede. Budet maatte da laane en af Naboens Heste for i Hast at ride til Høng, hvorfra der saa snart kom et Køretøj med et Par Gendarmer, som fik Manden anbragt paa Agestolen, hvorfra han saa, idet Vognen kørte ud af Gaarden, vendte sig mod Sogneraadsformanden og truede med, naar Lejlighed gaves, at sætte Ild paa hans Gaard.

I 1883, der er blevet kaldt »de store Kampmøders Aar«¹⁾, udgik der tidlig i Maj Indbydelse til »alle grundlovssindede Medborgere« om at komme til politisk Møde i Herthadalen ved Lejre Søndag den 20. Maj, hvor den store Forsamling, der saa mødte, vedtog en Resolution, som gav Udtryk for Mistillid til Regeringen Estrup.

Da det forenede Venstre nu ogsaa andre Steder i Landet lod afholde Møder, hvor Tilhørere samledes i Tusindvis, besluttede Højre at ville rette et afgørende Slag mod Venstre ved Afholdelsen af et Møde i Hillerød, hvortil man

1) Se N. Neergaard: »Erindringer«, Side 136.

mente, at københavnske Højremænd i stort Tal kunde naa ud. Det sjællandske Venstre optog imidlertid Stridshandsken. Højre skulde ikke uhindret kunne holde Møde, hvor man sandsynligvis vilde udtale Haansord mod Venstre.

Den 1. Juli 1883 blev en af de mest bevægede Dage i de sjællandske Jernbaners og det sjællandske Venstres Historie¹⁾. Rundt om fra alle sjællandske Stationer afgang der Særtog, som var fyldt til sidste Plads. Da Folk hen paa Dagen ankom til Højres Fæstplads i Hillerød, viste det sig, at en Mængde af de Fæsttegn, der havde været tiltænkt fuldtro Højremænd, paa en eller anden mystisk Maade var havnet i Venstremænds Knaphuller, og Højre formaaede derfor ikke at hindre, at et overvældende stort Antal Venstremænd deltog i dette historiske Møde, der var besøgt af over 10.000 Mennesker.

Blandt de Ørslev-Bønder, der deltog i Hillerød-Mødet, var den ca. 50-aarige Gaardmand Christen Hansen fra Dal, der var af en gammeldags Bondetype, og saa naturligtvis Niels Nielsen, som det har moret at fortælle dette Træk fra Rejsen: »Jeg havde lovet at køre for hele Selskabet til Slagelse. Christen Hansen, der aldrig havde været ude at køre paa Jernbane før, mødte om Morgenen med høj, sort Hat paa og sin Mad i et rødt Lommetørklæde. Nu skulde den rigtig gaa! Han blev anbragt i samme Kupé som jeg, og naar Toget holdt saa længe ved Stationerne, at jeg saa Lejlighed til at stige ud, saa fulgte han altid med. Han turde ikke blive i Toget, naar jeg ikke var der«.

Ved Mødet i Hillerød kom det flere Steder til Haandgribeligheder. Vilde Rygter naaede ud over Sjælland, før Mødedeltagerne var vendt hjem. I Slagelse modtog man saaledes et Telegram, der meldte, at fire Mennesker var blevet dræbt under Slagsmaalene paa Mødepladsen. Men dette var dog en meget stor Overdrivelse.

Ved Folketingsvalget den 25. Juni 1884 vandt Venstre

1) Se J. V. Christensen: »En Bonde«, Side 98.

sin hidtil største Valgsejr. Af 102 Folketingsmænd havde Venstre nu de 83. Men Broderstriden indenfor Venstre formede sig snart saadan, at Mænd som Frede Bojsen og Klaus Berntsen for Alvor tænkte paa at nedlægge deres Mandater. Og dertil kom, at »den rene Enevælde« i 1886, som Klaus Berntsen siger det i sine Erindringer, havde sat Grundloven ud af Spil.

Under disse Forhold forsøgte snart en, snart en anden Fløj indenfor Venstre at føre Forhandlingspolitik i Haab om derved at faa normale politiske Forhold genindført i Landet. Det blev dog først rigtig til Alvor, da Frede Bojsen i Efteraaret 1890 som Fører for »Det forhandlende Venstre« paabegyndte det Arbejde, der skulde gøre hans Navn historisk.

Samme Efteraar fik Bojsen og hans Meningsfæller vedtaget en Lov om, at en Del af den Skat, der hidtil havde ligget paa Sukker og Petroleum, nu skulde overføres paa bajersk Øl. Loven blev heftig angrebet af Hørup, der paa- stod, at det især var de velhavende, der brugte Sukker, og at man med Ølskatten lagde en tung Byrde paa den jævne Arbejderstand, hvad hans Modstandere i Bojsens Parti havde let ved at modbevise, idet de gjorde opmærksom paa, at den største Del af Danmarks Smaakaarsfolk brugte forholdsvis meget Sukker, men grumme lidt bajersk Øl.

Under Debatten om denne Lov spurgte den altid slagfærdige Klaus Berntsen Hørup, om han virkelig mente, at man for Eftertiden »skulde betragte et blussende Ansigt som Kendetegnet paa en god Demokrat, ligesom man i Frankrig havde betragtet den røde Hue som Kendetegnet paa en Jakobiner«¹⁾ Denne Strid om Skat paa Sukker eller paa Øl var endnu ikke ebbet ud, da der i April 1892 atter skulde afholdes Folketingsvalg.

Ved et Møde i Ruds Vedby 18. Marts samme Aar gav Niels Nielsen sine Meningsfæller Tilsagn om, at han ved

1) Se Klaus Berntsen: »Erindringer«, III, Side 41.

det forestaaende Folketingsvalg vilde stille sig som det Bojsenske Venstres Kandidat mod Kredsens hidtidige Folketingsmand, den radikale Redaktør Tauber.

I de første Aprildage modtog han opmuntrende Breve fra Folketingsmændene Frede Bojsen, Klaus Berntsen og Feldthusen: I et Brev af 3. April meddeler Bojsen, at han er stærkt forkølet, hvorfor hans Læge har forbudt ham at deltage i Vælgermøderne. Derpaa skriver han: »Til Mødet i Ørslev i Morgen har Clausen lovet at møde paa Hjemvejen fra Fyn. Berntsen kommer til to Møder og H. Holm til to Møder, saa De kan se, at vi sender Dem vore dygtigste Folk, da vi tillægger Valget i Ruds Vedby særlig stor Betydning. Til Mødet i Løve paa Torsdag kan jeg altsaa ikke komme; men jeg skriver nu til A. Sørensen, Kalundborg, om at møde der. Kan han ikke, skal jeg se at faa Dr. Pingel derud. Venlig Hilsen! Frisk Mod! Deres hengivne F. Bojsen«.

Bojsen deltog forøvrigt ikke gerne i Vælgermøder. Han afskyede disse »Hanekampe«, som han kaldte dem. Ved Kredsens første Vælgermøde, som blev afholdt i Ørslev Mandag den 4. April, talte foruden de to Kandidater Folketingsmand Rasmus Clausen fra Falster. »Naar Visnepolitiken var opgivet,« sagde Niels Nielsen bl. a., »hvad var saa mere fornuftigt end at optage en virkelig Forhandlingspolitik, som kunde gavne os alle«, og han ankede over, at Tauber havde undladt at stemme for Loven om Alderdomsforsørgelsen og andre af de nylig vedtagne Love. Den 41-aarige Arbejdsmand Jens Jørgensen, Ørslev, der var en Ynder af bajersk Øl og derfor en Modstander af »Øl- og Sukkerloven«, afbrød Taleren flere Gange med Udraab som: »Nu skal vi vel smøres om Munden med Sukker!« eller »Nu skal vi have Sukker og Kirsebær!« Da Dirigenten, medens Clausen talte, søgte at stoppe de evindelige Afbrydelser, sagde Taleren: »Lad ham bare afbryde — han giver mig hver Gang nye Tanker!« Dette hjalp. Nu tav Jens Jørgensen.

Ved Møderne i Løve, Tersløse, Ruds Vedby, Kirkehelsinge, Fuglede og Gørlev var en eller flere af følgende Talere mødt for at yde Niels Nielsen Støtte: Gaardejerne Frands Frandsen, Havrebjerg, og H. Jørgensen, Ougtved, Folketingsmændene Harald Holm og Klaus Berntsen. — Trods de udsøgt gode Hjælpere, der deltog i Vælgermøderne, lykkedes det dog ikke Niels Nielsen at vinde Kredsen. Mange af hans Venner og politiske Meningsfæller gav senere Redaktør H. Jensen noget af Skylden for Nederlaget, fordi denne i »Sorø Amtstidende« for 19. April skrev en Spidsartikel, hvori han bl. a. opfordrede Niels Nielsen til paa selve Valgdagen at trække sig tilbage for derved at undgaa at blive valgt ind i Folketinget ved Hjælp af Højres Stemmer. Den nævnte Avis blev om Morgenen paa Valgdagen bragt ud til Folk i et stort Antal Eksemplarer. Ved Valget i Ruds Vedby den 20. April 1892 blev Redaktør Tauber genvalgt med 966 Stemmer, medens Niels Nielsen fik 912.

Det maatte naturligvis være en Skuffelse for Niels Nielsen, at han ikke opnaaede at blive valgt. At det ogsaa var en Skuffelse for mange af hans politiske Meningsfæller og Venner, gav den nærmeste Eftertid mange Beviser paa.

Det følte derfor som noget af en Sejrens og Oprensningens Dag, da han Fredag den 25. Marts 1898 blev valgt ind i Holbæk Amtsraad, hvor han i den følgende Valgperiode sad »som et dygtigt og økonomisk Medlem« (Redaktør H. Jensen). Gaardejer Peder Olsen, Ruds Vedby, senere Løve, der stod ham nær som Ven og Meningsfælle, sendte ham efter Valget et Brev, hvori han med følgende Bjørnson-Citat gav Udtryk for sin Glæde over Valgresultatet:

»Hvem tæller vel de tabte Slag
paa Sejrens Dag?«

Blandt de Ting, Niels Nielsen som Amtsraadsmedlem havde med at gøre, var Anlæggelsen af Høng—Tølløse Banen. Sit Arbejde dermed var han meget optaget af, og

han gemte siden som et Minde derom det Frikort til Rejser paa Banen, han gjorde Brug af i 1902, efter at denne var blevet aabnet for Trafik.

I Aarene, der fulgte efter 1892, havde han meget at tage Vare uden for Hjemmet, selv om han havde nedlagt sit Hverv som Sogneraadsformand, og han ikke naaede at blive valgt ind i Folketinget. Fra 1. Marts 1892 paatog han sig nemlig Hvervet som Vurderingsmand til Optagelse af Laan i Husmandskreditforeningen. I de følgende 14 Aar var han med til at vurdere ialt 678 eller ca 48 Ejendomme aarlig. Det vil sige, at han i de nævnte Aar var paa Færde som Vurderingsmand næsten én Gang ugentlig. Og da disse Vurderinger foregik i mange Sogne og Byer, hvoraf de fjerneste laa indtil tre Mil fra hans Hjem, tilbagelagde han i disse Aar med eget Hestekøretøj ikke mindre end 2550 Mil eller henved halvdelen af Jordklodens Omkreds ved Ækvator. Da han skulde færdes ude i al Slags Vejr og til alle Aarstider, kunde hans aarlige Køreture paa gennemsnitlig 182 Mil eller 1366 km nok i det lange Løb slide paa Kræfterne.

Dette Afsnit skal slutte med en Henvisning til nogle Linier, som han lod skrive ved sit Billede, der i 1905, da han nærmede sig de 60, blev optaget i det Bind af »Dansk Portrætgalleri«, hvis Hovedemne er Dansk Landbrug. Her oplyser han selv, at han har været Formand for Sogneraadet og Medlem af Amtsrådet, Formand for Ørslev Andelsmejeri og Aarslev Andesbageri m. m., og at han ved den nævnte Tid er Medlem af Laanebestyrelsen for Umyndiges Midler og Branddirektør i Østifternes Brandforsikring.

VI. Havrebjerg-Aarene. — Sidste Dage.

Efter en Vinters Sygdom og et Par Aars tiltagende Svagelighed begyndte Niels Nielsen at tænke paa Muligheden af at sælge Gaarden i Ørslev for saa at flytte til en af de nærmeste Jernbanestationer. Da han saa erfarede,

at der ved Havrebjerg St. var en velbeliggende og ret stor Byggegrund til Salg, købte han i Foraaret 1910 denne, hvorpaa han saa lod opføre en smuk og rummelig Villa, som fik Navnet »Solvang«. Krogagergaarden blev nu solgt, hvorefter Niels Nielsen og hans Hustru sammen med deres yngste Datter, der i over et Aars Tid havde været syg og sengeliggende, flyttede til Havrebjerg den 28. Juni 1911.

Foran den store, hvidkalkede Villa blev anlagt en Have med mange Frugttræer og Blomster, og bag Villaen var en lille Græsmark, hvor en rød Hoppe, som var ført med fra Gaarden, kunde faa sin Sommerføde. Med Ponnyvogn kunde det aldrende Ægtepar nu foretage Køreture til Familie og Venner, naar de ønskede det. Inde i den daglige Opholdsstue saa man bl. a. et Billede af Amtmand Bille, som Niels Nielsen i sin Amtsraadstid var kommet til at sætte Pris paa, et Billede af de fem kendte Venstreførere fra den politiske Kamptid omkring 1880 og det Billede med Frihedsstøtten, der er omtalt i Indledningen til denne Afhandling.

I Februar 1912 oplevede Niels Nielsen og hans Hustru den store Sorg at miste Datteren Ingeborg, der kun blev 25 Aar gammel. Med nænsomme Hænder og kærlige Tanker plejede de i Tiden, der fulgte, hendes Grav paa Frimenighedens Kirkegaard, der laa nær ved »Solvang«. Frimenighedens Præst, Niels Dael, havde de allerede lært at kende ved Aarhundredskiftet, da han efter Pastor Rønnes Opbrud fra Sønderup ofte samlede Folk til Søndagsgudstjenester i Sønderup Friskole. Efter at Frimenighedens Kirke i Havrebjerg i 1904 blev bygget og taget i Brug, samledes man ikke mere om Niels Dael i Sønderup, men i Frimenighedskirken. Og efter Ankomsten til Havrebjerg blev »Solvang«s Beboere Medlemmer af Frimenigheden.

I Havrebjergtiden var Niels Nielsens Helbred saa skrøbeligt, at han ikke kunde arbejde i sin Have eller øve andet Udearbejde, og da Radioens Tidsalder endnu ikke var kommet, brugte han sin meste Tid til Læsning, til Sam-

taler og til Nedskrivning af de Erindringer, der ligger til Grund for denne Skildring.

Naar Niels Nielsen i Ørslevtiden fejrede sin Fødselsdag, den 21. November, indbød han gerne sine Naboer og enkelte andre af Sognets Folk, bl. a. Sognefogden, Jens Kristian Nielsen, Kragerup, der da efter Aftenmæden gav sig til at spille Whist i flere Hold. I Havrebjergtiden ventedes Børn og Svigerbørn hjem til Solvang. Den ældste Datter og hendes Mand kom fra Svallerup og den næstældste Datter og hendes Mand fra Gierslev for at bringe Fødselsdagsbarnet deres Lykønskninger. Da Niels Nielsen i November 1914 skulde fejre den Fødselsdag, der blev hans sidste, bad han Familiegæsterne udsætte deres Besøg nogle Dage, til Maanen kunde ventes at ville lyse til over Midnat. Hans Søn, der da var Lærer paa Grundtvigs Højskole i Lyngby, udsatte ogsaa sin Fødselsdagsrejse. Men Dagen før selve Fødselsdagen afsendte han et Brev, hvoraf nogle Linier skal medtages her:

»Selv om jeg ikke nu som i svundne Aar gaar bag Heste og Plov, er jeg dog glad for, at Du lærte mig at pløje en Fure og se mig glad paa det lige Spor, der blev efter Ploven. Men Furen blev jo kun ren og lige, naar man havde frit Udsyn mellem Hestene og kunde se fremad — om end ikke til Agerens Ende, saa dog til Bakketoppen. Derfra kunde man jo saa igen tage Sigte efter det næste Maal. Kære Far! Min Fødselsdagshilsen skal være en Tak, saa varm som jeg kan give den, fordi Du har vist mig gennem Aarene, hvordan man skal tage Sigte, om det skal lykkes at drage en ren og lige Fure«.

De faa Aar, Niels Nielsen fik Lov at bo i det lyse, fredfyldte »Solvang«, blev ikke blot en Sorgens Tid, men ogsaa en rig og god Tid, der kunde minde om dejlige Eftersommer-Aftener, da det lyner af Kornmod. I den Højskolesang, han satte højest af alle, staar disse Linier:

»Hjemme at være i Himmelby,
hvor Solen evindeligt skinner«.

Til denne sollyse By stod nu hans Hu; derfor frygtede han ikke Døden, der var i Vente ... Opbruddets Dag kom den 10. Februar 1915.

I »Sorø Amtstidende« for 11. Februar skrev Redaktør H. Jensen bl. a. saaledes: »N. Nielsen var af dem, der kunde overkomme meget hjemme og dog faa Tid til at deltage i det offentlige Liv. I mange Aar var han sammen med Emil Dam (nu i Brøderup) ledende Mand i Valgkredsens Venstreforening, og i 1892 stillede han sig efter Opfordring fra det Bojsenske Venstre mod Tauber, som tilhørte de daværende radikale. Han fik 912 Stemmer mod Taubers 966.

Det er en god Mand uden Svig, der her er gaaet bort. En af dem, der i Troskab har søgt at bruge sit betroede Pund«.

Om Jordefærden, som Torsdag den 18. Februar fandt Sted fra Havrebjerg Frimenighedskirke, meddeler »Sorø Amtstidende« bl. a., at den smukke, lyse Frimenighedskirke var fyldt til sidste Plads, og at Kisten, som stod i Koret, var smykket med dejlige Blomsterkranse.

»Efter Salmen »Blomster i Vaar« talte i Kirken den afdødes Søn, Højskolelærer Salomon Nielsen, der formede sin Tale som et overmaade smukt og hjerteligt Farvel og Tak til sin Fader.

Derefter sang man »Tænk naar en Gang«, hvorefter Frimenighedspræst Dael tog Ordet og efter at have fremsagt Trosbekendelsen og bedt Fadervor talte ud fra Grundtvigs Salme: »Om Himmeriges Rige vi tales ved«. Pastor Dael sluttede med at sige, at Niels Nielsen hørte til dem, der søgte derhen, hvor Guds Ord hørte hjemme, og det giver ene Livsfylde! Gud ske Tak for hans Vandring her, og Gud velsigne ham hisset!«

HOLBÆK AMTS HERREGAARDE

GENNEM DE SIDSTE HALVTHUNDREDE AAR

Af **Therkel Mathiassen.**

Det er ikke egentlig Historie, gammel Historie, denne Artikel omhandler. Det er noget, der er sket for vore egne Øjne. Men alligevel er det et højst interessant Kapitel af vore Herregaardes Historie, et Kapitel, der vil sætte dybe Spor i Fremtiden.

Hvordan falder en Mand, der er noget saa fjernt som Eskimo- og Stenalderforsker, paa at skrive om Herregaarde? Min Interesse for Herregaarde gaar tilbage til 1904. Sommerferien i dette Aar tilbragte jeg som saa mange tidligere i Faurbo, hvor min Bedstefar var Lærer, og sammen med min Far var jeg ude paa en Række Cykelture og saa blandt andet en lang Række af Egnens Herregaarde: Dragsholm, Løvenborg, Torbenfeldt, Tølløse, Eriksholm, Lerchenborg, Birkendegaard, Vognserup o. s. v. Paa min Bedstefars Reol fandt jeg den første Udgave af Traps Danmark, fra 1850'erne, og efter den lavede jeg saa min første Protokol over Landets Herregaarde med Størrelse og Ejer, og siden da har jeg fulgt med i deres Skæbne, noteret, hver Gang en blev solgt eller udstykket, og hvad der ellers er sket med dem. Snart fik jeg fat i en gammel Statskalender, fra 1896, og deri stod en Liste over Herregaardenes Hartkorn og Ejer i dette Aar. Lad os nu foretage en Sammenligning mellem Forholdene dengang og nu.

Nedenfor er opført en Liste over Holbæk Amts Herregaarde, i 1896 og 1946, deres Hartkorn i Tønder og deres Ejer, idet dog kun dennes Slægtsnavn er anført. Listen er ordnet efter Ejendommenes Størrelse i 1896, begyndende

med de største Godser, hvor hele Hartkornet er opført under Hovedsædet. Naar Hartkornet er benyttet, skyldes det, at det trods alt er et bedre Sammenligningsgrundlag end Arealet, og nogen Ejendomsskyldvurdering eksisterede jo ikke i 1896. Sidst i Tabellen er anført nogle Ejendomme, som i 1896 hørte under de større Godser, men som nu er selvstændige.

	1896	1946	1896	1946
Tølløse (Baroni)	696	85	Schulin-Zeuthen	Hollesen
Hørbygaard	576	104	Grevenkop-Castensk.	Stiftelse
Løvenborg (Baroni)	498	96	Løvenskiold	Ahlefeldt-Laurvig
Lerchenborg (Grevskab)	496	205	Lerche	Lund
Dragsholm (Baroni)	381	26	Zyphen-Adeler	Böttger
Kragerupgaard	371	138	Dinesen	Dinesen
Brattingsborg (Grevskab)	355	211	Danneskiold-Samsøe	Dannesk.-Samsøe
Torbenfeldt	323	159	Treschow	Treschow
Nørager	257	99	Grev Moltke	Hansen
Bonderup	234	136	Stiftelse	Stiftelse
Birkendegaard	234	94	Baron Lerche	Faye
Vesterbygaard	233	75	Fonnesbech	Fonnesbech-Wulff
Hagededgaard	185	82	Grevenkop-Castensk.	Lerche
Egemarke	164	84	Grüner	Grüner
Aggersvold	161	60	Grev Lerche	Timm
Kongsdal	148	106	Estrup	Estrup
Bøstrup	147	87	Hansen	Hansen
Selchausdal	130	89	Selchau	Lange
Eriksholm	112	83	Ahlefeldt-Laurvig	Ahlefeldt-Laurvig
Kattrup	103	56	Bernstorff-Mylius	Bernstoff-Mylius
Holbæk Ladegaard	101	77	Ree	Kastberg
Sæbygaard	94	67	Nygaard	Grüner
Bjærgbygaard	88	36	Brockenhuus-Schack	Petersen
Aagaard	86	82	Helemann	Olsen
Vedbygaard	81	63	Madsen	Stiftelse
Knabstrup	78	78	Lunn	Aktieselskab
Lerchenfeldt	76	58	Holm	Poulsen
Anneberggaard	64	29	Buchwald	Christfort
Kaalund Kloster	60	54	Lawaetz	Lænkholm
Gisingegaard	60	43	Plenge	Jornil
Svinningegaard	60	48	Skibsted	Nord
Toftholm	58	43	Hoppe	Treschow
Flinterupgaard	56	39	Friis	Rasmusen

	1896	1946	1896	1946
Løvegaard	52	55	Trock	Hasselbalch
Katrinedal	50	—	Jørgensen	—
Ellingegaard	48	—	Holm	—
Algistrup	47	45	Lemvigh	Lemvigh
Smakkerupgaard	42	44	Lerche	Prahl
Frihedslund	39	47	Hvidt	Strand
Arnakkegaard	37	44	Madsen	Schwensen
Nyvang	39	40	Hjort	Egede
Viskingegaard	35	35	Fraas	Pedersen
Mullerupgaard	33	35	Petersen	Lystrup
Særslevgaard	30	30	Jørgensen	Jørgensen
Solbjerggaard	29	22	Plenge	Sichel
Falkenhøj	29	—	Simonsen	—
Nidløsegaard	29	30	Evers	Aktieselskab
Sidingevig	29	—	Interessentselskab	—
Dorthealyst	27	25	Lunn	Ollendorff
Hesselbjerggaard	27	24	Engberg	Aktieselskab
Værslevgaard	26	28	Quade	Rasmusen
Aldersro	26	26	Lund	Lund
Grønnebjerggaard	26	—	Suell	—
Kelleklintegaard	25	28	Fraas	Hansen
Daurup	25	—	Hauberg	—
Dyrehavegaard	23	23	Lunn	Grøn
Frederikshøj	23	25	Lunn	Hansen
Løjtvedgaard	22	30	Lange	Andersen
Egebjerggaard	22	—	Jørgensen	—
Fæltergaard	22	—	Grüner	—
Svallerup Præstegaard	22	—	Præstekaldet	—
Ubby Præstegaard	21	—	Præstekaldet	—
Drags Møllegaard	20	—	Malling	—
Dønnerup	41	86	Dragsholm Gods	Hastrup
Vognserup	95	73	Løvenborg Gods	Teisen
Sophienholm	34	56	Tølløse Gods	Schulin-Zeuthen
Aunsøgaard	48	55	Lerchenborg Gods	Junker
Orelund	43	44	Torbenfeldt Gods	Treschow
Saltofte	40	39	Vesterbygaard Gods	Boserup
Severinsminde	25	29	Løvenborg Gods	Teisen
Ulviggaard	—	22	Torbenfeldt Gods	Baunggaard
Astrup	—	22	—	Gammelt.-Schougdt.

Hvis en Ejendom enten i 1896 eller nu har under 20 Tdr. Hartkorn, er der i Rubrikken kun anført en Streg.

Hvad kan man saa læse af denne Tabel? Først nogle almindelige Betragtninger:

Vi noterer en stærk Tilbagegang i de største Ejendommes Antal og Størrelse:

Hartkorn i Tdr.

	Over 200	100—199	40—99	20—39	Ialt
1896	12	9	17	25	63
1946	2	5	33	21	61

Antallet af Storgodser, med over 200 Tdr. Hartkorn, er gaaet tilbage fra 12 til 2, altsaa til en Sjettedel. Ogsaa Antallet af Godser mellem 100 og 200 Tdr. Hartkorn er gaaet tilbage, fra 9 til 5. Til Gengæld er Gruppen mellem 40 og 100, de middelstore Herregaarde, næsten fordoblet, fra 17 til 33; de mindre Gaarde kan igen notere en lille Tilbagegang, fra 25 til 21. Det samlede Antal viser kun en Tilbagegang fra 63 til 61; men ser vi paa det samlede Hartkorn, ser vi en Tilbagegang fra 8087 til 3924 Tdr., altsaa til under Halvdelen. Herregaardene i Holbæk Amt har saaledes i Løbet af disse halvthundrede Aar tildels mistet deres dominerende Stilling; i Øjeblikket hører kun 16 pCt. af Amtets Jord under Gaarde med mere end 20 Tdr. Hartkorn, og heraf er en stor Del Skov.

Hvad er nu Aarsagen til Herregaardenes stærke Tilbagegang i denne Periode? Der er tre Aarsager: For det første Salget af Fæstegodset. 1890'erne hørte der endnu et betydeligt Fæstegods under en Række af Amtets Herregaarde, og dette er siden solgt. Dernæst Lensaflysningen, der ramte Amtets to Grevskaber og tre Baronier; der blev herved til Staten afgivet en Fjerdedel af Godsernes samlede Værdier og desuden en Trediedel af Landbrugsjorden til Udstykning; men desuden ophævedes Majoratsbaandet, saa Godserne ikke længere udelt skulde gaa i Arv, men kunde sælges og deles, og dette blev skæbnesvangert for de fire af Amtets fem Majoratsgodser. Og dernæst kom Udstykning ved Køb af Gaarde i det fri Marked, først ved Holbæk Amts Udstykningsforening, senere ved Statens Jordlovsudvalg.

Tilbagegangen i Antallet af Ejendomme fra 63 til 61 viser dog ikke tilstrækkeligt den Udstykning, der har fundet Sted, idet de større Godser ofte omfatter flere store Gaarde. Udstykningen, der har fundet Sted, ses bedst af, at der i 1896 fandtes 81 G a a r d e med over 20 Tdr. Hartkorn, men nu kun 65, altsaa en Tilbagegang paa 16 eller 20 pCt.

En anden Udvikling i Løbet af disse 50 Aar ser vi i Ejendomsforholdene, i de Slægter, der ejer Herregaardene. Adelen er gaaet stærkt tilbage som Godsejerstand. I 1896 ejede Adelen i Holbæk Amt 16 store Ejendomme, hvoraf de 13 var Godser med over 100 Tdr. Hartkorn; nu ejer Adelen kun 9, hvoraf kun 2 er større Godser. Borgerlige Slægter ejede 1896 45 Ejendomme (heraf 8 Godser), nu 45 (3 Godser). Aktieselskaber ejede dengang ingen, men nu 3 Herregaarde. Stiftelser ejede 1896 et større Gods, nu 5 Herregaarde, hvoraf 2 større Godser. Endvidere ser vi, at i Løbet af denne Periode er af de 63 Herregaarde og Godser, der var i 1896, ikke mindre end de 51 gaaet over til andre Slægter; i 6 Tilfælde er dette dog sket ved Arv (Vesterbygaard, Hagedstedgaard, Aagaard, Toftholm og de to Stiftelser, Vedbygaard og Hørbygaard), og Aktieselskabsformen kamouflerer, at Knabstrup stadig ejes af Slægten Lunn. Men 44 af de 63 Ejendomme er dog alligevel solgt i denne Periode, noget, der ikke tyder paa særlig Stabilitet i Ejendomsforholdene i Amtet. Af Slægtsgaarde, der har tilhørt samme Slægt i over 100 Aar, findes der da ogsaa kun 4: Brattingsborg, Kragerupgaard, Kongsdal og Egemark (egentlig ogsaa Knabstrup), hvortil dog kommer Hagedstedgaard, Kattrup og Vesterbygaard, naar man regner Spindesiden med.

Lad os nu i Enkeltheder se lidt paa, hvad der er sket. Først Majoratsgodserne, de to Grevskaber og tre Baronier. Bedst har Brattingsborg, det tidligere Grevskab Samsø, redet Stormen af; ved Lensafløsningen afgav det til Udstykning Halvdelen af de tre paa den nordlige Del af Øen liggende Gaarde, Bisgaard, Vadstrup og Sannholm, medens

det store sammenhængende Areal mod Syd omkring Brattingborg Hovedgaard bevarede. Men da den nuværende Ejerinde kun har en Datter, er det tvivlsomt, om der ogsaa i Fremtiden vil være Danneskiold'er paa Samsø. Det andet Grevskab, Lerchenborg, afgav til Udstykning Melbygaard, Svebøllegaard og et Areal af Hovedgaarden. Men dernæst blev alle Grevskabets Besiddelser omkring Jyderup, Aunsøgaard, Skove og Plantager, solgt. Og endelig blev i 1927 Resten af Godset solgt til Skibsmægler Bruhn, der atter har solgt det til den nuværende Ejer, Hofjægermester Lund. Men Lerchenborg er dog stadig et betydeligt Gods, omfattende hele Halvøen Asnæs. Værre er det gaaet de tre Baronier: Løvenborg afgav til Udstykning Minnislyst og Arealer af Vognserup og Hovedgaarden, og derpaa blev Resten af Vognserup og Severinsminde solgt. Endelig blev i 1938 Resten af Godset solgt til den nuværende Ejer; men det er ikke noget stort Areal, der skal bære Løvenborgs store, røde Slot i Fremtiden. Dragsholm afgav til Udstykning Teglværksgaarden, og derpaa blev alle Baroniets Ejendomme ved Jyderup, Dønnerup med Rangle Mølle og de store Skove solgt. Da den sidste Baron døde i 1932, solgte og adsplittede Arvingerne Resten af Godset. Hovedgaarden købtes af Jordlovsudvalget, der udstykkede den paa nær den nuværende lille Hovedgaard, og den mægtige, gamle Bispeborg er nu Pensionat. Værst er det dog gaaet Tølløse, Hovedsædet for Baroniet Zeuthen. Ved Afløsningen blev Søgaard og et større Areal af Hovedgaarden udstykket; derpaa blev Hovedgaarden, Sonnerup og Skovene ved Hvalsø solgt, idet Ejeren kun beholdt Sophienholm. Hovedgaarden med Slottet havde flere forskellige Ejere; Slottet var en Tid udlejet til Kostskole, og ved en Skole-drengs Uforsigtighed opstod der Brand, og hele Peder Oxes store Slot nedbrændte. Den nuværende Ejer, Fabrikant Hollesen, har af de gamle Materialer bygget et lille, beboeligt Hus.

Af de andre større Godser kan det nævnes, at Torbenfeldt har fraskilt tre store Gaarde, Orelund (der er over-

draget til den ældste Søn), Ulvig- og Tømmerupgaard (begge solgt). Fra Vesterbygaard Gods er Saltofte blevet solgt. Fra Egemark, Aggersvold, Eriksholm og Kattrup er der solgt betydelige Arealer til Udstykning. Formindskelsen af de andre større Godser skyldes Salg af Fæstegods; Gaarde som Hørbygaard, Kragerupgaard, Nørager og Birkendegaard havde endnu mange Fæstegaarde for 50 Aar siden.

Af de mindre Herregaarde er Katrinedal, Ellingegaard, Daurup og Drags Møllegaard udstykket af Udstykningsforeningen, der ogsaa har købt et Areal af Gislingegaard. Private har udstykket Grønnebjerggaard og Fæltergaard, og endelig har Jordlovsudvalget udstykket de to store Præstegaarde og Arealer af Bjergbygaard, foruden de foran nævnte Udstykninger fra Majoraterne. Siddingevig er delt i 3 store Gaarde.

Til Gengæld ser vi, at et Antal Herregaarde er blevet større ved Tilkøb af Jord, saaledes Løvegaard, Arnakkegaard, Løjtvedgaard og sidst Frihedslund, ved Køb af et større Areal af Nabogaarden Falkenhøj. Astrup er ved Tilkøb af Møller og Skov blevet en Herregaard, og Dønnerup og Sophienholm, der tidligere kun var mindre Hovedgaarde under større Godser, er ved disses Sønderdeling blevet betydelige Ejendomme.

Er det godt eller ondt, den Udvikling, der har fundet Sted: Storgodsernes Adsplittelse, Gaardenes Udstykning, nye Slægter paa Gaardene? Der er skabt mange gode Smaahjem paa de udstrakte Herregaardsmarker, smaa, selvstændige Bedrifter, hvor en arbejdsom Slægt vokser op. Der er heller intet at sige til, at dygtige Landmænd rykker ind paa de Gaarde, hvor de gamle Slægter ikke mere kan klare sig, naar det beskyttende Majoratsbaand hæves; i en Række Tilfælde er det dog ikke Landmænd, men Rigmænd fra Byerne, der har erhvervet Herregaardene (Tølløse, Nørager, Selchausdal, Frihedslund, Mullerupgaard, Ulviggaard); og adskillige af disse har kun haft godt af den »Kapitalindsprøjtning«, dette har betydet.

Er der sket nogen Skade ved denne Udvikling? Tilsyneladende ikke. Der er ingen værdifulde Herregaardsbygninger, der staar uden Jord og er forfaldne, som man ser mange Steder i Jylland. Ja, Tølløse er brændt, men ved den stærke Modernisering og Ombygning i det 19. Aarhundrede var dens Værdi som Arkitekturmonument blevet stærkt forringet. Af Amtets fredede Herregaarde har Lerchenborg, Torbenfeldt, Kongsdal, Vedbygaard og Kaalund Kloster (fredet i Klasse A) og Aggersvold, Kragerupgaard, Aagaard, Eriksholm, Hagedstedgaard, Sæbygaard, Vognserup og Dorthealyst (alle i Klasse B) endnu Arealer, der skulde kunne bevare dem i Fremtiden. Tersløsegaard (Kl. A) har ganske vist mistet sin Jord; men som Holberg-Museum vil den vel nok kunne bevares.

Kun to Herregaarde maa man se paa med lidt Ængstelse for Fremtiden; men det er rigtignok ogsaa de to allerstørste og værdifuldeste, Dragsholm og Løvenborg, begge fredede i Klasse A. Til Dragsholms mægtige Slot, en af vore allerældste og allerinteressanteste Herregaardsbygninger, hører der nu kun et Areal paa 170 ha, saa Slottet har maattet lejes ud som Pensionat! Vil det ogsaa kunne gaa i Fremtiden, naar Grænserne atter aabnes for Rejselysten? Og hvad ellers? Og Løvenborgs mægtige Renæssanceslot er alt for stor en Hovedbygning for de 900 ha, der nu hører til Godset; Slottet er kun delvis beboet, da Ejeren oftest bor paa sin Gaard Hjortholm paa Langeland. Endnu er der næppe Fare for Løvenborg; men bliver det ved at gaa?

Med disse Spørgsmål for Fremtiden skal jeg slutte denne lille Oversigt om Holbæk Amts Heregaarde gennem de sidste halvthundrede Aar. Een Ting maa man ikke glemme for den sociale Side af Sagen: Herregaardenes Værdi som Turistattraktioner. Hvor meget fattigere vilde ikke Eggen være uden saadanne Gaarde som Lerchenborg, Dragsholm, Løvenborg, Torbenfeldt, Kongsdal og Eriks-holm?

KIRKERNE I NØRRE JERNLØSE OG KVANDLØSE

Ved Hans Fyhn

(fortsat fra Aarbogen 1945)

III. Beskrivelse af Nørre Jernløse Kirkes Restaurering

Af Pastor Adam Wind.

»I Kvandløse Sogn har der i lange Tider været klaget over, at Stolene i Sognets Kirke ere slette at sidde paa, og at Kirken med dens utætte Trævinduer og for smaa Kakkelovne er ulidelig kold om Vinteren, og da Erfaring har vist mig, at Kirkebesøget virkelig svinder betydeligt i de kolde Vintermaaneder, hvor selv trofaste Kirkegængere fra Aarets milde Tid holde sig borte, fordi de fryser, henvendte jeg mig til Administrationen for Baroniet Løvenborg med Bøn om, at der maatte blive anbragt nye Stole og sørget for tilstrækkelig Varme i Kirken. Svaret var særdeles imødekommende, men da Nørre Jernløse Kirke ogsaa trængte til Fornyelse af dens Stole, og da den fra gammel Tid har været betragtet som Herskabskirke for Løvenborg, bestemte Administrationen sig maaske af den Grund til at istandsætte Nørre Jernløse Kirke først, idet der stilledes i Udsigt, at Kirken i Kvandløse senere skulde komme i Betragtning.

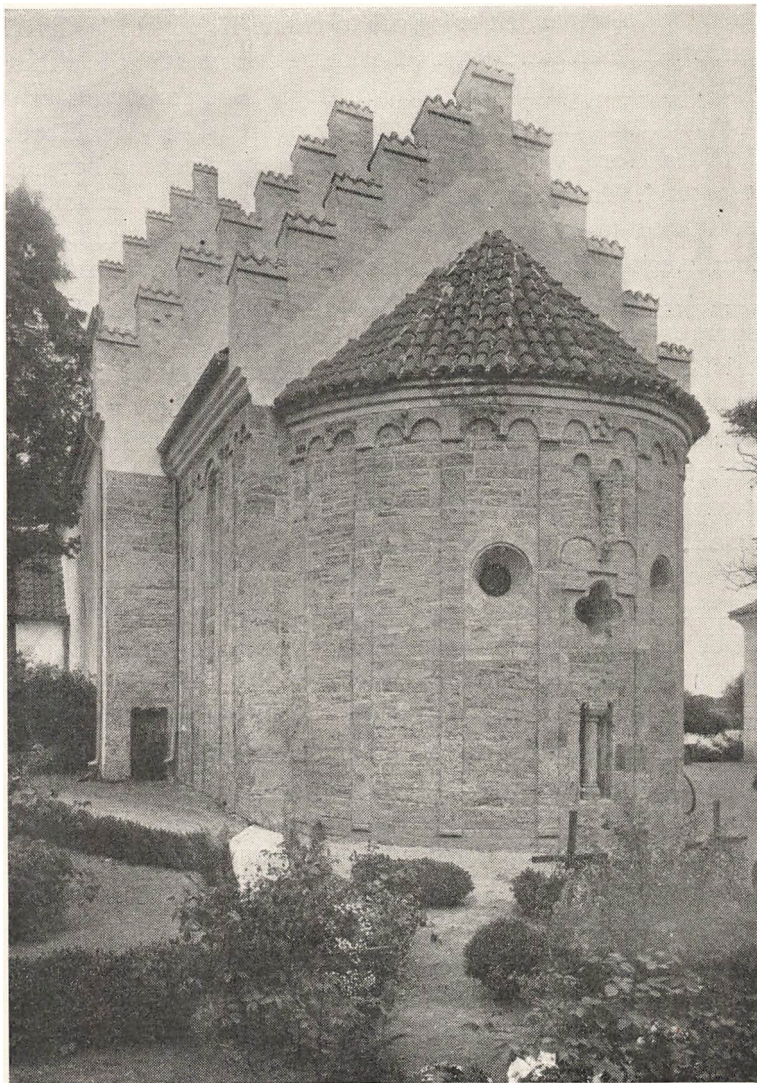
Straks efter Pinse 1895 blev der begyndt paa Arbejdet, og det er bleven lagt mere omfattende og kostbart, end man fra først af havde tænkt sig. Tagværket var i høj Grad brøstfældigt og er erstattet af nyt, nye Bjælker, Sparrer og tildels nye Tagsten. Kammene paa de gothiske Gavle vare forvitrede; nye er opmurede. Ved at undersøge

Murene fandt man, at en Del af Skibet, hele Koret og Apsis ere opført af Tufsten¹⁾, som gennem Tiderne ere overkalkede med et tykt Lag Kalk. At fjerne dette Kalklag vilde blive et meget besværligt og dyrt Foretagende. For Skibets Vedkommende var man da ogsaa straks paa det rene med, at Bekostningen ikke kunde gøres, da dets Mure er opført af Tuf og Kampesten mellem hverandre, saa der ikke vilde kunne fremkomme et smukt Hele trods alt, hvad man vilde anvende derpaa. Over for Koret og Apsis var man derimod tvivlraadig.

Langs Korets nordre Side er der rimeligvis Aar 1851 opført et Sakristi. At det netop er opført paa den Tid, er der ganske vist ingen Optegnelser om, men en Dør, der førte fra Kirken ind i Sakristiet, som nu er taget bort, bærer det nævnte Aarstal, saa der er al Grund til at antage, at denne gamle Dør, der er tømret af brede Egeplanker, er samtidig med Sakristiet i dets ældste Skikkelse. Fyhn skriver, at det er udvidet. Dets Tagværk skulde fornyes, og saa skete det lykkelige, at da Taget blev taget af, fandt man, at det havde dækket et prægtigt Stykke af Korets Tufstensmur, som i Skjul af Taget var blevet skaanet for Kalkekosten. Tufstensmuren stod i sin oprindelige Skønhed

1) Det danske Navn paa Tufsten er »Fraadsten«. Sagnet fortæller, at da Kong Knud den Hellige vilde bygge Kirker her til Lands, bad han Gud om Anvisning paa en Stenart, hvoraf Kirkerne kunde bygges. Gud aabenbarede for Kongen, at han skulde gaa til Havet, naar det var i Oprør, og samle dets Skum (Fraade) op i et Sold. Dette gjorde Kongen, og da Skummet tørredes ind, fremkom et Materiale, Fraadsten, der var saa stærkt og haardt, at det kunde modstaa Vejrligets Indflydelse. Af denne Stenart (naar man brænder den i en Kalkovn, giver den fortrinlig Kalk) byggede Kongen derefter sine Kirker, og unægtelig har Materialet været godt, thi de fleste Tufsten i Nørre Jærnløse Kirke er endnu lige saa faste og stærke, som da de blev opmurede for ca. 8—900 Aar siden. Nu til Dags findes Tufsten paa en Mark ved Vintre Mølle*) paa Rygaards Gods i Nærheden af Havet.

*) Fra Fraadstensbrudet ved Vintremølle Aa er hentet meget Materiale til Restaurering af de omliggende Kirker, og mulig er de til Kirkernes Opførelse benyttede Fraadsten ogsaa herfra. Stenene, som benyttedes til Nørre Jærnløse Kirkes Istandsættelse er hentet fra dette gamle Brud.

Nørre Jærnløse Kirkes Kor og Apsis efter Restaureringen.

Fot. Nat. Mus.

(Paa Skibets Endevæg ses en Niche, en Pendant findes paa den modsatte Side af Koret, disse er nu begge restaurerede, og en Søjle, lignende den, der ses i Apsis, er indsat.)

med sine Lisener, Buer og smaa runde Knopper, ja, hvad mere var, man saa Rester af et mere end mandshøjt, rundt Vindue, som var muret med en dejlig Bue foroven. Dette Vindue, som, inden Sakristiet blev opført, har givet Koret Lys fra Nord, var tilmuret indvendig, men ret vel bevaret udvendig. Man erkendte, at dette Vindue maatte beholdes, stilfuldt som det var, og derved var Restaureringen af Kirken bragt i det rette Spor, medens man før havde famlet, idet der vel skulde gøres noget, men Pengene tillige skulde spørges til Raads. Arkitekten, Kammerraad, Slotsforvalter Zeltner fra København, fik fri Haand, og saa blev der taget fat. Nye Opdagelser blev gjort, den ene fulgte paa den anden. Lige overfor det nævnte Vindue fandt man paa Korets Sydside Spor af, at der engang har været et tilsvarende Vindue der. Med Undtagelse af en lille Rest af en Bue foroven var det ødelagt, idet man paa dets Plads havde anbragt et almindeligt Stuevindue for at skaffe mere Lys i Koret, end det høje, men smalle Vindue kunde give, efter at dets Medhjælper mod Nord var blevet dækket af Sakristiet. Der blev givet Ordre til at tage Sakristiet bort og at genopføre de to gamle Vinduer i deres oprindelige Skikkelse. Arkitekten frygtede for, at Koret skulde blive meget mørkt, men det har vist sig, at den gamle Mester, som for en 8—900 Aar siden byggede de smalle Vinduer, har forstaaet sin Kunst. De lader nu som i fordums Dage et smukt og stemningsfuldt Lys falde over Korpartiet gennem Ruderne i den eftergjorte Blyindfatning.

Endnu stod Apsis tilbage. Man var blevet opmærksom paa, at der indvendig i den var to store runde Huller i Muren til Øst bag den gamle Altertavle. Pastor Fyhn mener, at i disse Huller, Nicher, som han kalder dem, har der i den katolske Tid været anbragt Helgen- eller Mariabilleder; men ved nøjere Undersøgelse har man fundet, at Hullerne er Lysfang for to smaa Vinduer, der fra Øst gav Lys ind i Apsishalvrundingen. De var tilmurede udvendig fra. Man slog Tilmuringen ud og fandt, at det ene, som er midt i

Apsis under den krybende Lindorm, og som Fyhn betegner ved en Figur, der ligner et H*), er et saa kaldet Kløvervindue¹⁾ af sjælden Skønhed. Det andet er rundt. Der har været et tredie, men det var helt ødelagt, da man i Stedet for det har indmuret et Stuevindue mod Sydøst. Det er nu borttaget, det forsvundne tredie, lille, runde Vindue genopført, og de to andre restaurerede, saa der falder Lys ind i Apsis fra de tre mærkelige Vinduer, der er blevet forsynet med gulligt Kathedralglas i Blyindfatning**). Mon de tre smaa Vinduer ikke er et Symbol paa Treenigheden²⁾? Tuffstensmurene i Apsis og Kor var meget skamferede, navnlig har Murene lidt meget ved Anbringelsen af de famøse Stuevinduer og ved Opførelse af Sakristiet, idet man for at fæstne dets Bjælker har hugget store Huller i Kormuren og udfyldt den Plads, Bjælkerne ikke optog, med røde Murstensbrokker. Med stor Bekostning og megen Murerkunst er der raadet Bod paa Vandalismen ved Hjælp af et nyt Murværk i Tuf. De afbrudte Linsener er genopført, nye Buer kunstfærdige tildannet, og hele Apsis og Kormuren afmejslet for at gøre Murfladen glat, efter at Overkalkningen møjsommelig er blevet fjernet. Den sjældne Lindord, der kryber ned ad Apsis, er med kyndig og kærlig Haand rensset for sin Kalkning, saa at det hele Kor og Apsisparti er fremstaaet i sin oprindelige og ejendommelige Skønhed med stilfulde Nicher, de elegante Lisener, skønne Buer og prægtige Vinduer.

Administrationen for Baroniet fortjener Kunstelskeres Ære og Tak, fordi den har fremkaldt det smukke Minde,

*) Se Fyhns Akvarel Side 91 Aarg. 1945.

1) Dets Rand var sodet, hvad der meget har undret mig, indtil en gammel Mand her i Sognet gav mig Forklaringen. Han har fortalt, at der engang var en Baronesse paa Løvenborg, der frøs, naar hun var i Kirke — man havde den Gang ikke Kirkekakkelovne, saa det var ikke underligt, at Damen frøs. Saa lod hun opsætte en Kakkelovn bag Alteret, og denne Kakkelovns Røg blev ført ind i Kløvervinduet! Deraf Soden paa dets Rande.

***) Nu er Ruderne sværtet mørke, da man finder, at Lyset, som straalet ind gennem Vinduerne, virker generende.

2) Kammerraad, Arkitekt Zeltner's Hypothese.

som Kirkens Kor og Apsis er, om Fortids Bygningskunst, et virkeligt Kunstværk.

Vaabenhuset er en senere, om end gammel Tilbygning til Kirken, hvad der fremgaar af, at dets Tag skjuler en Del af et højtsiddende, lille Vindue, som er tilmuret, da Vaabenhuset blev opført. Dets gamle Facade var meget uskøn, og Indgangsdøren stod alt for langt til den ene Side. Skulde Skævheden rettes, maatte man nedbryde en stor Del af Muren. Der blev givet Ordre dertil, og en ny, smuk Facade med takkede Gavle og Blændinger, hvoraf 2 Korsblændinger, har afløst den gamle. En mægtig Indgangsdør, høj og bred, i Midten prydet med et Kors, paa hvis Midtpunkt er anbragt en Sol, medens Skraabeklædningen paa Døren er paasat saaledes, at den danner Straaler, der udgaar fra Korsets Midte, fører ind i Vaabenhuset. Over Døren er en smuk Bue. Facaden har man ladet staa med sin røde Murstensfarve*), skønt Kirken ellers er kalket hvid med Undtagelse af Kor og Apsis. Man syntes, det var en Skam at skjule Facadens smukke Murværk med Overkalkning, medens man dog ikke var blind for, at Ensartetheden brødes noget ved den røde Mur. Øst- og Vestsiden af Vaabenhuset er paa hver Side blevet forsynet med et stort rundt Vindue med vældigt Lysfang, hvorved Rummet indenfor, der før kun fik Lys fra et lille Trævindue til Øst, er blevet lige saa lyst og venligt, som det tidligere var mørkt og skummelt. Paa østre Mur af Vaabenhuset er der udvendig over det runde Vindue indmuret en meget lang og smal Ligsten. Den har vistnok siddet i Muren fra den Tid, Vaabenhuset blev bygget; i alt Fald tydede dens tykke Kalklag paa, at den i mange, mange Aar har maattet døje Kalkekosten. Ligstenen bestaar af tre Stykker og er af Kalksten; samme Slags som der bygges med i Egnen ved Fakse. Dens Bogstaver er omhyggelig rensede, og man læser tydeligt denne Indskrift: »Søren Degn**) herunder

*) Er senere kalket hvid.

**) Hvornaar han var Degn her vides ikke, men ifølge Sj. Stifts Degnehistorie af Anders Petersen skal det have været før 1684.

hviler / med sin Hustru og 3 Sønner / Gif Gud de maa igen glade opstaa / og i Ærens Rige indgaa«. Igennem Indgangsdøren føres man over en smuk, bred Dørtærskel af Granit ind i Vaabenhuset. Paa Facademurens indvendige Side er anbragt en Tremmedør, hvorigennem frisk Luft kan finde Vej til Kirken. Ogsaa denne Dør er prydet med et Kors, hvorfra der udgaar Straaler, som dannes af Tremmerne og tager sig nydeligt ud. Gulvet i Vaabenhuset er lagt med gullandske Fliser, røde og blaa, der har afløst et smudsigt Murstensgulv. En Trappe, der førte op til Loftet og skæmmede, men ikke gjorde Nytte, er taget bort. Indgangsdøren til selve Kirken er flyttet, saa at den er kommet til at staa lige for Hoveddøren til Vaabenhuset. Den er af Størrelse som Hoveddøren og dannet i Lighed med den, dog uden Sol og Skraabeklædning. Paa Vaabenhusets østre og vestre Væg, nærmest ind imod Kirken, er der paa hver af dem ophængt en stor, sortmalet Trætavle med series pastorum. Disse Tavler hang før inde i Kirkens Kor, men er fjernede, da de var til liden Pryd, hvor de hang.

Gennem Vaabenhusets tunge Indgangsdør, der dog gleder saare let paa sine Hængsler, træder man over en smuk Tærskel af Granit ind i selve Kirken og modtager et lyst og venligt Indtryk fra det særdeles hyggelige Gudshus, som Nørre Jernløse Kirke er forvandlet til. Tidligere var den mørk og skummel med sine Trævinduer og »Provstevinduer«, som Kirkearkitekterne spøgende kaldte disse Staldvinduer af Jern, som Kirkesynene havde for Skik at anbringe, hvor der skulde sættes nye Vinduer i en Kirke. Disse er afløst af nye, høje Kirkevinduer med Ruder i Blyindfatinger. Rundt om hvert Vindue løber en Frise med gulligt Cathedralglas, medens det øvrige Glas er hamret Rudeglas*). Vinduerne tager sig lige godt ud, hvadenten de ses ude fra eller inde fra. De hvidkalkede Vægge og Hvælvninger, som gjorde Rummet koldt og uhyggeligt, har mod-

*) Er nu afløst af klart Glas.

taget en Kalkfarve, der bringer rolig og hyggelig Stemning over det hele Parti. Hvælvingerne er kalket let blaagraa*), deres Ribber røde med hvide Striber, medens Væggene er rødgraa. Buerne mellem Hvælvingerne var meget skæve og uregelmæssige. De er ved stort Arbejde og megen Snildhed saa vidt muligt rettede lige. Gangen, der før var saa smal, at man vanskeligt kunde bære en Ligkiste op i Kirken, er udvidet, saa der er blevet rigelig Plads. Dens Gulv er lagt med gullandske Fliser som Vaabenhusets. Før var der Murstensgulv. Underligt nok, man fandt godt og vel en Alen under det gamle Gulv en Gulvlægning over hele Kirken af røde Munkesten. Det synes, at der i sin Tid maa have været en Trappe ved Indgangsdøren, hvoraf man er stegen ned til det meget lave Gulv. Af Trappesten fandtes dog intet Spor, da man undersøgte. —**)

De gamle Stole***), der var sande Pinebænke at ride paa og ret skikkede til at forstyrre Andagten for dem, der sad paa dem; om disse Stole end i raffineret Grusomhed ingen Sinde havde kunnet maale sig med dem, der er i Kvanløse Kirke, er nu afløst af nye og magelige uden Døre¹⁾. Stolene er bygget saaledes, at den Tilhører, der i Kirken vil søge en stille Opløftelses-Time, kan finde den uforstyrret af sit Legeme, der fuldstændig kan hvile paa en magelig Siddeplads, og den, som falder i et lille Blund, hvad der jo stundom kan ske for en Tilhører ved egen eller

*) I 1943 var Hvælvingerne kalket hvide, hvorimod Hvælvingernes Ribber har den samme røde Farve med hvide Tværstriber.

**) Da den nuværende Varmeovn blev opstillet, stødte man ved Udgravningen paa det gamle Murstensgulv, som var meget slidt hen imod Vinduet paa den nordre Væg ret over for Indgangsdøren, hvorfor det maa antages, at den forlængst tilmurede Dør paa Kvindesiden har siddet der. Bemærk hvad Pastor Wind Side 169.

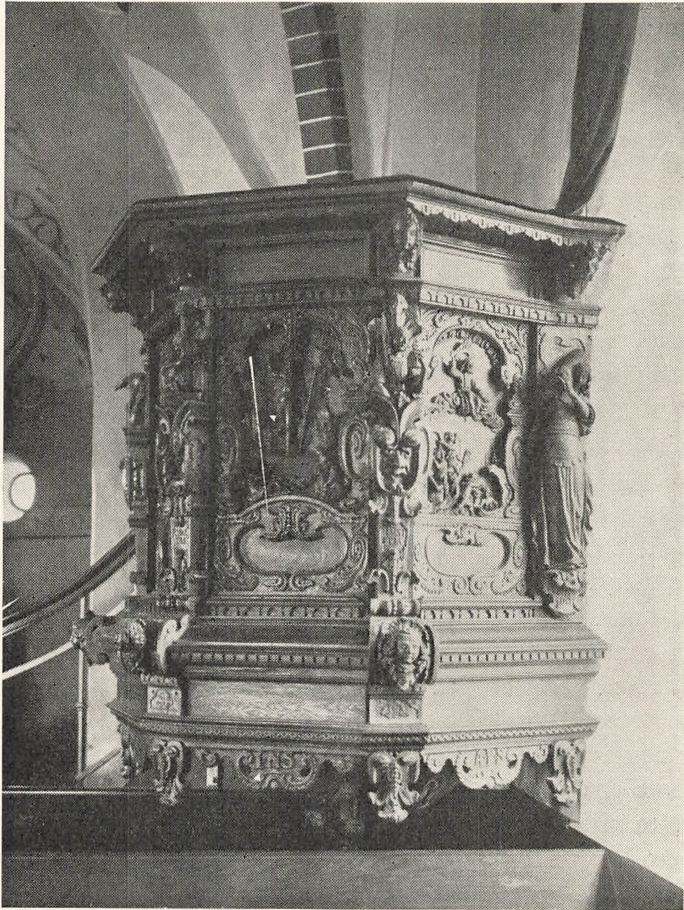
***)) Døre og Forstykker til disse henligger paa Vaabenhusets Loft.

1) Herskabsstolen har dog beholdt sine Døre og de gamle Forstykker med Oksernes og Barnekowernes Vaaben. Ligeledes er der to tilsvarende Forstykker med Vaaben lige over for paa Mandssiden, hvor Kirkesangeren herefter skulde have Plads. Forstykkerne forblev efter senere Bestemmelse uforandrede. Deres Vaaben er smukt opmalede og er en Pryd for Kirken.

Prædikantens Skyld, kan nyde det lidet Blund. Under de gamle Stole var der Murstensgulv med Fodbrædder, der jævnlig, naar man traadte paa dem, gjorde Støj. Nu er der lagt Cementgulv nederst for at holde Fugtighed ude, og over dette et Brædegulv med Jernriste for at undgaa Svamp. Gid det maa lykkes! Stolene er forsynede med Fodskamler, og under hver en Stol er en Hylde til Huer og Hatte. Tidligere modtog Kirken Varme fra to smaa Stuekakkelovne, der stod midt i den og optog de bedste Pladser paa Kvindesiden. Disse Ovne har aldrig givet tilstrækkelig Varme og er nu veget for een stor Kakkelovn, der anbragt længst nede i Skibet paa Kvindesiden, foran Taarnhvælvingen, paa hvis nordre Pille som Grundlag en Skorsten er opført op gennem Taarnet i dets fulde Højde, hvorved man er sikker paa, at Kakkelovnen kan trække, hvordan Vinden saa er. Ovnen er af Recks Patent, giver ikke Straalevarme og synes fuldt at gøre Fyldest som Kakkelovn. Iøvrigt er den temmelig fremtrædende paa den Plads, hvor den staa, men kunde ikke staa andet Steds i Kirken.

Prædikestolen var før anbragt der i Skibet, hvor det eneste store Vindue paa Mandssiden nu er. Før det kom, var der to Stillevinduer af Træ. I tidligere Tider har Prædikestolen været opsat i det yderste Hjørne til Syd, nær op til Korbuen. Hertil er Prædikestolen atter flyttet og befæstet lavere end før, idet man har haabet, at det derved skulde blive lettere at tale i Kirken, der ikke er heldig i akustisk Henseende, fordi den Bue, der spænder over Pillerne foran Taarnhvælvingen, er for lav. Man ventede, at Lyden fra den lavere stillede Prædikestol bedre skulde komme ind under nævnte Bue, og Haabet blev opfyldt. Prædikestolen er et sandt Kunstværk med sine Udkæringer*). Uheldigvis fandt Pastor Fyhn Aar 1831 paa at »decorere« Prædikestolen. Det vil sige: han overmalede den med Perlefarve. Denne Overmaling er med stor Bekostning fjernet

*) Bruskbarok.

Prædikestolen efter Restaureringen. Fot. Nat. Mus.

af en Kunstner i København, og Prædikestolen viser sig atter i sin oprindelige Skønhed, som den nu staar der i mørkt Egetræ. Himlen over den, ligeledes et Kunstværk i Billedsnitning, er selvfølgelig ogsaa befriet for sine »Decorationer«. Faa Kirker har Mage til dette Pragtværk, hvis Skønhed faa anede, saa længe det var »decoreret«. Det Felt paa Prædikestolen, hvor Dommen er fremstillet, er helt fornyet, da det var blevet skrøbeligt.

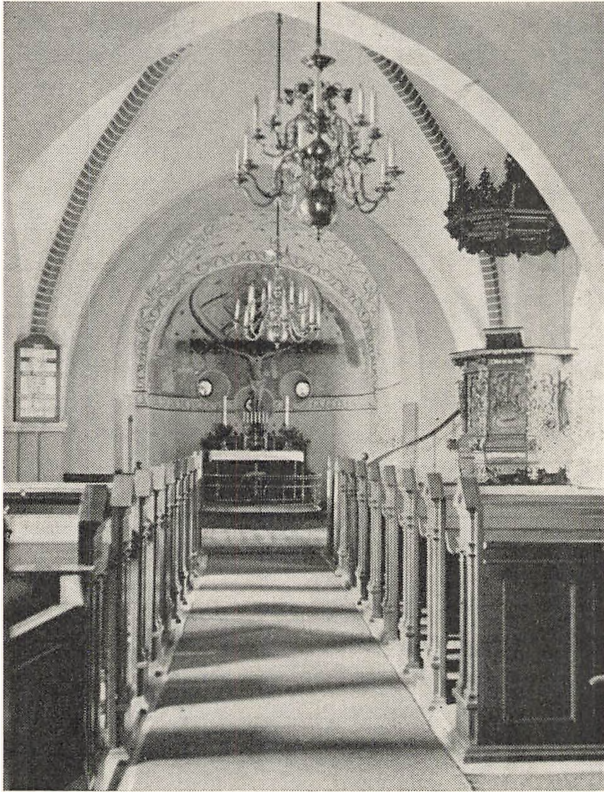
At det sete afhænger af Øjnene, der ser det, fik jeg en Dag ny Bekræftelse paa af en Mand, der var inde at se Kirken. »Prædikestolen«, sagde han, »var dog meget kønnere, da den var malet«. Ja, Smag og Behag er jo forskellig.

Løvrigt har det i den senere Tid ikke været uden Fare at staa paa Nørre Jernløse Kirkes Prædikestol. Da man i Sommer tog dens »Himmel« ned, viste det sig, at Jernlænken, der holdt den, var saa oprustet, at det Led, der havde gaaet gennem Hvælvingens Murværk, paa et enkelt Sted kun havde Tykkelse som en Tændstik. De Bjælker, der bar Prædikestolen, var saa opraadnede paa det Stykke af dem, der var indmuret, at der ikke var mere end 2 Tommer tykt frisk Træ tilbage til at bære. »Hvis Himlen faldt ned« — det kan dog ske, om man end ellers spøger med dette Ord — maatte Prædikestolen gaa med. Var det sket, vilde den have knust dem, der sad under den, om den var faldet under Gudstjenesten. Prædikestole burde ikke hænge som Svalereder, da man ikke kan undersøge Soliditeten af de bærende Bjælker i Muren, og det Stykke Jern, der bærer Himlen over en Prædikestol, burde en Gang imellem fornyes, hvor det gaar gennem Murværk, der som bekendt rustet Jern.

En ny Trappe med let og elegant Rækværk af Jern og poleret Haandfang af Egetræ fører fra Koret op til Prædikestolen.

Et alt for højt Trin førte tidligere fra Skibet op til Koret til megen Ulempe for Kvinder, der bar smaa Børn til Daab, og for gamle Folk, der gik til Alters. Ved at hæve Gulvet i Skibet et Par Tommer, er Vanskeligheden heldig overvundet, saa man nu gaar mageligt op.

Det hele Kor og Apsis fremtræder i ny Skikkelse. Ejendommeligt og stilfuldt som det oprindeligt har været, staar det saadan igen. Som nævnt har man i Apsismuren til Øst fremkaldt Kløverbuet og de to smaa runde Vinduer. Disse tre Vinduer, som en Kirkearkæolog forstaar at skatte

Nørre Jærnløse Kirke efter Restaureringen. H. F. fot.

højt, vilde ikke komme til deres Ret, om den gamle Altertavle blev bibeholdt. Den skjulte dem, bred, tung og klodset, som den er. Ikke blot Vinduerne skjulte den, ogsaa Kalkmalerier, man har søgt og fundet paa Tøndehvælvingen og Muren i Apsis. Kalkmalerierne har døjet meget i Aarenes Løb. Prof., Arkitekturmaler Kornerup fra Roskilde, som med Kunstforstand og øvet Haand har restaureret dem, antager, at de stammer fra Christian den I.'s Tid. De har været overkalkede gennem lange Tider, hvad der skønnes af det tykke Kalklag, de bar. Derefter har man overmalet dem med blaa Oliefarve og tildels ødelagt, hvad

der var af Kalkmalerier paa den sydlige Side af Apsis, hvor man som anført indmurede et Stuevindue. Imidlertid er det lykkedes at drage frem, hvad der kunde drages frem, og Professor Kornerups*) Pensel har raadet Bod paa Rationalismens Vandalisme. Malerierne fremstiller Dommelig. Midt i Apsishvælvingen ses Regnbuen, deri et Kristusbillede af overmenneskelig Størrelse. Fra Herrens Mund udgaar et tveægget Sværd og en Liljegren, Billeder paa Dom og Tilgivelse. Til venstre for Herren, regnet fra Beskueren, knæler Jomfru Maria med foldede Hænder i bedende Stilling, og til højre Apostlen (Døberen?) Johannes, ligeledes bedende. Under Regnbuen til venstre kommer Menneskeskikkelser frem fra Jordens Grave. Jesus holder Dom over de opstandne; hans Moder Maria og Johannes beder om Naade for dem, der skulde dømmes. — Alt dette vilde være blevet skjult, om man havde ladet den gamle Altertavle staa. Man lod den vige sin Plads, som den vel ogsaa først er kommet paa i Christian den IV.s Tid, hvorfra den synes at stamme. Saare skrøbelig, som den er, kan den ikke gøres i Stand uden megen Bekostning, og da der

*) Af Prof. Kornerups Indberetning til Nat. M. 21. Maj 1896 fremgaar det, at Kalkmalerierne er fra omtrent 1450: — Der var kun ubetydelige Brudstykker tilbage af Johannes, og jeg har derfor maattet supplere denne Skikkelse med en anden samtidig Johannesfigur. Den kunde ikke godt undværes af Hensyn til Symmetrien i den hele Komposition. Paa et Par Skriftruller ved Kristi Hoved opdagede jeg følgende velkendte Ord af Math. 25. Kap. »Ite maledicte«, hvilke jeg da med Sikkerhed turde supplere med »in ignem eternam« og »Verita benedich patris mei«.

Paa Korets Sidevægge fandt jeg Rester af de 12 Apostle, som har staaet her i 2 Rækker, men er tabt ved Udvidelsen af Vinduet. Nu er der kun noget tilbage af St. Peder med Nøglen og St. Poul med Sværdet samt 3 andre, der savner Attributer. Jeg har bevaret disse Rester.

Da Restaureringen var afsluttet, skriver han: Selv har jeg tidligere været i nogen Tvivl om Billedernes antikvariske Værdi og om Muligheden af at restaurere Korets Hvælving, men jeg maa tilstaa, at den dekorative Virkning er kommen til at overgaa mine Forventninger. Vel er Kalkmalerierne omtrent 300 Aar yngre end den udmærkede Korbygning og mærkelige Fraadstenschvælving, men de tager sig dog nu meget interessante ud sammen med det store udsnittede Krucifiks, som staar paa Alteret.

ingen Murflade findes i Kirken, der er stor nok til at anbringe den paa, er den overdraget til Nationalmuseet*). Af Pietet mod gamle Pastor Fyhn, der endnu mindes kærligt i Menigheden, er det Oliemaleri, hvormed han paa Tusindaarsfesten for Kristendommens Indførelse i Danmark forsynede Altertavlen, udtaget. Det er blevet afvasket, indsat i en passende Ramme og ophængt i Taarnhvælvingen til Nord¹⁾, hvor det baade modtager godt Lys og bidrager til at gøre den smukke Plads til en af Kirkens hyggeligste**). Billedet fremstiller Jesus, der mødes med Marie Magdalene efter sin Opstandelse og siger til hende: »Rør mig ikke«. Kristusbilledet er slet ikke saa ringe malet; Marie Magdalene derimod meget fortegnet. Forfatteren har tit ønsket, at hun, som er vejet tilbage i Forfærdelse, og malet i halvt liggende Stilling, vilde rejse sig og gaa sin Vej.

Det gamle Alterbord var muret og meget skævt. Da man vilde rejse det, viste det sig saa skrøbeligt, at man maatte tage det ned. Det stod til at vente, at der vilde findes Relikvier i det, men der var ingen. Bordet var muret med en Halvstensmur rundt om. Indvendig var det fyldt med Jord og Grus. I dets nordre Ende stod der en forraadnet Stump Lægte, vel en halvanden Alen lang. Den havde maaske i sin Tid været brugt til Højdemaal, da Alterbordet blev bygget, og det er glemt at tage den op. Foran Alterbordet har der fra gamle Dage staaet et Antemensale, skjult af Altertæppet. Da Antemensalet er meget medtaget af Ælde og uden kunstnerisk Værd, og da man var bestemt for at anvende Tæppe ogsaa foran et nyt Alterbord, har Administrationen for Baroniet overdraget Antemensalet til Na-

*) Det var egentlig Arkitekt Zeltner's Hensigt at opstille den gamle Altertavle der, hvor Pastor Fyhns Billede nu hænger, men desværre var den for høj, saa dette blev opgivet. Altertavlen, som er fra 1595, blev da, ifl. Trap, 1895 ført til Løvenborg Slot, hvor den nu er ophængt. (Fredl. 1915.)

1) Lige over for til Syd har Mindetavlen over Præstekonen Maren Hansdatter faaet Plads og er flyttet dertil fra Koret. Hun var gift med Bolle Pedersen, S. 96. Paa den Plads, hvor Mindetavlen nu hænger, har der vist engang været et lille Vindue.

**) Billedet hænger nu paa Sydvæggen.

tionalmuseet, som til Gengæld for dette og andet, bekoster Restaureringen af Kalkmalerierne.

I Stedet for det gamle Alterbord er der opsat et nyt af Træ, hvorpaa er oprejst et højt Krucifiks, der skal erstatte Altertavle. Det lader de tre mærkelige Vinduer i Apsis og dens Kalkmalerier træde frem, som de fortjener det. Krucifikset er meget gammelt. Tidligere har det hængt paa Buen, der fører ind til Taarnhvælvingen, og paa dets Fod var hæftet en Træplade med paamalet Indskrift, som viser, at »Anno 1685 Lod Hr. Bolle Pedersen*) [Lüxdorff] Dette Christi Billede Fornye og op Sette«. Naar det den Gang trængte til at fornyes, maa det vel allerede da have været gammelt. Det var en genial Idé af Kammerraad Zeltner, at lade dette Krucifiks tjene som Altertavle. Meget medtaget, som det var blevet af Tiden, Skuldrene paa Kristusfiguren var udstoppet med Avispapir, man kunde ikke se af hvad Avis —, er det restaureret, og det, der tidligere ikke regnedes for stort mere end gammelt Skrammel, passer paa sin nye Plads godt i de gammeldags Omgivelser. Paa Korsets Fod er der efter Sognepræstens Forslag sat disse Ord paa en lille Trætavle. »Det er fuldbragt!« Joh. 19. 30. og Bolle Pedersens gamle Tavle er anbragt bag paa Korset tillige med en ny, der angiver Aaret for Restaureringen. Maa-ske vil en og anden finde den korsfæstede Kristus for trist og hellere have ønsket et lysere Billede paa Alteret af sin Frelser end netop som den korsfæstede, — dog, der var intet andet til Raadighed, naar man ikke vilde og heller ikke godt kunde beholde den gamle Altertavle. Skulde dog ikke dette, som lyser ud fra den lidende Skikkelse: »det har jeg gjort for Dig!« have sin Betydning for den, der kommer til Alterbordet? Og er ikke dette: »det er fuldbragt!« nok værd at tage med fra Syndsforladelsens Bord? Skulde det ikke være bedre end det, der uden Ord lød fra det gamle Alterbillede: »rør mig ikke!« ?

*) Sognepræst i Nørre Jærnløse og Kvanløse fra 1659 til sin Død 1711, 81 Aar gl. Han berømmes for sin store Godgørenhed mod de Fattige.

Det tidligere Altergulv var meget indskrænket, og med sit simple Jernrækværk uden Træ til at hvile Armene paa, dannede det en Figur, der nærmest lignede et Gravsted. En Mand her i Sognet havde ogsaa talt om, at han vilde forspørge paa Godskontoret, om han kunde faa Rækværket at købe til Gitter om sit Gravsted. Et nyt Knæfald, meget større end dets Forgænger, smukt afrundet og forsynet med et let og elegant Rækværk af Jern, dekoreret rundt med Staalfarve, snart med Guld, og udstyret med Armlæn af poleret Egetræ er anbragt foran Alteret. Gulvet indenfor Knæfaldet var før belagt med Mursten; det nye Gulv er af Brædder og dækket med et smukt Tæppe, ligesom der da i sin Tid var Tæppe over Murstensgulvet.

Da det gamle Knæfald skulde afløses af et nyt, maatte man forinden undersøge, om der muligvis skulde være et Gravsted foran Alteret, maaske daarligt dækket, saa man kunde være udsat for en Sammenstyrtning engang i Tiden. Der var saa meget mere Grund til denne Undersøgelse, som der inden for det gamle Knæfald laa en Ligsten, der bærer Jomfru Mette Barnekoes Navn og fortæller, at hun hviler der under. Med Undtagelse af det Stykke af Ligstenen, der bærer den Indskrift, Pastor Fyhn omtaler¹⁾, var Resten, som denne ellers saa opmærksomme Iagttagere vel ikke har haft nogen Anelse om, hvad den indeholder, siden han intet skriver derom, overløbet med Kalk. Sagens er det gjort, for at Stenen skulde være mere glat at gaa paa for Præsten under Altergudstjenesten, inden der blev lagt Tæppe indenfor Knæfaldet. Tilfældigt prøvede man at stikke med en Kniv i Kalken. Et Stykke Kalk springer af, og stor er Glæden, da en fint udhugget Kvindeskikkelse lidt efter lidt kommer til Syne. Mette Barnekoes staar der med korslagte Hænder; et Slør falder ned fra hendes Hoved over Kjolen, der er forsynet med Pufærmer. Rigt paaklædt er hun, som det sømmede sig en fornem Adelsdame af de Barnekoers Slægt. Det smukke

1) »Fra Holbæk Amt« Side 96 Aarg. 1945.

Billedet, der er ophøjet, er indrammet af to prægtige Søjler, en paa hver Side. Over Billedets Hoved er en Due, hvilende paa Søjlernes kunstfærdigt formede Kapitæler, og i hvert Hjørne af Ligstenen findes et Vaaben. Næse og Hænder er meget afslidte paa Billedet og tyder paa ved deres Slid, at der er gaaet meget paa Stenen. Den afslidte Næse er der bødet paa ved at paasætte en af Cement. Den prægtige Ligsten kunde man ikke nænne at skjule under Bræddegulvet, der skulde lægges inden for det nye Knæfald. Man besluttede saa at indmure den i Korbuen til Nord ved Herskabsstolen, hvor det skønne Minde forhaabentlig staaer vel bevaret for Eftertiden. Paa Korbuens søndre Side er indmuret en stor Ligsten, der har ligget i Skibets Gang lige ved Opgangen til Koret. Den omtales af Fyhn*) og er Mindesten over Præsten Hr. Johannes Christianus Hafniensis og Hustru**). Da denne Sten blev optaget, anstilledes blot Undersøgelse, om Grunden under den var fast, hvad den viste sig at være.

Den 30. Juli 1895 anstilledes Undersøgelsen om Soliditeten af Grunden foran Alteret i Overværelse af Hs. Excellence, Overhofmarskal Løvenskiold som Medlem af Administrationen for Baroniet Løvenborg. Kammerraad Slotsforvalter Zeltner som Arkitekt, Godsforvalter Holm for Løvenborg og Sognepræsten.

Et Par Alen under Gulvet fandt man et muret Gravsted, der er en 3 Alen langt, 2 Alen bredt og vel lige saa dybt (ikke maalt), muret med røde Munkesten. Noget egentligt Dække var der ikke over Gravstedet, som var fyldt med Grus, hvorover der var lagt Murstensgulv, med Undtagelse af den Plads, som Ligstenen dækkede. Af Ligkiste fandtes intet Spor. Vistnok var der enkelte smaa Rester af Træ, men de har næppe været Dele af en Ligkiste, da de tydeligt nok er af Fyr, og der ingen Rimelighed er i at antage, at man 1559 skulde have begravet en

*) »Fra Holbæk Amt«, Aarg. 1945, Side 96.

***) En dansk Oversættelse fra Latin ser man i Mogens Strunge: Danske Kirker og Præstegaarde i Gl. Roskilde og Holbæk Amter, Side 356.

Adelsdame i en Fyrretræskiste. Man maa uden Tvivl have brugt Eg i den Tid. Træstumperne er vel derfor Levninger af et Dække, der engang har været over Graven. Af Menneskeskelet fandt man kun et Par smaa Knogler, der laa spredt. Den længste Knogle, der var kun 4—5 Stykker, kunde synes at have udgjort en Del af en Arm eller et Ben, men er saa kort og spinkel, at den snarere tyder paa at have tilhørt et Barnelig end Liget af en Voksen. At dømme efter Billedet paa Ligstenen maa Jomfru Mette Barnekoes dog vist have været en voksen Pige. — Det var ikke Hensigten med Undersøgelsen nyfigent at forstyrre Gravfreden, og da man havde forvissnet sig om, at der ingen Fare var for Sammenstyrtning, fyldte man det opgravede Grus i Graven og nedlagde de fundne Knogler paa deres forrige Hvilested.

Ikke blot paa Tøndehvælvingen og Muren fandt man Kalkmalerier. Lignende kom til Syne paa Hvælvingen i Koret og dets Vægge*). Disse Malerier var meget utydelige med Undtagelse af Palmegrene, der fra de fire Hjørner strækker sig opad mod Korhvælvingens Midtpunkt. I Skibet er der ikke fundet et eneste Kalkmaleri, skønt der er søgt derefter. Derimod har der været en graablaa Dekoration paa Hvælvingens Ribber, men uskøn som den var, syntes der ingen Grund til at bevare den.

I Koret er den gamle Døbefont af Granit blevet opstillet. Man havde 1832 ladet dette ærværdige Minde fra svundne Tider vige Pladsen for en Døbefont, hvis Kumme og Sokkel var af Marmor, men Midterstykket af Træ, malet, saa det skulde ligne Marmor. Denne smagløse Døbefont, der lignede en af disse Servanter, der findes i Smaabyers bedre Barberstuer, er fjernet. Dens Marmordele er anbragt i de Løvenskiolders Ligkapel paa Nørre Jernløse Kirkegaard og tager sig godt ud paa den nye Plads, hvor de i Forening med andet gør Tjeneste som Fundament for en Kristusstatue af Thorvaldsen. Man siger glad denne

*) Se Uddrag af Prof Kornerups Indberetning til Nationalmuseet i Fodnote Side 159.

Døbefont Farvel og byder den oprindelige et hjerteligt Velkommen. Den fortjener det visselig efter den Vandalsisme, den ved Tidernes Ugunst har lidt. Da den kom bort fra Kirken, blev den flyttet til Løvenborg. Der stod den nogen Tid, til Ulejlighed, indtil een fik det geniale Indfald at bruge den til Drikkestrug for Gaardens Heste. Saa vandede man Heste af den, indtil Hs. Excellence, Overhofmarskalk Løvenskiold, der nærer den største Interesse for sin Slægts Herresæde, og ligesom Administrationen i det hele freder med Kærlighed om alt, hvad der hører dertil — en Dag blev opmærksom paa Vanhelligelsen af den gamle Font. Den blev bragt tilbage til Kirken og hensat i Taarnhvælvingen. Det ærværdige gamle Døbebækken af Messing, der havde hørt til Fonten, var under dens Fornedrelse bragt til Kvanløse Kirke og lagt paa dens Font. Hvor det Bækken er blevet af, der dog engang maa have været i Kvanløse, inden det fra Nørre Jernløse kom derud, ved ingen mere Besked om. Nu er den gamle Font kommet til sin Ret igen, er anbragt i Koret mellem Mette Barnekoes Ligsten og Knæfaldet ved Alteret og har faaet sit oprindelige Bækken tilbage. Det er rensat, kogt op og er en Pryd for Kirken.

Administrationen har ikke for Skik at tage uden tilige at give, og derfor har den til Kvanløse Kirke anskaffet et nyt og dejligt Døbebækken af Bronze. Den 1. December 1895, Advents Søndag, blev dette Bækken første Gang brugt ved Julie Marie Nielsens Daab. Barnet er født i Regstrup 9. Oktober 1895 og Datter af Arbejder Søren Peter Nielsen og Karen Margrethe Sofie Johansen af Regstrup. Nørre Jernløse Kirke var den Gang endnu ikke færdig, hvorfor ministerielle Handlinger, som skulde udføres i den, maatte forrettes i Kvanløse Kirke. Man lagde Mærke til under Daabshandlingen, at naar Vandet dryppede fra Barnets Hoved ned i Bækkenet, lød det som Perler, der faldt. »Der gik Klang af Daabens Vand.« Jeg blev helt bevæget derved, og en Kirkegænger, jeg talte med efter Gudstjenesten, fortalte, at det samme var hændet ham.

Den gamle Døraabning, der tidligere førte fra Nørre Jernløse Kirkes Kor ind til Sakristiet, som nu er borte, er tilmuret udvendig med tyndere Murværk, saa at der i den tykke Mur er blevet et Rum tilbage, hvor Præsten har faaet en Stol, hvor han kan sidde, naar han vil unddrage sig Menighedens Blikke i Kirken. Det er jo ret behageligt stundom at kunne gøre det. En Smaadrenge, en Søn af mig, henledte først Tanken paa dette Skjul. Som Alteret blev indrettet, sidder man dog bedre bag det. Endnu maa tilføjes, at der er foretaget en betydelig Afgravning af Jord rundt om Kirken og nedlagt en Rørledning, der forhindrer, at der samler sig Regnvand ved Døren til Vaabehuset.

Saa staar Nørre Jernløse Kirke i fornyet og forskønnet Skikkelse. Et hyggeligt og stemningsfuldt Gudshus, værdigt til sin høje Bestemmelse. Gennem Aarhundreder har ingen anet, hvilken Skat der var skjult under Overkalkningen. Nu er Skatten draget frem, og Administrationen for Baroniet, der har ladet det gøre og intet sparet for at berede Menigheden et yndigt Hvilested paa de hellige Dage, fortjener Sognets Tak og faar den i rigt Maal. Dog ikke blot Nutid, ogsaa Eftertid vil vide at skønne paa, hvad der er draget frem, og bevaret som et stolt Mindesmærke om, hvad den gamle Mester, der for en 8—900 Aar siden byggede Kor og Apsis, har forstaaet af Bygningskunst. Ære være ham og dem, der har fredet Mindet om hans Værk.

Administrationskommissionen for Baroniet Løvenborg bestaar af Etatsraad, Godsinspektør Beck paa Lerchenborg som Formand, Hs. Excellence Overhofmarskalk Løvenskiold af Kjøbenhavn og Kammerherre, Amtmand over Holbæk Amt Bille i Holbæk.

Arkitekten, der har ledet Arbejderne ved Kirken, er Kammerraad, Slotsforvalter Zeltner af København.

Murermesteren er Henrik Sørensen af Kalundborg, og hans dygtige Arbejdere er Mestersvenden Christian

Petersen og Svendene Søren og Julius Petersen samt Peter Rasmussen, alle af Kalundborg.

Snedkermesteren er Niels Jensen og hans dygtige Arbejdere er Svendene Andreas Schrøder og Laurits Julius Emil Thyme, ogsaa af Kalundborg.

Malermesteren er Hans Peter Ferdinand Weinelt af Regstrup og hans Arbejdere er Specialist i Aaring Mads Nielsen af København og Medhjælper Christian Jørgensen af Regstrup.

Professor, Arkitekturmaler Kornerup af Roskilde har restaureret Kalkmalerierne.

Under Kirkens Restauration er der holdt Gudstjeneste i Byens Pigeskole, men Menigheden regnede ikke rigtig at gaa til Gudstjeneste der. Der blev derfor almindelig Glæde, da jeg erhvervede Biskoppens og Administrationens Tilladelse til, at Kirken, som ganske vist ikke var helt færdig, maatte benyttes første Gang den 22. December til Prædiketjeneste. Sagtens skal den højtidelige indvies til Foraaret; indtil det sker, maa der ikke udføres ministerielle Handlinger i den. De skulde indtil videre udføres i Kvanløse Kirke.

Efter langvarige Forhandlinger med Autoriteterne kom der endelig Tilladelse til, at Kirken maatte indvies 2. Februar 1896, Septuagesima. Herredsprovsten, Provst Ravn fra Hjembæk foretog Indvielsen fra Alteret, da Kirken var saa fyldt af Mennesker, at han bogstavelig ikke kunde komme hen til Kordøren, hvorfra han først havde tænkt at ville tale. Sognepræsten prædikede over Dagens Tekst »De betroede Talenter« og døbte derefter Barnet Alma Marie Sofie Andersen af Dramstrup, født 10. November 1895, Datter af Arbejder Peder Andersen og Hustru Karen Sofie Olsen af Dramstrup. Paa Administrationens Vegne overværede Etatsraad Beck Kirkeindvielsen. Desværre befandt Overhofmarskalk Løvenskiold sig ikke vel og maatte derfor blive borte. Han havde glædet sig meget til Indvielsesdagen og vilde saa gerne have været med. For Barnet indsatte Baroniet et lille Beløb paa

en Sparekassebog at hæve, naar Pigen engang skal giftes. En Festmiddag blev givet paa Løvenborg, hvortil Sognepræsten blandt andre var indbudt*).

Den 14. Februar 1896 blev den gamle Lysekrone, der, skønt smuk, dog kun er en Salslysekrone, afløst af en ny af Messing og med Plads til 8 Lys. Den nye er en Kirkekrone. Den er smuk, men fylder maaske lidt nok. Den 10. Juli blev der ophængt en Lysekrone til i Kirken. Denne Lysekrone er af Form som den anden ny, men større og er anbragt i Hvælvingen nærmest Koret. Disse Lysekroner har Baroniet senere ombyttet med een meget stor og smuk til 16 Lys. Den blev i December 1896 anbragt i den Hvælving, hvorunder Prædikestolen staar. Den lille Lysekrone i Koret skjulte Hovedet paa Kristusfiguren paa Korset, der staar over Alteret.

I December 1904 fik Kirken et Orgel, som er bekostet af Baroniet Løvenborg i Forening med Sognets Beboere. Kirken har tabt meget i Skønhed ved Anbringelsen af det Orgel, da det dækker for Vinduet mod Vest i Taarnet. Det smukke Lys, som kom gennem det Vindue, er nu borte, og den vestlige Del af Kirken er blevet kedelig mørk. Der var ikke anden Plads at sætte Orglet paa i Kirken, end hvor det staar, og man vilde nu engang have et Orgel. Dets Toner er smukke.

Et Brudetæppe skænkede afdøde Baronesse Julie Vilhelmine Anna Helene Adelaide Emilie Løvenskiold, født Hochschilds, Døtre den 18. Septbr. 1907 til Nørre Jernløse Kirke, Tæppet, som er meget smukt, var den afdødes sidste Haandarbejde. Oprindeligt har det været bestemt til Pryd i en Stue og er egentlig lille nok til den Brug, der gøres af det. Baronesserne mente, at det kunde bruges paa en eller anden Maade i Kirken, og den nuværende Sognepræst bestemte det saa til Brudetæppe, hvad Damerne billigede. Det bliver at opbevare i Præstegaarden.

*) Pastor Winds egentlige Kirkebeskrivelser slutter her, efterfølgende er Uddrag af nogle af hans spredte Optegnelser.

Et Ligkapel opførtes i Aaret 1904 baade ved Nørre Jernløse og Kvanløse Kirke. Et længe følt Savn blev derved afhjulpen for Smaakaarsfolk. Kapellerne er bygget af Baroniet Løvenborg med 1000 Kr. Tilskud fra Kommunerne og er meget smukke. Paa Nørre Jernløse Ligkapels Dør, som er kunstfærdigt beslaaet, findes i sammenslyngede Skriftræk Begyndelsesbogstaverne til Ordene paa Christi Kors, I. N. R. I. og I. S. H., o: Jesus Salvator Hominum.

Tanken, der ligger til Grund for det kunstfærdige Beslag paa Kapellets Døre er denne: Nederste Felt betegner Dødsriget, hvori der ses brudte Lænker. Over Dødsriget hæver sig Korset, hvorpaa der er gjort Betaling for Synd og Død, derfor er Lænkerne i Dødsriget brudt. Over Koret staaer fornævnte Initialer. Den smukke Tanke skyldes Arkitekt, Slotsforvalter Otto Zeltner, der har givet Tegningen til Kapellet. Beslaget er udført af Smedemester Pedersen i Kvanløse.

Liget af Medlem af Nørre Jernløse Menighedsraad, ugift Husejerske i Regstrup, Oline Marie Andersen, er det første, som blev indsat i Kapellet. Hun slog sig til Døde ved at falde ned ad Trappen i sit Hus, da hun vilde gaa ned ad den i Mørke.

Det er paavist ved Gravning Nord for Apsis, hvor den støder til Skibet, at i alt Fald den hviler paa en Sokkel, som rigtignok nu ligger godt og vel en Alen under Jordoverfladen. Saa meget har Kirkegaarden højnet sig i Tidens Løb*). Saa forstaas, at der, som anført Side 154, blev

*) Kirkens nuværende Graver har meddelt, at ved Gravning paa nordre Side, der hvor Kvindedøren har været, fandt man Kirkens Sokkel i samme Dybde. Vil det derfor ikke være en rimeligere Forklaring, om Kirkens Indre, efter Ombygningen fra det flade Træloft til Hvælv, maaske har forekommet Bygmesteren for høj, og for at udligne dette Forhold har han hævet Gulvet, og samtidig har man paafyldt Jord umiddelbart omkring Kirken, hvor Jordsmonnet Tid efter anden i Forvejen kan have hævet sig noget. I modsat Fald synes det at have ligget mere lige for at regulere Forholdene omkring Kirken alene.

At en Trappe oprindelig skulde have ført ned til Kirkens Indre synes mærkeligt, og Spor af en saadan er heller ikke fundet.

fundet en Gulvbelægning ca. 1 Alen under det Gulv, der blev brudt op, da Kirken blev restaureret. Det fremdragne Stykke Sokkel var meget medtaget, men kønt har det engang været. Forfatteren har i sin Tid undret sig over, at Apsis, som den nu staar, ikke har noget rigtigt Fodfæste. Han gravede vel knap en Alen ned Øst for Apsis, men er ikke kommet dybt nok til at finde Sokkelen. Den synes at hvile paa Tufsten. Om den kunde drages frem, vilde den hele Apsis vinde meget i Skønhed. En Mærkværdighed ved Kirken er, at dens Taarn synes at være bygget samtidig med Skibet[?]. Taarnets og Skibets Mursten er i »Forband«. Det kan ses i Taarnet, at der har gaaet en Vindeltrappe op gennem det til Klokkerne.

IV. Beskrivelse af Kvanløse Kirkes Restaurering

Af Pastor Adam Wind.

»Administrationskommissionen for Baroniet Løvenborg har i Aar [1900] ladet Kvanløse Kirke gennemgaa en fuldstændig Restaurering af dens Indre. Der er anbragt ny smuk Dør til Vaabehuset, som er blevet forsynet med Cementgulv i Stedet for det grimme Gulv af slet brændte, røde Mursten, der var tilforn. Loftet er hævet en Alen, saa det ikke trykkes som før, og Bjælkerne er malet røde. Tidligere var alt Træværket deri perlefarvet. Et nyt, stort og rundt Jernvindue har afløst et lille Vindue, hvorved Vaabehuset modtager godt Lys. Den gamle Indgangsdør, som førte fra Vaabehuset ind til Kirken, var meget smal og er nu udvidet og meget smukt restaureret. Den er ligefrem et Kunstværk, som kun faa Landsbykirker har Magen til. I Kirken var der rødt Murstensgulv i Gang, Kor og under Stolene. Det er i Gang og Kor afløst af store smukke Fliser, medens der under Stolene er lagt Cementgulv, hvorover et Bræddegulv, saa der er blevet lunt for Fødderne.

De gamle, grimmie Stole, der stod ud og ind, og paa flere Steder var ved at falde ned, og rene Pinebænke at sidde paa, er afløst af nye, der giver godt Sæde. Endestykkerne ud til Midtergangen er, hvor det kunde gøres, bibeholdt fra de gamle Stole. De barokke Figurer og udskaarne Blomster, der fandtes paa dem, har man villet holde i Ære. Alt Træværket er malet med lys, blaagrøn Farve*), hvorved der bliver noget let over det i Modsætning til den mere tunge Egetræsmaling, som ellers plejer at anvendes i Kirker. Vinduerne var før almindelige Trævinduer, som de bruges i Stuer. Nu er der anbragt store Jernvinduer, hvoraf de fem er forsynede med grønlige Kathedralglas, hvorover der i hvert Vindue løber en Frise af gulligt Glas af samme Slags. De nye Vinduer har lysnet en Del. Prædikestolen, som den gamle Hædersmand Pastor Fyhn havde »dekoreret« med blaa Perlefarve, er berøvet sin »Dekoration« og staar nu igen i Egetræ, som den var før. Den var saa skrøbelig, da den blev taget ned, at Snedkeren undrede sig meget over, at den ikke for længe siden var gaaet ned af sig selv. Den stod tidligere ud for det eneste Vindue mod Syd i Skibet mellem Kor og Indgangsdør. Da var der Stole bag ved den. For at undgaa det er den sat paa sin nuværende Plads, hvorved der er blevet lovlige langt for Prædikanten at tale, naar det skal høres af dem, der sidder under Taarnhvælvingen. Folk skal nu sætte sig dernede, skønt der plejer at være god Plads længere oppe. Kirkebesøget lader en Del tilbage at ønske, men saadan har det nok altid været i Kvanløse. Der er dog Fremgang at spore. Man klagede altid over, at Kirken var uhyggelig og lidet tiltalende som saadan at komme i. Om Fødderne frøs man i den kolde Aarstid, der var jo kun Stengulv at sætte dem paa. Nu er imidlertid disse Klager nødt til at forstumme, — men saa klager man vel over Præsten og finder derved en Grund eller dog en Undskyldning for at blive borte. Vi faar nu se:

*) Nu malet i brun Farve og Ornamenterne noget lysere, da Menigheden fandt Farverne for kolde!

Kvandløse Kirke efter Restaureringen, H. F. fot.

Over Forfatteren [Pastor Wind] klager alle Indremissionsfolk i Sognet.

Koret er udvidet ret betydeligt. Døbefonten anbragt deri, medens den før stod nede i Taarnpartiet, og den grimme Degnestol, der tog saa megen Plads op paa Nord-siden af Koret, er fjernet. Degnen har faaet Plads i den øverste Stol ved Prædikestolen. Han er ganske vist blevet noget eksponeret derved, men det kan ikke blive anderledes. Selve det gamle murede Alter er bevaret. Under en brunlig Marmorsten foroven midt i det fandt jeg en lille Fordybning, hvori der laa og atter nedlagdes en lille Bly-

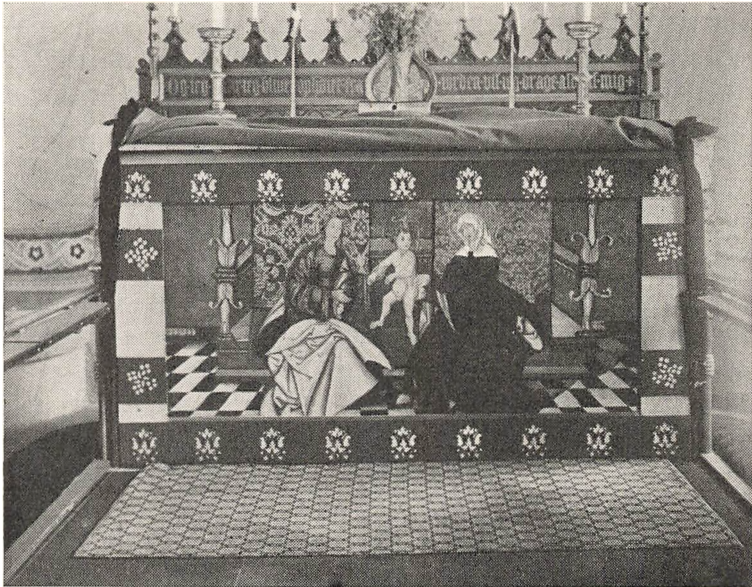
kapsel, som jeg forsigtigt aabnede, og hvori der ligger et lille Stykke Lærred, der er svøbt om et lille Stykke rødt Silketøj, hvori der er indlagt en Træsplint af Tykkelse som en Tændstik omtrent og vel knapt $\frac{1}{2}$ Tomme lang. »En Splint af Herrens Kors.« Lærredet er ringere, Silketøjet godt bevaret. Træsplinten uanfægtet af Tiden. I Fordybningen ligger tre smaa Stykker løse, maaske Benstumper eller Tænder, det er ikke til at afgøre. De er stærkt forvitrede. Jeg fortryder, at jeg ikke fik lagt dem i en forsegleet lille Flaske, men nu er det for silde. Paa Marmorpladens Underside indridsede jeg naar og af hvem Relikviagemmet var aabnet og i hvilken Anledning. Et Par Haandværkere overværede Undersøgelsen. Den gamle Altertavle, der bar Indstiftelsesordene ved Nadveren paa Dansk og Latin og ingen Betydning havde, hverken i antikvarisk eller kunstnerisk Henseende, er fjernet og erstattet af det Krucifiks, som foran er omtalt af Pastor Fyhn. Det er smukt restaureret af Arkitekturmaler Professor Kornerup, Roskilde, og efter min Anvisning er der sat paa den Blok, der bærer det, Skriftordet Joh. 12, 32. Det var ikke ganske let at finde et Skriftsted, da der kun maatte være et bestemt Antal Bogstaver i det for Pladsens Skyld. Det valgte kan vel nok saa nogenlunde passe. Altergulvet er udvidet og dets gammeldags Jernrækværk, der stod fra gamle Dage, er forlænget af Smed Niels Pedersen i Kvanløse og sat i smuk Stand. Krucifikset anses for at være fra Tiden omkring 1465. Jeg havde haabet, at det meget gamle Antemensale, der har staaet foran Alterbordet, men i lange Tider har været skrøbeligt og skjult af Altertæppet, omtalt foran af Pastor Fyhn, skulde være blevet restaureret og kommet til sin Ret; men Nationalmuseet, som skulde lade det restaurere, har for Tiden ikke Penge dertil. Maaske bliver det gjort en anden Gang, og man vilde i det hele ærværdige Alterparti have et Stykke Middelalder, som Antikvarer kunde glæde sig over. Menigheden vil næppe have nogen Glæde af det, om det engang

kommer*). I Koret er der til Nord indmuret to Ligsten, der før laa nede i Midtergangen. Se Fyhn! Under Jeps Ligsten laa en Krans af Grangrene. Den smuldrede hen ved Berøring, men blev opsamlet og indmuret bag hans Ligsten. Jep ligger begravet i Midtergangen, omtrent ud for Vinduet til Syd i Skibet. Der blev fundet hans Hoved, som igen ærbødigt nedlagdes, og en Hank af hans Ligkiste. Hanken var blevet kastet hen mellem Gruset. Den blev senere funden, og jeg lod den indmure i en Niche, der i sin Tid var i Taarnmuren mod Vest. Det nye Gulv var nemlig lagt og Ligstenen indmuret, da jeg fik at vide om Hanken, saa den kunde ikke lægges paa den Plads, hvor den hørte til. Medens Kirken har været under Arbejde, er der holdt Gudstjeneste i Skolen. Der var i Reglen meget tarveligt Besøg af Kirkegængere. Man regnede ikke Kirkegang i Skolen. 1. Juledag toges Kirken igen i Brug. Der har været arbejdet paa den fra sidst i Juni 1900 til henad Jul 1900.

Kammerraad, Arkitekt Zeltner har ledet Byggeforetagendet. Murerarbejdet er udført af Murermester Sørensen i Kalundborg. Snedkerarbejdet af Snedkermester ibd., og Baroniets Maler Weinell har udført Malerarbejdet. Snedkersvend Thyme har gjort det smukke Snedkerarbejde for sin Mester.

Angaaende de to øverste Engle paa Krucifikset er at bemærke, at de er iført den saakaldte Dalmatica over den hvide Underklædning. Det er Diakonusdragten, saaledes som f. Eks. St. Laurentius altid bærer den paa de gamle Billeder og Statuer. De to nederste Engle har en anden Dragt.«

*) Heri fik Pastor Wind Ret. Antemensalet er nu tildækket med et rødt Fløjlstæppe med Guld kors, og Koret skæmmes af den paa Korvæggen i hele dens Bredde for nogle Aar siden malede Frise med nedhængende Draperier og Felter paa Sidevæggene, der naar op til Hvælvingens Ribber. Den rolige Baggrund for det smukke og ejendommelige Alter med Krucifiks er derved ødelagt, og den middelalderlige Stemning, som var skabt i Korhvælvingen, er borte.

Antemensale i Kvandløse Kirke. H. F. fot.

Det før omtalte Antemensale er restaureret*) og var Pinsedag 1903 anbragt paa sin gamle Plads. Midt paa Billedet findes en nøgen Barneskikkelse, Jesusbarnet. Ved dets højre Side, regnet fra Alteret, sidder Jesu Moder Maria, ved den anden Side hendes Moder Anna. Der er anvendt meget stærke Farver paa Maleriet, og det er meget uheldigt, at man i sin Tid ikke vilde følge mit Raad, at beklæde Knæfaldet om Altergulvet med gult Læder og lægge et Tæppe, hvis Farve svarede dertil, paa Altergulvet. I Stedet derfor anvendte man rødt Fløjel til Knæfal-

*) Antemensalet blev restaureret af Maleren Eigil Rothe, som meddeler: Udover den arkæologiske Interesse, der knytter sig til det, ejer Antemensalet egentlig ikke nogen særlig kunstnerisk Værdi i Henseende til Figurfremstillingen, men de livlige ubrudte Farver og den fremmedartede Ornamentik forlener det med betydelig dekorativ Virkning, og anbragt som Antemensale igen vil det samle godt paa Alteret som Midtpunkt i Kirken. — Karakteren af de planteformede Balustre, Tæppemønstret og Foldekastets urolige knækkede Linier, henviser Arbejdet til ca. 1510—1520. (E. R.s Indberetn. t. Nat M. Oktbr. 1901.)

det og lagde et stærkt rødt Brysselertæppe paa Altergulvet. Alt dette røde passer slet ikke med Antemensalets stærke Farver og ser egentlig grimt ud. Værre endnu er den grufulde Mave, Jesusbarnet er blevet udstyret med. Den er saa stor, at om man vilde fremstille en Vanskabning, kunde det ikke være gjort bedre. Kan godt være, at Maven fra Begyndelsen har haft den skrækelige Facon. Det forekommer mig dog, at man ved at restaurere Billedet ikke havde haft nødig at drive Afguderiet for det gammeldags saa vidt, at vi fik et Jesusbillede, der i egentligste Forstand er blevet væmmeligt at se. Jeg, som har arbejdet for at faa Antemensalet restaureret og glædet mig til den Dag, da det blev sat op, er bittert skuffet og meget ked af det. Et Par Strøg med en Pensel kunde let tage det hæslige bort, og jeg vil se, om jeg kan faa det Strøg gjort.

Paa Menighedsraadets Andragende om, at der maatte blive foretaget Rettelse ved den deforme Mave paa Billedet af Jesusbarnet, som er fremstillet paa Antemensalet, er svaret af Ministeriet for Kirke og Undervisningsvæsenet, som har raadført sig med Direktionen for Nationalmuseets II Afdeling, at den ønskede Rettelse ikke kan foretages uden at gøre Brud paa »Billedets historiske Karakter«.

Jeg har opdaget Kalkmalerier i Kirken og haaber at faa dem frem, naar Baroniet indfrier sin Løfte om at restaurere den, hvortil den højlig trænger, skrev Pastor Wind 1898*).

*) Prof. Kornerup foretog senere en Undersøgelse og meddelte: Skibet, som er Kirkens ældste Del, er tildels opført af Kampesten og har oprindelig haft Bjælkeloft og smaa højtsiddende rundbuede Vinduer. I det 15. Aarhundrede er det gamle Kor revet ned og Skibet forlænget og hvælvet.

Jeg undersøgte den nordre Væg i den gamle Del af Kirken og fandt da, at den har været bedækket med glittet Puds, hvorpaa der har været malet en Dekoration i romansk Stil. Foroven har der været en bred Frise med Medaillons og Brystbilleder af Helgener, af hvilke der endnu ses svage Spor oven over Hvælvingen paa Nordsiden. Derunder har der været et bredt Bælte med temmelig store Figurer. Bæltet afsluttedes forned af en Frise, og Brystningen var bemalet med Draperier, det hele efter den sædvanlige Anordning, men jeg maa desværre melde, at Undersøgel-

Med Tilskud af 500 Kr. fra Baroniet Løvenborg har Kvanløse Menighed bekostet et Orgelharmonium til Kirken. Det har smukke Toner og toges første Gang i Brug ved Juleaftensgudstjenesten 1906.

Den 1. November 1909 modtog Sognepræsten en dejlig Alterdug til Kvanløse Kirke. Dugen er syet af forhenværende Gaardmand i Brorfelde, Jørgen Schou Hansens Hustru Christiane Johanne, født Knudsen, barnefødt i Brorfelde. Ægteparret bor nu i Holbæk. Gaven blev overgivet, som det udtrykkelig hed: »Med Tak for, hvad Kvanløse Kirke har været for mig«. Det har været meget faa Søndage og derfor let at tælle, hvor Giverinden ikke har siddet som Tilhørerinde i Kvanløse Kirke i de 16 Aar, hvor den nuværende Sognepræst har været Præst ved Kvanløse Kirke. Hun fandt Lejlighed til at komme trods Regn og Blæst, Kulde og Hede. Allehelgensdag 7. November 1909 laa Dugen første Gang paa Kirkens Alter, som den er en Pryd for.

Kvanløse Kirke er ifølge Lov om Tiendeafløsning den 2. Juli 1909 overgaaet til at blive selvejende.

sen kun bragte for Dagen, at Malingen var saa udvisket og ødelagt, at det ikke var muligt at faa fat paa nogen bestemt Form, der kunde tegnes. Det eneste mærkelige, der fandtes paa nordre Væg, var en Række svagt indridsede Runer forneden i Krogen til venstre under det store K r u c i f i k s.

Prof. Kornerup foretog en Afskrift af Runerne, hvilket ogsaa blev gjort nogle Dage senere af d'Herrer Mackeprang og J. Olrik, og Skitserne blev derefter overgivet til Runeforskeren Ludvig Wimmer, som den 14. Juni skriver: Den sene Runeindskrift i Kvanløse Kirke er i sig selv lidet mærkelig, og dens Betydning synes mig meget tvivlsom; i al Fald er jeg ikke i Stand til at tolke den efter den mig tilsendte Afbildning. Indskriften afgiver jo imidlertid et nyt Bevis for Runernes Brug langt ned i Tiden, og den bør derfor efter min Mening søges bevaret, saafremt det er muligt.

Ved den Afdækning, jeg dernæst foretog paa Skibets søndre Væg, fortsætter Prof. Kornerup, fandt jeg nogle Brudstykker af Figurer over Døren og ved Siden af Prædikestolen, men lige saa utydelige som de paa nordre Væg. Dog kunde jeg paa et enkelt Sted skønne, at der har været malet en Mand, som har en spids Hat, en Jødehat, paa Hovedet og holder en Skriftrulle i Haanden, maaske har han skullet forestille en af Jødernes Skriftekloge. Ved Siden ses noget af en siddende Figur, men det var kun Brudstykker.

Indberetning t. Nat. M. 30. Maj 1900.

Adam Gottlob Boserup Wind,

født i Herlufsholms Skovridergaard 17. April 1837, var Søn af Skovrider Adam Wind og Hustru Eva Boserup. Indtil 1855 var han Elev paa Herlufsholm og blev Student, privat dimitteret, 1856. Efter at have taget teologisk Embedseksamen 1864 blev han 1865 konstitueret Lærer ved den betalende Borgerskole i Assens og fast ansat fra 1. Maj 1866. Den 18. Juni 1873 kaldtes han til Sognepræst og Skolelærer paa Mandø, ordineret 2. Juli s. A., og 15. Oktober 1877 blev han Sognepræst i Helleved og Ørum, og fra 14. Maj 1886 i Højen og Jerløv, indtil han 4. Juli 1892 blev Sognepræst for Nørre Jærnløse og Kvanløse Menigheder, i hvilket Embede han forblev, indtil han tog sin Afsked 18. Januar 1910.

Som tidligere berørt, undlod Pastor Wind ved sin Embeds-tiltrædelse at indføre sin Biografi i »Efterretninger om Nørre Jærnløse og Kvanløse Sogne«, som han Forgængere i Embedet havde for Skik i Tilslutning til den af Pastor J. J. Fyhn opførte Præsterække, der gaar tilbage til de første Præster efter Reformationen, og efter hvilken Wind er Nr. 19 i Rækken. Heller ikke i Pastoratets Embedsprotokoler eller privat har han efterladt noget skriftligt om sig selv. Grunden hertil maa sikkert tilskrives Pastor Winds Beskedenhed, ligesaa, naar han var imod at lade sig fotografere. Ganske vist findes der to Fotografier af ham fra hans ganske unge Aar, af hvilke man ser, at han har været en smuk Mand, høj af Skikkelse, og kendtes paa lang Afstand af sine Sognebørn paa sin ranke og spændstige Gang. Hans nulevende Børn finder imidlertid, at disse Fotografier giver et daarligt Billede af deres Fader, som man kendte ham fra hans Præstegerning, af hvilken Grund Pastor Winds Portræt desværre maa savnes i nærværende Artikel.

Af Pastor Winds Beskrivelser af Kirkernes Restaureringer faar man et godt Indtryk af hans indgaaende Forstaaelse af og store Interesse for kulturhistoriske Minder, og det skal efter Sigende være paa hans indtrængende Henstilling, at Løvenborgs Godsadministration paatog sig disse bekostelige Opgaver. At Wind selv skulde have bekendtgjort sine Optegnelser vedrørende Kirkerestaureringen*), vilde sikkert have været lidet foreneligt med hans Væsen. Naar disse »kom i Avisen« skyldtes det Baron Løvenskiold, der havde haft Optegnelserne til Laans, og efter hvilke han i Uddrag udarbejdede de Artikler,

*) Det samme kan have været Tilfældet efter Restaurering af Kvanløse Kirke.

som han indsendte og fik optaget i Berlingske Tidende og Nationaltidende. At dette har sin Rigtighed, ser man af et Brev fra Baronet, dateret København 11. Januar 1896, hvilket han slutter med følgende Ord: Hr. Pastorens Udvikling vedrørende den nye eller rettere den oprindelige Skikkelse, Kirken nu fremtræder i, slutter sig paa en yderst tiltalende Maade til det, der har foresvævet Administrations Commissionen med Istandsettelsen, og viser en glædelig Overensstemmelse imellem Egnens sjælelige Hyrde og dem, der skulde paase dens timelige Tarv.

Pastor Winds sjældne Egenskaber baade som Præst og Menneske blev i høj Grad paaskønnet af hans Menigheder, og som det fremgaar af flere af hans Bemærkninger i Optegnelserne, var han en Mand med Lune og praktisk Sans. Han tilhørte vel nærmest den højkirkelige Retning og mødte derfor ved sin Tiltrædelse ikke saa lidt Modstand fra indremissionsk Side, der havde mange Tilhængere, særlig i Nørre Jærnløse Sogn, men ved sit retsindige Væsen vandt han ogsaa denne Del af Menigheden for sig. Hertil kan føjes, at i Aaret 1903, da der første Gang skulde vælges Menighedsraad i Sognene, blev Pastor Winds Hustru af Missionsfolkene i Nørre Jærnløse indvalgt i Raadet, i hvilket Wind sad som Formand. Et bedre Bevis kan vel næppe gives paa den Agtelse og Tillid, disse Præstefolk havde skaffet sig.

Da han efter sin Afsked rejste bort fra Sognet for at bosætte sig i København skrev en af hans tidligere Sogneboere*) følgende smukke Afskedsord: Han har været os en god Præst, mild og forstaaende i sin Forkyndelse, stærk i Trøst og Hjælp. — Hvad der har vundet Pastor Wind de fleste af hans Venner ude i Sognet — og andre Steder viste han sig ikke — var den dybe Menneskelighed, der lyste ud af hans hele Personlighed, prægede hans Handlinger og fulgte ham paa Prædikestolen, hvor den gav hans Ord Ægthed og Mildhed. Længe vil han mindes som Præst herude, men længst dog som Menneske og Ven. Med glad Stolthed kunde han sige, at han kunde kende sine gamle Konfirmander, selv naar Aarene havde forandret deres Træk; han kunde kende dem paa Øjnene, naar han mødte dem. Det var rigtigt, thi alle havde vi under det halve Aars Forberedelse lært at kende i vor Præst en Mand af et usvigeligt Retsind og en Mand, hvem vi altid kunde komme til som en

*) I. A. Hansen, daværende Journalist ved Holbæk Amts Venstreblad, senere Redaktør i Roskilde og Folketingsmand.

Ven, naar Livet bød os Modgang, og vi trængte til Hjælp. Mange kom, og han hjalp alle, saa vidt hans Evne rakte. Af Aar er Pastor Wind nu en gammel Mand og fortjener Hvilens Aar efter lang og god Embedsgerning. Naar han og hans brave, elskelige Hustru, der tappert har staaet ham bi og med aldrig svigtende Interesse har varetaget en Præstekones mange Pligter, nu forlader Eggen, skal der lyde en varm Tak til dem —.

Hans Hustru, *Nielsine Petrine Andersen*, var født i Assens 22. December 1849. Til hende blev han viet 27. August 1873. Hun var Datter af Manufakturhandler Fr. Vilh. Andersen og Hustru Christiane Risting. Hun døde i København den 30. Maj 1918 og blev begravet 3. Juni i Nørre Jærnløse, hvor Sogneboere havde fyldt Kirke og Vaabenhus til sidste Plads for at vise deres Deltagelse over for deres gamle, afholdte Sognepræst og hans Familie. Efter den afdødes Ønske blev der ikke holdt nogen egentlig Ligtale over hendes Baare, men hendes Ægtefælle bad en Bøn, der formede sig som en bevæget Tak for et lykkeligt Samliv i Medgang og Modgang i gennem de mange Aar, hvorefter Pastor Wind selv foretog Jordpaa-kastelsen.

Den 29. Januar 1921 døde Pastor Wind og blev bisat fra Krematoriet den 3. Februar, hvorefter Urnen midlertidig hensesattes i Kolumbariet for efter den afdødes Ønske at blive ført til Nørre Jærnløse »— hvilket skal ske i Foraars- eller Sommertiden«. Dette skete paa Pastor Winds 84 Aars Fødselsdag den 17. April, som netop var en varm og smuk Foraarsdag, hvor Buske og Træer stod i sit skønne Udspring, og paa Kirkegaarden havde hans tidligere Menighed givet talrigt Møde for at tage Afsked med deres gamle Præst.

Hans Fyhn.

„DEN STORE GLÆDESFEST” I ULKESTRUP 1845

Et Hundredaarsminde.

Af Jørg. Antonsen.

For 100 Aar siden stod dansk Demokrati foran sit Gennembrud. Stavnsbaandet var blevet løst i 1788, men der skulde Tid til, før Rækkevidden af denne Gave til den danske Bondestand blev forstaaet af den jævne Bonde. Han blev ved denne Lov, som Asmund Gleerup sagde det, lyst i Kuld og Køn og blev gjort til Borger i Staten — med de Rettigheder og de Forpligtelser, som dermed fulgte. Der gik Aar, før det gik op for Bonden. Aarhundreders Trældom havde forkuet og sløvgjort ham, saa han ikke begreb eller længtes efter Frihedens Goder.

Men de store Frihedsbevægelser i Udlandet satte sig ogsaa Spor i Danmark, først i Hovedstadens Akademikerkredse, men derfra fandt Tonerne Vej ud i Provinsen og til Landdistrikterne og vandt Genklang hos de mest vaagne, først og fremmest blandt frisindede intellektuelle. Det gik mere langsomt med at fange dem, der selv var inde under Trykket af Tvang og Ulighed.

Nogle af de første jævne Folk, der blev grebet af Tanken om at frigøre Folket fra Embedsmandsvælde, Fæstevæsen, og hvad der nu ellers trykkede, var Lægprædikanterne. Rasmus Sørensen fra Venslev maa af disse nævnes i første Række. Paa denne Egn var det især Fæster Peder Hansen fra Lundby, der i politisk Henseende fik Held til at gøre en Vækkergerning. Han skal ikke have været no-

gen stor Taler, men have haft en egen Evne til i de smaa Kredse at tale Standsfæller til Hjerte. Han var ofte paa Rejse, og helst virkede han i Holbæk Amt, hvor han efterhaanden vandt mange Venner. De sendte Bud efter ham og lod ham vandre fra Sogn til Sogn og fra Gaard til Gaard. Overalt søgte han at vække Bønder til Forstaaelse af deres politiske Ansvar.

Naar Holbæk Amt tidligere end andre Amter kom ind under den politiske Vækkelse, skyldes det sikkert, at aandelige Vækkelser havde faaet Tag i ret store Dele af Befolkningen og havde faaet dem til at tænke over Livet og dets Problemer. Den første frie Folkefest paa Sjælland holdtes paa Vejrhøj i 1841 efter Indbydelse af Grundtvigs gode Ven, Præsten Gunni Busck i Stigs Bjærgby. Det var kun to Aar efter, at Blicher havde begyndt sine Himmelbjergfester.

Det er en Kendsgerning, at den politiske Vækkelse blandt Bønderne satte ind her i Amtet før end andre Steder. Allerede i 1843 stiftedes Holbæk Amts Landkommunalforening ved et Møde i Nykro, og den blev Forum for Drøftelse af alle de Spørgsmaal, som en ny Tid rejste, først og fremmest dog Kravet om Fæstevæsenets Ophævelse. Dette Krav blev udformet ved et Møde hos Gæstgiver Anthon i Holbæksgaarden d. 2. April 1844, hvor man vedtog en af Asmund Gleerup forfattet Henvendelse til Stænderforsamlingen. Adressen fik 1930 Underskrifter og gav Anledning til en Drøftelse, der gav Genlyd Landet over.

Der var Tilskyndelse nok i alt det Røre, der var skabt, til at samles til et større Stævne. Men det var alligevel en ny Vej, der skulde betrædes. Bonden havde ikke før prøvet denne Form for Meningstilkendegivelse, og derfor betegner Folkestævnet paa Ulkestrup Mark en Milepæl.

Det var Mændene fra Landkommunalforeningen, der tog Initiativet. Det synes, som om Caspar Jørgensen paa Kildegaarden i Ulkestrup, en Arvefæstegaard under

Kongsdal, var den, der var Tankens egentlige Ophavsmand.

Den officielle Indbydelse til Glædesfesten stod at læse i Almuevennen for den 18. Juni 1845:

Til taknemlig Erindring om det evig berømmelige Værk, som højsalig Kong Frederik d. 6. udførte i Aaret 1788, da han løste det haarde Baand, som i saa mange Aar havde fængslet den danske Bonde til den Plet, hvorpaa han var født, agte vi Bønder paa Holbæks Amt at samles til en Glædesfest paa Ulkestrup Mark d. 30te denne Maaned. Vi skulde ikke undlade offentligt at indbyde enhver af vore Venner til benævnte Fest, og iblandt de Mænd, der med Rette fortjener at bære dette Navn, vide vi med Vished, at Hr. Skolelærer Sørensen i Kjøbenhavn og Peder Hansen i Lundby have gjort sig værdige, hvorfor vi nærer det Haab, at de til denne Højtidelighed ligesom forhen, naar en enkelt eller nogle faa af os har anmodet dem om et Besøg, bæere os med deres Nærværelse.

Opraabet havde 41 Underskrivere fra Faarevejle, Kundby, Hagedsted, Bjergby, Undløse, Hørby, Svinginge, Hjembæk og Gislinge Sogne. Senere blev Landkommunalforeningen, hvis Formand var Asmund Gleerup, Medindbyder og tilskød 30 Rigsdaler til Dækning af Udgifterne.

Mødepladsen paa Ulkestrup Mark var ikke noget ukendt Samlingssted. I Skovkanten paa Kildegaardens Grund ud mod Fugleaa ligger Helligkors Kilde, hvortil der var valfartet i Aarhundreder. Her blev holdt Kildemarkeder, som der stod Gny af. De blev for Resten senere stoppet, fordi de udartede for stærkt med Drikkeri og Optøjer.

Det viste sig ogsaa, at Folk fandt Vej. Hele Karavaner af Køretøjer bevægede sig hin Dag mod Ulkestrup. Det fortælles, at Folk fra det nordlige Odsherred kørte hjemmefra ved Midnatstid for at naa frem til Middag, da Mødet skulde begynde. I en vid Omkreds stod Gaardene næsten tomme, fordi alle skulde med.

Datidens Blade opgiver Deltagerantallet til 6 a 8000, ja, et enkelt Blad siger endog 10.000. Det er selv med Nutidens Øjne et anseeligt Tal. Men foruden Talere var der ogsaa sørget for Underholdning. Om det 2. Stævne, der

holdtes i 1847, har en Deltager skrevet en lille Beretning, der sikkert i det store og hele ogsaa passer paa det første:

Folkefesten afholdtes paa en meget bekvem Plads; den var omfrent i Firkant, noget aflang og var i den nordre Side indhegnet med Stengærde. I den østlige og sydlige Side var anbragt Telte, hvor man kunde nyde Forfriskninger og fri sig for Dagens Solhede. Bag ved Teltene i den østlige Side var anbragt 10 a 12 Kanoner, som af og til saluterede, naar der udbragtes Skaaler. I det nordøstlige Hjørne var to Danseboder, hvor nogle Musikanter spillede; i den sydlige Side var en Karuselbane opstillet. Noget til venstre for Indgangen var en høj Bakke, hvorfra man havde en vid Udsigt, og paa denne Bakke vajede et Dannebrogflag. Her var der sat Bænke op, som enhver kunde benytte. Og i Nærheden var Talerstolen, hvor der den Dag blev holdt flere Taler.

Der var altsaa Islæt af Kildemarkedet ogsaa i denne den første sjællandske Folkefest.

Men det fremherskende Træk var Talerne og den Begejstring, hvormed de blev modtaget. Som det blev skrevet: Mødet var et Vidnesbyrd om et Folk i Opbrud, et Folk, der var i Færd med at vaagne til Bevidsthed om dets Ret og dets Styrke.

Caspar Jørgensen paa Kildegaarden var baade Festens Ophavsmand og dens Vært. Det var naturligt, at han bød Velkommen. Han udbragte et Leve for Konge og Fædreland og sagde saa bl. a., at da Festen var foreslaaet af en Bonde i en Forsamling, der saa godt som udelukkende bestod af Bønder, var det fundet passende, at en Bonde aabnede den, uden at den derfor skulde være en Bondefest; den skulde være en Folkefest, en festlig Sammenkomst, hvor ingen skulde være den første, ingen den sidste, hvor de forskellige Klasser kunde vænnes til at være sammen, til at udtale sig for hinanden og bevæge sig imellem hinanden ...

Der ligger i disse Ord et helt moderne Land og By-Program, og der var den Sandhed i dem, at her mødtes de fremmeste Talsmænd for Bønder og for de frisindede Borgere, men de fleste Tilhørere var fra Landet. Byernes

Haandværkere, handlende og Arbejdere var endnu ikke vaagnet op til folkelig og politisk Daad.

Efter Velkomsten Kl. 12 gik der en Timestid, hvor de forsamlede hilste paa hinanden og tog Del i Forlystelserne. Nogle gik dog ud ad Vejen for at tage imod Kammerraad Drewsen, der ved sin Ankomst fik en hjertelig Velkomst.

Og saa talte, som det hedder i Datidens Referat, Bondens Ven til Bonden.

Drewsen sagde bl. a., at han havde altid følt sig sært hendragen til Bondestanden, han havde tidlig lært at indse, at Agerdyrkingen var af alle Næringskilder den vigtigste; det var den, der havde bragt Menneskene til at slutte sig sammen, til at danne Samfund, og fra Menneskesamfundene udgik Menneske-Udviklingen. Det havde været hans Stræben at fremhjelpe Bonden til Frihed og Lighed med de andre Stænder i Samfundet.

... Nu maatte der arbejdes paa, at Hvermand kunde blive Herre paa sin Lod, at der blev lige Skat paa lige Jord, og at det var alles Pligt at forsvare Fædrelandet, naar Fare truede, at den riges og fornemmes Søn burde staa Arm til Arm med den fattiges og ringes.

Han var blevet kaldet Agitator; en, som sætter noget i Bevægelse, og dersom det nu lykkedes ham at sætte Bonden i Bevægelse for den gode Sag, da maatte man gerne kalde ham en Agitator. Han vilde anse det for et Hædersnavn.

Det er helt rørende at læse om det Bifald, der lød; i Referatet bruges Udtryk som »den begavede Taler« og »den elskede Mands Navn«.

Den næste Taler var Skolelærer Rs. Sørensen, der talte om Stavnbaandets Løsning. Det var Mindet herom, der gav Begivenheden Navn af Glædesfest; og senere holdt Gleerup en stor Tale over samme Emne.

Allerede Kl. 4 var der Fællesspisning. Der var ca. 300 Deltagere, som samledes i et stort Telt. Taler var der

mange af. Selve Herredfogden, Justitsraad Lyngelagde for med en Tale for Kongen, Kaptajn Jespersen, Grønnebjerggaard, talte for Drewsen og denne igen for »Københavns Borgere og Bønderne i Omegnen af København, som saa gæstfrit og smukt modtog vore svenske og norske Brødre«. Rs. Sørensen talte for »Folkets Ære og Folkets Tunge«, og Kaptajn Jespersen for de Godsejere, der tilbød deres Fæstere Ejendom og Arvefæste, og for Etatsraad Estrup til Kongsdal. Gleerups Indlæg var for endrægtig Samvirken mellem Skolelærerstand og Bondestand, og der lød ogsaa, fra Adjunkt Liebenberg, en Tale til Sønderjylland.

Da Maaltidet og de mange Taler næsten var til Ende, ankom Prokurator og Stænderdeputeret Balthazar Christensen. »Under de mest levende Velkomsthilsener blev den hædrede Gæst i Triumf baaret ind i Teltet, Festen begyndte ligesom paa ny; nu havde Bønderne begge deres djærveste deputerede i deres Midte«.

Balthazar Christensen maatte straks tale. Hans Ord var en Hyldest til det vaagnende Demokrati og mundede ud i en Skaal for Landkommunalforeningen for Holbæk Amt.

Efter Bordet talte Kaptajn Jespersen om Nationalitet og Fædrelandskærlighed, og saa kom Husmand Peder Hansen paa Talerstolen. Han var en Agitator af stærke Ord og vendte sig skarpt imod »Aristokraterne«, de Godsejere, der truer Bondestanden, »for at de kan faa den til at bøje dens Nakke under deres vilkaarlige og paa mange Steder despotiske og tyranniske Aag«. Saa advarede han mod Spytlikkeri og fortsatte: Dersom du elsker dit Fædreland og dine Medborgere, saa arbejd til deres Velvære, arbejd derpaa ved paa enhver lovlig og retfærdig Maade at virke mod Undertrykkelse, Trældom og Tyranni. Husk paa, du danske Bonde, at i vor Stand er der blevet en Bundlevning tilbage af den ægte Danskhed, og at vi ikke som de fleste af Aristokraterne er berørt af

Tyskhedens Smitte, men at vi og vore Sønner er ægte Ætlinge af hine nordiske Kæmpefædre, der var et kraftigt, rigt og selvstændigt Folk!

... Vor uforglemmelige Kong Frederik den Sjette løste vor Stands Lænker, han skænkede os Sæde i Folkeraadet, i Amsraadet og i Sogneforstanderskabet; skal vi da være i Besiddelse af disse store Rettigheder og Goder uden at benytte og bruge dem paa en lovlig, billig og retfærdig Maade og i deres fulde Udstrækning til vor Stands og til hele Fædrelandets Nytte og Tarv?

Frederik Barfod havde skrevet en Sang til Festen, og den blev sunget. Den gik paa Melodien »Der vanker en Ridder mellem grønne Træer« og handlede om Stavnsbaandets Løsning. Et enkelt Vers fortæller lidt om Sangens Karakter:

Han mindes, da Bøjlen sprængtes fra hans Fod
— Roser og yndelige Blommer —
Da Frederik i Kampen mod Herremanden stod
og skænkede Bonden Skærsommer.

Saa talte endelig Asmund Gleerup, Skolelæreren fra Udby, der var blevet tvunget bort fra sin Stilling, fordi han saa aktivt var gaaet ind i Frihedskampen.

Han talte om 20. Juni, Stavnsbaandets Løsning, som Bondestandens Fødselsdag. Før havde der været en Bonderace, nu fik vi en Bondestand. Det er, sagde han, altid en meget ulykkelig og meget farlig Tilstand, naar den ene Stands Lykke og Velvære skal være afhængig af den anden Stands Naade. Arbejdet vil ikke trives og Velsignelsen ikke gro, hvor Utilfredshed og Trældom er til Stede.

»Og føler du ikke din Kind blusse og Blodet rulle raskere i dine Aarer, naar du hører Digteren synge:

Den Slægt, som stolte Føgder kued,
er modnet frem til mandig Daad.
Den Træl, man før med Svøben trued,
han sidder nu i Kongens Raad.«

Saa fremhæver Gleerup, hvorledes Dagen har sin store Betydning for hver dansk Mand, ja, at Bonden maa ske fra Begyndelsen var den, der mindst forstod. Aarhundreders Trældom havde forkuet og sløvgjort ham, at han ikke begreb eller længtes efter Frihedens Goder. Og Gleerup sluttede:

Hver Gang Friheden sejrer over Trældommen, Sandheden over Løgnen og Lyset over Mørket, da skrider Folkene fremad. En saadan Sejr vandtes her i vort Fædreland den 20. Juni 1788. Dagen skal være os en Fortrøstning om, at Tiderne gaar ustandseligt fremad, at Friheden vel kan forkues og undertrykkes, men aldrig uddø her paa Jorden.

Den sidste Taler var Boghandler Bertelsen, Holbæk; han talte om Vigtigheden af at bevare det danske Sprog og mindede paa en smuk og hjertelig Maade om de Mænd, der havde staaet forrest i den Kamp for Sprog og Nationalitet, som nu finder Sted.

Festen sluttede først ved 11—12-Tiden om Aftenen. Da Festen var endt — hedder det i en Omtale af Mødet —, og Folk tog ad Vejene hjemefter i den smukke, lyse Sommernat, var der hos mange en Følelse af at have oplevet noget usædvanligt, noget stort og festligt, noget, som flere af Deltagerne i denne Fest aldrig kunde blive ked af at fortælle om.

Litteratur: Fra Holbæk Amt 1925 Jens P. Jensen: De første store Folkefester. Holbæk Amts Dagblad, Skildring af Mødet paa Grundlag af Referater i Almuevennen ved Redaktør Rasmus P. Nielsen, Nr. 300 og 302, 1904, Nr. 147 og 148, 1905. Albert Thomsen: Holbæk Købstads Historie. Biografisk Leksikon.

Nærværende Artikel har været trykt i Holbæk Amtstidende 27.—6.—45.

HISTORISK SAMFUND VED EN MILEPÆL

Af **J. S. Møller.**

Af de Mænd, der den 15. Februar 1906 stiftede Historisk Samfund for Holbæk Amt, er jeg nu den eneste, der er i Live. Da Foreningen i Aar er 40 Aar gammel, føler jeg Trang til gennem nogle Linier at sende Styrelsen og Medlemmerne en Hilsen og en Tak.

Foregangsmanden ved Historisk Samfunds Stiftelse var Redaktør H. J. H a n s e n, Holbæk, der blev Styrelsens Sekretær og Kasserer samt Formand for Redaktionsudvalget. Dette er langt den vigtigste Post indenfor Styrelsen. Og han var da ogsaa utrættelig i sit Arbejde for Foreningen, der skylder ham uhyre meget. Styrelsens første Formand blev Borgmester N. E. H a n s e n, Holbæk. Han fraaadtte efter eget Ønske paa Grund af Alder i 1917 og erstattedes som Formand af Greve A a g e B r o c k e n h u s - S c h a c k, Bjergbygaard.

Den 2. Januar 1921 døde Redaktør Hansen, 73 Aar gammel. I Aarbogen for 1921 skrev Skoleforstander Jens Nylev en god Nekrolog over ham. Mindet om hans fine Personlighed og hans uhyre store Arbejde for Historisk Samfund vil altid blive bevaret i Taknemlighed.

Samme Aar blev Kommunalærer A l b e r t T h o m s e n, Holbæk, valgt til Redaktør Hansens Efterfølger i Styrelsen og som Formand for Redaktionsudvalget. Og en bedre Efterfølger kunde Historisk Samfund ikke faa. Han har med Troskab og Energi ført den store Opgave videre.

I 1926 udtraadte Formanden, Greve Schack, af Styrel-

sen paa Grund af Bortrejse, og Aaret efter valgtes jeg, der var Næstformand, til Formand for Styrelsen. I 1937 maatte jeg paa Grund af Fraflytning fra Amtet afgaa, og som Formand valgtes da Forpagter F. L u n n, Knabstrup.

Foreningens første Program var at udgive en Aarbog og at afholde Foredrag og Møder samt at virke for Fremdragen og Fredning af stedlige Minder.

I A a r b o g e n var det Hensigtet at optage — helst i livlige og fængslende Skildringer — hvad der gennem hidtil utrykte Kilder og mundtlige Overleveringer maatte findes af Begivenheder og Oplevelser, Tidsbilleder og Personalhistorie til Oplysning om ældre Slægters Liv i Amtet.

Det andet Programpunkt skulde opfyldes ved at foretage Udflugter til historisk bekendte Steder og ved at afholde Foredrag paa Steder, hvor Foredraget kunde knyttes til et Fortidsminde. Ogsaa det tredje Programpunkt har Historisk Samfund søgt at fremme, hvor Lejlighed gaves.

Paa den Maade blev Historien »lagt for Hvermands Dør«, og »Historien er noget, der angaar alle, Historien er os selv, vor egen Tid og vort eget Arbejde. Historien gaar tilbage til vore Fædre, men den peger ogsaa fremad«¹).

Man kunde nu spørge: Er dette Program fulgt til nu? Hertil maa jeg svare: Ja, det er utvivlsomt blevet fulgt, og dette er endda sket i højere Grad, end nogen til en Begyndelse kunde haabe. Holbæk Amts Samfunds historiske Aarbøger indtager en meget hæderfuld Plads inden for vort Lands talrige andre historiske Amtssamfunds Aarbøger. Og vort Samfund har tilmed udgivet flere større, samlede Værker, end noget andet historisk Amtssamfund har formaet.

Historiske Minder er a l t, hvad der kan bidrage til Oplysning om vort Lands og vort Folks Fortid og Udvikling gennem Tiderne. Hertil hører ogsaa Folketraditionen,

1) Jens Nylev: Historisk Samfund, Aarbogen 1930, S. 6.

som ikke mindst Forfattere til Afhandlinger i vore Aarbøger har haft som væsentligt Grundlag. Enhver, der blot i store Hovedtræk vil vide Besked om vort Folks Historie, kan ikke længere nøjes med de skrevne og trykte Kilder, som man tilmed ikke altid kan stole paa, selv om Kildeskritik her satte ind, han maa ogsaa forstaa de synlige, faste og løse Fortidsminders Tale til os, og han maa endelig kende den uhyre vigtige, hidtil omtrent anonyme Kilde, som det jævne Folks Traditioner kan yde ham. De, der hævder dette, har forhen ikke kunnet glæde sig ved den historiske Videnskabs Velvilje og Forstaaelse. I saa Henseende skete der dog snart efter Historisk Samfunds Stiftelse en Ændring. Herpaa er alene Dansk historisk Fællesforening et Vidnesbyrd. Denne Forening stiftedes i 1909, og samme Aar indmeldte Historisk Samfund for Holbæk Amt sig sammen med andre historiske Amtssamfund og Museer i hele Landet sig i denne Forening, der ogsaa omfatter Repræsentanter for Faghistorikere.

Jeg har før i vor Aarvog (1941) skrevet følgende: »Det har været Hjemstavnhistoriens og Folkelivsforskningens Fortjeneste, at vi har lært nogle af Grundelementerne i det jævne, danske Folks Sind at kende. Det er dog det brede, jævne Folk, der paa en Gang er Fortid og Fremtid. Vi maa i første Række takke den danske Bondestand, Folkets Marv og Rod, fordi den mest trofast i sin Tradition knytter Nutid til Fremtid«.

Det er disse Grundelementer, der sammen med vor fælles Historie har skabt den danske Nation, saa den har kunnet staa stærkt og sejgt, naar Vold truede. Vor danske Kultur, vort danske Sind har just nu været vort Værn over for den dødeligste Fare, der nogensinde har truet os som dansk Nation.

Hertil har ogsaa Historisk Samfund for Holbæk Amt ydet sit Bidrag.

Derfor til Lykke paa Stiftelsesdagen med Tak for godt og trofast Arbejde gennem de fyrretyve Aar!

SIGNE WIGGERS HANSEN

Natten mellem 10. og 11. Marts 1945 døde Forstanderinde Frk. Wiggers Hansen i sit Hjem i Holbæk efter nogle Maaneders Sygdom.

Historisk Samfund har lidt et smerteligt Tab ved dette

Dødsfald. Frk. Wiggers blev indvalgt i Styrelsen i 1926, men da havde hun allerede i mange Aar bistaaet sin Fader, vor gamle Sekretær, Redaktør H. J. Hansen, med Historisk Samfunds Sager, og da jeg i 1920 afløste ham, var hun mig til uvurderlig Støtte, især i de første Aar, og da hun siden overtog Ekspeditionen af Aarbøgerne, fik vi et udmærket Samarbejde om de fælles Interesser. I Styrelsen

lærte vi snart at sætte Pris paa hendes varmhjertede Sindelag overfor Historisk Samfunds Arbejde, hendes venlige, ligefremme Væsen og hendes store Hjælpsomhed. Og blandt Medlemmerne, som hun kom i Forbindelse med gennem Aarbogsudsendelsen og paa Sommerudflugterne, havde hun mange Venner. Gennem hende bevaredes en levende Tradition fra de gamle, som stiftede Samfundet.

Vi vil i Taknemmelighed bevare Mindet om Signe Wiggers Hansen!

Albert Thomsen.

Litteratur-Oversigt

Vi bringer her efter Sædvane en kort Oversigt over, hvad der i 1945 er kommet os for Øje af historisk-topografisk Litteratur omhandlende Holbæk Amt.

Danmarks fredede Huse i Provinserne Øst for Storebælt, udarb. for Foren. til gamle Bygningers Bevaring af Dr. phil. Vilh. Lorenzen og udgivet af Turistforeningerne. Amt for Amt og By for By gennemgaas her de fredede Bygninger af en kyndig Arkitekturhistoriker; Bogen er rigt illustreret med Billeder af Slotte, Herregaarde, Købstadhuse og andre fredlyste Bygninger. Vi bragte jo forøvrigt i 1945-Aarbogen en Fortegnelse over disse Bygninger i Holbæk Amt.

I Personalhist. Tidsskr. 5. Bd. 3—4 H. har Hans Fyhn skrevet: En Oversigt over Slægter ved Navn Fyhn forekommende i Danmark og Norge. Her omtales de to Præster i Nr. Jernløse, Fader og Søn, J. J. Fyhn og Th. A. Fyhn, som Forf. har fortalt om i vor Aarbog 1945, og om den rige Possementmager Poul Christensen Fyhn, der 1667 købte Sejerø af Kongen (et interessant Andragende fra ham om Patronatsretten til Kirken er gengivet).

Slægterne Hartmann i Danmark og Norge ca. 1570—1945, ved Albert Fabritius, udg. af Generalkonsul Hjalmar Hartmann 1945. Heri omtales bl. a. Kancelliraad Morten Hartmann († 1780), der ejede og beboede Holbækgaarden i Labæk, og hans Søn, Amtsforv. i Holbæk, Anders H., g. m. en Datter af Provst Peter Smith i H.

I Festskrift til Prof. Dr. Knud Fabricius har Albert Thomsen skrevet om »Henrik Thott og Holbæk Len«, den skaanske Adelsmand, som Frederik III 1661 solgte det gamle kgl. Gods til.

»Lederbladet«s Nr. 7, 1944, bragte en Artikel af Red. Jørg. Antonsen, Holbæk, om »En Hundreedaarsdag for den politiske Vækelse«, omhandlende det store Folkemøde 30. Juni 1845 paa Ulkestrup Mark.

I Anledning af 50 Aars-Dagen for Tveje Merløse Kirkes Genindvielse efter den store Restaurering 1895 har Menighedsraadet udsendt et Jubilæumsskrift ved Sognepræsten, Kr. Krarup: »Tveje

Merløse Kirke og Menighedsliv i Holbæk 1880—1920«. Efter en Beskrivelse af Kirken og Redegørelse for Restaureringen følger et Afsnit om Menighedsliv i Holbæk og Tveje Merløse 1880—1920, især om Indre Mission og Lægmandsbevægelsen; her er samlet en Mængde Materiale, og der citeres mange Breve og Udtalelser af Præster og Lægfolk. Udgiveren har gjort et stort Arbejde med denne Indsamling og fremdraget adskilligt værdifuldt, men der er ikke gjort Forsøg paa at bearbejde og sammenarbejde Mosaikken til en Helhed, ligesom det jo ogsaa er en betænkelig Svaghed, at det allermeste af Stoffet ingen Relation har til den jubilerende Kirke, og at Skildringen, som det hedder i en Efterskrift, er ufuldstændig og slutter væsentligt omkring 1915—20«. Bogen er smukt trykt med mange gode Illustrationer.

I »Aarbøger for nord. Oldkyndighed og Historie« 1945 er der en filologisk Afhandling af Harry Andersen om Gørlev-Stenen. I vor Aarvog 1923 fremkom Prof. Brøndum-Nielsen med den første Tydning af Indskriften med den mærkelige magiske Runeformel, og senere har Erik Moltke (i Acta philol. Scandinavica 1929 og 36—37) givet en fuldstændigere Læsning af Stenens Indskrift.

Fra Nationalmuseets Arbejdsmark 1945 indeholdt som sædvanlig en Række interessante Artikler om nyere Fund og Undersøgelser; saaledes Norling Christensens om Skeletgraven fra Korsør Nor, C. I. Beckers: En 8000-aarig Stenalderboplads i Holmegaards Mose og C. G. Schultzs om den mærkelige befæstede Kirkegaard i Malling. Desuden Artikler om saa forskellige Emner som Etnogr. Samlings Taletrommer fra Guldkysten, Antiksamling i Danmark før Thorvaldsen, et russisk Tsarportræt, Nordboerne i Thuledistriktet o. m. a. Her er ogsaa en god Artikel af Troels Smith om Pollen-Analyser af Mosefund og en Redegørelse for Museets store Undersøgelse af danske Bøndergaarde, bl. a. ogsaa her i Holbæk Amt.

Af Fortid og Nutid 16. Bd. er udsendt et Dobbelt hæfte, som indeholder de 16 Artikler i det Festskrift, Dansk hist. Fællesforening udsendte i Anledning af den tidligere Formand, Professor Dr. Knud Fabricius' 70 Aars Dag; mange af disse Artikler kan læses med Udbytte af enhver historisk interesseret.

Endelig skal det noteres, at Museerne i Kalundborg og Holbæk har udsendt deres sædvanlige Aarsberetninger til Museumsforeningens Medlemmer.

A. T.

Historisk Samfund i 1945

Paa Grund af de daarlige Togforbindelser og de usikre Forhold i Krigens sidste Tid afholdtes der ikke noget Aarsmøde i 1945, men kun en Generalforsamling, Tirsdag den 27. Februar i Holbæk paa Nicolajsens Hotel; kun 5 Styrelsesmedlemmer kunde give Møde, men 10 Medlemmer var til Stede. Formanden, Forp. L u n n, bød Velkommen, udtalte Mindeord over to tidligere Styrelsesmedlemmer, der var afgaaet ved Døden: Skoleinspektør W. D. Rasmussen og Forfatteren Anders J. Eriksholm, bragte en Hilsen fra den sygemeldte Forstanderinde Frk. Wiggers Hansen, oplæste et Telegram fra vort Æresmedlem, Dr. Møller, som hyldede de to Jubilarer, J. P. Jensen og Albert Thomsen, der nu har siddet 25 Aar i Styrelsen, og udtalte til sidst nogle smukke Ord om Historiens Tale til danske Sind i disse Krigsaar og opfordrede til Nedskrivning af Erindringer om det, der sker, saa Fremtidens Historikere kan raade over paalideligt Materiale.

Albert Thomsen aflagde en kort Beretning om Virksomheden i 1944 og sluttede med nogle personlige Minder fra 25 Aars Sekretær- og Redaktørvirksomhed.

L u n n oplyste, at ved den skriftlige Afstemning i 1944 var genvalgt: Lunn (72 St.), Frk. Wiggers Hansen (71) og J. P. Jensen (71). Til Valg i 1945 indstillede Generalforsamlingen de tre afgaaende Styrelsesmedlemmer: Trier, Sestoft og Thomsen. De to Revisorer genvalgtes.

I Anledning af 100 Aars Dagen for det store Folkemøde paa Kildemarkspladsen i Ulkestrup holdt Historisk Samfund paa selve Jubilæumsdagen den 30. Juni om Aftenen et S o m m e r m ø d e tæt op til det gamle Mødested, en storartet Festplads, paa tre Sider hegnet af Skov. Trods truende Regnvejr var 3—400 Mennesker mødt op, Hofjærgemester E s t r u p, Kongsdal, havde ladet opstille en Talerstol, Bænke, Flagstænger o. s. v. og et F. D. F.-Orkester fra Nr. Jærnløse spillede. Hofjærgemesteren bød Velkommen med et Ønske om, at Historisk Samfund altid maatte have Lykke og Styrke til at staa Vagt om vore historiske Minder, og han motiverede et Leve for Kongen. Derefter bød Formanden, Forp. L u n n, Velkommen paa Foreningens Vegne og takkede Hr. Estrup for det gode Arrangement og for den nylig afsluttede Istandsættelse af Hellig-

kors-Kilde. For 100 Aars siden samledes her 7—8000 Bønder fra vide Egne for at holde Glædesfest til Minde om Bondefrigørelsen og for at kræve politisk og menneskelig Frihed for deres Stand. I Dag mindes vi disse Foregangsmænd for en ny Tid, men vi holder ogsaa Glædesfest for den vidunderlige Udfrielse, vi lige har oplevet, fra det tyske Aag. Uden Fremmedhjælp var Sejren ikke vundet, heller ikke, om ikke mange Danske havde vovet Livet. Lad os haabe, at vi maa bruge Retten og Friheden til at arbejde hen mod det Maal, at faa har for meget og endnu færre for lidt. Lad os haabe, at der ogsaa kan siges noget godt om vor Tid om hundred Aar! Danmark leve!

Næste Taler var Redaktør Jørg. Antonsen, Holbæk, som gav en historisk Skildring af Bondestandens Frihedskamp for hundrede Aar siden og fortalte om »Glædesfesten«, hans Foredrag er i det væsentlige gengivet i en Artikel her i Aarbogen.

Til sidst talte Kommunalærer Albert Thomsen om Kildedyrkelsen og de gamle Kildemarkeder, især om hvorledes sjællandske Bønder fra nær og fjern søgte hen til de to hellige Kildevæld i Ulkestrup-Skoven, St. Laurentius og Helligkors Kilderne. Taleren gjorde Rede for den Undersøgelse, han for Nationalmuseet og Holbæk Museum havde foretaget af Helligkors Kilde. Den var helt udtørret og tilgroet, Brøndkarmen næsten forsvunden og Pengeblokken fjernet, da Hofjægermester Estrup nu i dette Foraar ønskede at lade Kilden restaurere. Der er nu opsat en ny Brøndkarm af Egetræ, Kilden er oprenset og vandgivende igen, Pengeblokken genopstillet, og der er opstillet et simpelt Egetræskors til Minde om de gamle Kors, der i 15—1700'erne stod ved Kilden. Taleren sluttede med en hjertelig Tak til Hr. Estrup for hans Interesse og Offervilje og en Henstilling til Egnens Folk og Turister om at værne om Mindet. »Lad os moderne Mennesker af 1945 ære de Gamles fromme Tro ved at værne om de Minder, der var dem hellige og dyrebare«.

Formanden sluttede Mødet med en Tak til Talere og Forsamling; og i det samme brød en vældig Regnbyge løs, saa Folk i Hast maatte søge Ly inde i Skoven ved Kilden.

— Andre Møder har Historisk Samfund ikke holdt i 1945. Sekretæren har holdt 12 Foredrag i Foreninger i Holbæk og Omegn om historiske Emner.

Medlemstallet var 1.—1. 1945 887 fuldtbetalende plus 25 Subskribenter. 1.—1. 1946 910 fuldtbetalende plus 28 Subskribenter.

Styrelsesvalget i 1945 gav til Resultat, at Tandlæge Sestoft, Kalundborg, var genvalgt med 38 Stemmer, Albert Thomsen ligeledes med 38 Stemmer og Maleren Troels Trier med 37 Stemmer.

A. T.

Uddrag af Historisk Samfunds Regnskab for 1945

Indtægter:

A Kassebeholdning og Renter	Kr.	276,89
B Tilskud	»	1000,00
C Kontingenter	»	3458,90
D Salg af Aarbøger o. l.	»	690,04
E Møder	»	0,00
F Diverse	»	0,00
		Kr. 5425,83

Udgift:

A Aarbogens Trykning, Klicheer o. l.	Kr.	2948,97
B Forfatterhonorarer	»	596,00
C Udsendelsesudgifter	»	522,75
D Administration	»	360,00
E Møder	»	283,40
F Telefon, Porto etc.	»	58,92
G Diverse	»	383,80
		Kr. 5153,84
Kassebeholdning	»	271,99
		Balance Kr. 5425,83

Det attesteres herved, at ovenstaaende Regnskab er i Overensstemmelse med Bilag og Kassebog. Kassebeholdning og Sparekassebøger er forevist os.

H o l b æ k, den 14. Februar 1946.

E. Nysted Christophersen,

Tilly.